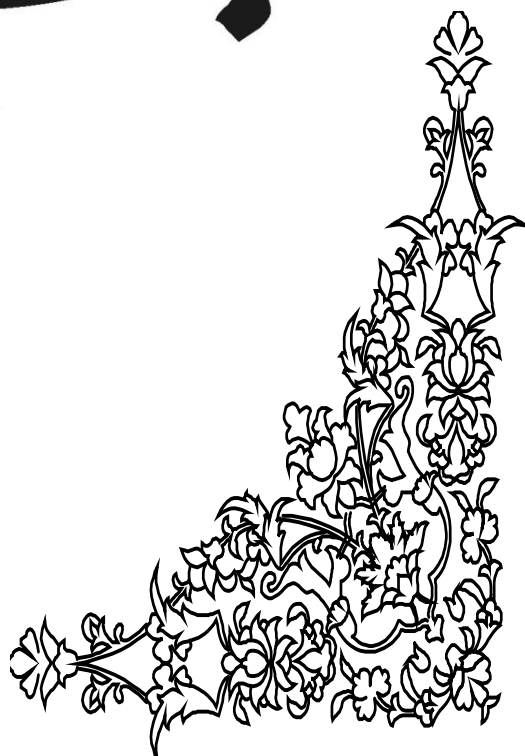

السلامة

سلسله همایش‌های میثاق علوی

میثاق علوی ۳

حقوق در نهج البلاغه

سالنامه پژوهشی رضوان ۱۳۹۵

(حقوق درج البلاغه)

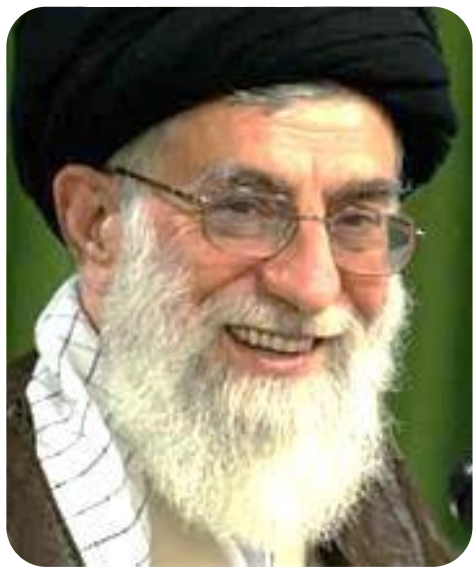
هیئت تحریریه :

صاحب امتیاز: مدرسه علمیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها)

مدیر مسئول: نیره فضائی

سر دبیران: فاطمه احمدی، ملیحه تعادلی، کبری فرجی، معصومه ایمانی

حروف نگاری و صفحه آرایی و طراحی و تلخیص: الهه کمالی، معصومه ایمانی

نهیج البلاغه یک مجموعه ای است از عمده ترین مباحث معارف
اسلامی؛ و همه ی چیزهایی که برای یک انسان مسلمان و یک جامعه ی
مسلمان لازم است. در نهج البلاغه از آن سخنی و حرفی و به آن
اشاره ای یاد باره ی آن. بخشی و هدایتی هست. از توحید و عقاید اسلامی و
اصول دین تا اخلاق و تهذیب و ترکیه ی انسانی؛ و از سیاست
ملک داری و کیفیت اداره ی صحه های عظیم فعالیت اجتماعی تا
تنظیم روابط اخلاقی و خانوادگی؛ از جنگ و سیاست و حکمت و علم و معنیات و همه چیز در این کتاب شریف
هست.

مقام معظم رهبری - مد ظله العالی -

فهرست مطالب

سخن پژوهشگرده ۱

بخش اول: کلیات (طرح همایش و مصاحبه ها)

طرح نامه همایش حقوق در مدار حق	۳
مصاحبه ها	۹
مصاحبه با جناب آقای دکتر دلشاد تهرانی	۱۰
مصاحبه با آیت الله سید محمد خامنه ای	۱۶
مصاحبه با آیت الله دین پرور	۲۳
مصاحبه باجناب آقای دکتر ولی اللهی	۲۶

بخش دوم: گزارش همایش حقوق در نهج البلاغه

خیرمقدم سرکار خانم فضایی	۳۱
خیرمقدم جناب آقای دکتر جنیدی	۳۴

بخش سوم: سخنرانی ها

سخنرانی حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر شاه آبادی	۳۷
سخنرانی دکتر دلشاد تهرانی	۴۲

بخش چهارم: گزارش پنل های همایش

پنل حقوق فردی از دیدگاه نهج البلاغه (حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر روحی)	۴۸
پنل محیط زیست: (جناب آقای دکتر جلال ولی اللهی)	۵۴
پنل اجتماعی: (سرکار خانم دکتر میرخانی)	۷۲

بخش پنجم: مقالات

.....	مقالات اساتید برگزیده
۷۵.....	خانم مریم هاشمی/ بررسی پارادایم‌های حقّ عبودیت و بندگی در نهج البلاغه
۹۰.....	خانم فاطمه احمدی/ شاخصه‌های حق و راهکارهای حقگزاری در نهج البلاغه
.....	چکیده مقالات طلاب برگزیده
۱۱۷.....	سیده شهربانو سلیمانی/ حقوق مرگ در نهج البلاغه
۱۱۸.....	زهره دمیرچلی، زهرا میرزاجانی/ حق زبان در نهج البلاغه
۱۱۹.....	شمس السادات غفاری/ حقوق رهبری و پیامدهای عدم رعایت آن
۱۲۱.....	راضیه خوانساری/ حق عبادت خداوند در نهج البلاغه
	عادلہ جمالیان، فاطمه محرمی، فاطمه تمدن، زهرا سادات موسوی/ حقوق اعضا و اجزای بدن از منظر
۱۲۲.....	قرآن کریم و احادیث
۱۲۳.....	امینه یوسفی/ بررسی جایگاه اموال و حقوق آن در کلام و سیره علوی
۱۲۵.....	سپیده علی‌اصغری/ حقوق حیوانات در اخلاق محیط زیست اسلام از نگاه نهج البلاغه
۱۲۶.....	پروانه پناهی/ حقوق امنیتی از منظر امیرالمومنین (علیه السلام)
۱۲۷.....	سیده طاهره مشکات/ حکومت و حقوق مردم و زمام داران در نهج البلاغه
۱۲۸.....	صفیه ابراهیمی/ حقوق طبیعت و محیط زیست در نهج البلاغه
۱۲۹.....	مریم آزادمنش/ حقوق مردم بر زمامدار حکومت اسلامی از منظر نهج البلاغه
.....	چکیده مقالات رسیده به دبیرخانه همایش
۱۳۱.....	مریم احتسابی/ حقوق نفس در کلام امیرالمؤمنین (علیه السلام)
	مولود نصیری/ احقاق حقیقی حقوق در حکومت مهدوی در عرصه های سیاسی، فرهنگی و اجتماعی
۱۳۲.....	
۱۳۳.....	مرضیه ضیایی/ حقوق بشر علوی
۱۳۴.....	محمد امیر احمدزاده/ فرهنگ حقگزاری و حقوق فرهنگی در نهج البلاغه
	میراحمد عظیمی، پروانه قلی پور، سیدعلا الدین شاهرخی/ حقوق متقابل معلّم و شاگرد در نهج البلاغه
۱۳۶.....	

- حسین چراغی وش، فاطمه مرادی کهنکی/نقش آخرت گرایی در رابطه‌ی انسان و محیط زیست بر اساس نهج البلاغه ۱۳۷
- کیومرث کلانتری، فاطمه نوری. عدالت محاسبه گر در نهج البلاغه ۱۳۸
- بهرام درخشان/ حقوق شهروندی در عهدنامه مالک اشتر (نامه ۵۳ نهج البلاغه) ۱۳۹
- گلنار عظیمی و زهرا شیخوند و شهرزاد کتابی / حقوق خویشاوندان در نهج البلاغه ۱۴۰
- جلال ولی اللهی/ بنیان دانش حفاظت از محیط زیست و راهکارهای توسعه پایدار در آثار خداوند علم و شمشیر ۱۴۲
- مریم هاشمی و طاهره امینی/ چیستی و چرایی حقوق اجتماعی در نهج البلاغه ۱۴۳
- مینا حصامی/ نگاهی بر حقوق و پیامدهای رعایت و عدم رعایت آن در نهج البلاغه ۱۴۴
- مجتبی گراوند، فرزانه تیموری/ موانع پای بندی به حقوق فردی و اجتماعی از دیدگاه امام علی (علیه السلام) ۱۴۵
- گلی حجت فر، مریم کتابی/ حقوق شهروندی و آداب شناسی آن در نهج البلاغه ۱۴۶
- سید علینقی هاشمی/ واکاوی حقوق اقلیتها در نهج البلاغه ۱۴۸
- فائزه سادات خردمند، فاطمه مکاریان، سمیه کیاهور/ رابطه حق تفکر با حق اطاعت در نهج البلاغه ۱۴۹
- زینب نادی/ حقوق اهل بیت (علیهم السلام) ۱۵۰
- طاهره سادات طباطبایی/ حقوق فرزندان ۱۵۱
- سعید سپاهی/ بررسی مفهومی حقوق بشر در نهج البلاغه ۱۵۲
- سیدحمید موسوی/ اصل مساوات حقوق در نهج البلاغه ۱۵۳
- طاهره سترگ، معصومه رضاییان حق/ اصول قرآنی ناظر بر حقوق معنوی زوجه با تاکید بر نهج البلاغه ۱۵۴
- محمد مهدی خیبر/ راهکارهای اعتلای احساس مسئولیت معلمی در سیرهی امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) ۱۵۵
- زهرا سادات مینایی/ حقوق و تکالیف زن در خانواده از منظر نهج البلاغه ۱۵۶
- اکرم قشمی/ بررسی مفهوم غیرت در نهج البلاغه ۱۵۷
- بتول حشمتیان/ حق سالمند ۱۵۸
- فائزه صادقی و بهاره عبدالحسینی/ حقوق حیوانات از منظر اسلام با تاکید بر نهج البلاغه ۱۵۹

- ۱۶۰ ..... زهرا سادات کاظمی / بررسی حق روزه در فرهنگ اسلامی
- ۱۶۱ ..... سیده زینب موسوی / حق دوست از منظر اسلام
- ۱۶۲ ..... فاطمه ریشه / حقوق بیگانگان
- ۱۶۳ ..... فاطمه بختیاری زاده / حوزه علمیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها)
- ۱۶۳ ..... عنوان: حق گوش
- ۱۶۴ ..... فاطمه عسکری سلوشتی / حق زبان
- ۱۶۵ ..... فاطمه کیا پاشا / حق عفاف و حجاب
- ۱۶۶ ..... لیلا عبدلی / حقوق اعضاء و جوارح
- ..... مرضیه جواهریان نیا / بررسی حقوق کودک در اسلام با تاکید بر نگاه امام سجاد (علیه السلام) در رساله
- ۱۶۷ ..... حقوق
- ۱۶۸ ..... مرضیه حبیبی راد / حق آزادی عقیده (به استناد قرآن و نهج البلاغه)
- ۱۶۹ ..... مروارید کمالی / حق گوش و چشم
- ۱۷۰ ..... افتخار کربلایی حسنی / حق چشم
- ۱۷۱ ..... منیره صبور باقرزاده / حق نماز
- ۱۷۲ ..... نسیم کریم نژاد / پیامدهای عدم پاسداشت حقوق زوجین
- ۱۷۳ ..... زهرا نانکلی پور، نرگس رضازاده / حق فرزند بر پدر و مادر از دیدگاه نهج البلاغه
- ۱۷۴ ..... بهاره بیات / حقوق متقابل حاکم و مردم از نگاه علوی
- ۱۷۵ ..... زهرا سلامتیان، اکرم پیرقلی / حقوق والدین از دیدگاه نهج البلاغه
- ۱۷۶ ..... فاطمه جباری / حق شاگرد و استاد در نهج البلاغه
- ۱۷۷ ..... زهرا خانوردیلو / حق فرزند با نگاهی به نهج البلاغه
- ۱۷۸ ..... رقیه مواساتی / عدل در نهج البلاغه
- ۱۷۹ ..... زهره سبزی، نفیسه سلیمانی / حقوق فرزند از دیدگاه امام سجاد (علیه السلام)
- ۱۸۰ ..... محبوبه قندهاری ، فریبا نعمت خرقانی / حجاب و خانواده
- ۱۸۱ ..... یاسمن جوادی، زهره اقلیدی / بررسی حق پا در نهج البلاغه
- ۱۸۲ ..... الناز آصفی نژاد / حق رهبر بر مردم از دیدگاه نهج البلاغه
- ۱۸۳ ..... فاطمه مجرب / حق والدین در نهج البلاغه

- ۱۸۴..... زهرا نازیر / حق نفس در نهج البلاغه
- ۱۸۵..... اشرف ختائی کاشانی / حقوق بشر در نهج البلاغه
- ۱۸۶..... فائزه اصلی / مفهوم حق حیات از منظر قرآن و نهج البلاغه
- ۱۸۷..... بهناز موسوی / حق همسر (زن) .....
- ۱۸۸..... زهرا سادات یوسفی / حقوق السابقون السابقون در کلام امیر المؤمنین (علیه السلام) .....
- ۱۸۹..... زهرا ایمان زاده / حقوق جوارح .....
- ۱۹۰..... زهرا امینیان / حقوق اعضا و جوارح .....
- ۱۹۱..... فاطمه قرباغی / سیمای جهاد و حقوق مجاهدین در نهج البلاغه .....
- ۱۹۲..... رقیه احمدی مقدم / نقش حکومت در حقوق اجتماعی مردم .....
- ۱۹۳..... اشرف السادات فاطمی / حقوق متقابل والدین و فرزندان .....
- ۱۹۴..... راضیه شهرباری / حقوق همسران از منظر اسلام با تاکید بر سخنان امیرالمومنین (علیه السلام) .....
- ۱۹۶..... آرزو بلوری / حقوق بشر در نهج البلاغه، حق کسب علم .....
- ۱۹۷..... مهسا پاکدامن / حقوق اخلاقی رهبر بر مردم از منظر امام علی (علیه السلام) در نهج البلاغه .....
- ۱۹۸..... روشنک هوشیارگر / مفهوم و حقوق اقلیت در اسلام و غرب .....
- ۱۹۹..... هدی سادات داودی / حقوق قضاوت در نهج البلاغه .....
- ۲۰۰..... مهدیه ذاکر اصفهانی / حقوق رهبری و پیامدهای عدم رعایت آن .....
- ۲۰۱..... طاهره محرم زاده / حقوق فرزند بر والدین .....
- ۲۰۲..... صابره نصرالله زاده / آسایش روانی حاصل از رعایت حقوق الهی .....
- ۲۰۳..... محبوبه اختری / حقوق اقتصادی مردم بر زمامداران .....

بخش ششم: گزارش تصویری

سخن پژوهشگرده

مدرسه علمیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها) در راستای برگزاری پژوهش گروهی سالانه خود با هدف ارتقاء سطح دانش طلاب نسبت به مسائل اجتماعی و توانمندسازی آنان در شناسایی نیازهای پژوهشی روز و همچنین تلاش علمی برای تأمین آن نیاز ما بر مبنای متون دینی؛ به یاری و مدد الهی دوازدهمین پژوهش گروهی و همایش سالانه خود را با عنوان «حقوق در نهج البلاغه» برگزار نمود. هر ساله پس از انتخاب موضوع، علاوه بر فعالیت‌های داخلی برای طلاب، دبیرخانه همایش با درج اطلاعیه‌ای، پژوهش‌های محققین در رابطه با موضوع پژوهش را فراخوان می‌کند و در پایان سال مجموعه دستاوردهای این فرایند پژوهشی را در قالب همایش ارائه کرده و یافته‌های علمی آن را در سالنامه موضوعی رضوان تنظیم و تدوین می‌نماید.

در سال جاری نیز به یاری خداوند و عنایت امیرمومنان (علیه‌السلام) پس از انتخاب موضوع و تدوین طرح پژوهش گروهی سالانه، در عرصه اجرا، طی یک فرایند مشارکتی با همکاری مرکز تحقیقات امام علی (علیه‌السلام) و ۳ مدرسه علمیه خواهران، فراخوانی برای دریافت مقالات در دو حیطه اساتید و طلاب ارائه گردید ضمناً به منظور ترویج آموزه های علوی از طریق فضای مجازی؛ طراحی کانال، برای ارائه پیام‌های روزانه علوی به مسابقه گذاشته شد. پس از دریافت مقالات و ارزیابی آن‌ها، آثار برتر در همایش ارائه شد. به علاوه به منظور تبادل نظر عمیق‌تر، پنل‌های تخصصی در زمینه حقوق نیز در ادامه همایش برگزار گردید و اینک یافته‌های علمی این همایش، متشکل از گزارش مصاحبه با اندیشمندان؛ خلاصه مقالات همایش؛ متن سخنرانی‌ها و گزارش پنل‌های تخصصی در این مجلد ارائه شده و در اختیار پژوهشگران قرار می‌گیرد. ضمناً دبیر خانه همایش به منظور ارتقاء و بهبود همایش‌های بعدی از نظرات و پیشنهادات اندیشمندان استقبال می‌کند.

دبیر خانه همایش

نیره فضائلی

آدرس پست الکترونیکی hkhadijeh@whc.ir

سایت مدرسه www.hkhadijeh.whc.ir

وبلاگ همایش <http://nahjolbalagh1390.blogfa.com>

بخش اول

کلیات

(طرح همایش و مصاحبه‌ها)

طرح نامه همایش حقوق در مدار حق

بیان مسئله

یکی از مفاهیم ارزشمند علمی پژوهشی و پر کاربرد در جوامع انسانی؛ مبحث حقوق است که نشأت گرفته از جایگاه رفیع حق در عالم تکوین و همچنین ضرورت حیات اجتماعی انسان بوده و همواره از دغدغه های اندیشمندان حوزه علوم دینی و علوم اجتماعی در طول قرون و اعصار بوده است. در مکتب انبیاء الهی به ویژه در مکتب نورانی و انسان ساز اسلام حقوق از مسائل بسیار مهم و حیاتی است. چنانکه در قرآن کریم نیز بالغ بر سیصد بار واژه حق و مشتقات آن ذکر گردیده است.^۱ جایگاه رفیع حق در اندیشه امام علی (علیه السلام) از مطاوی نهج البلاغه شریف به روشنی هویدا است و تأمل در آن صدق کلام پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) را اثبات می کند، که فرموده اند: «علی مع الحق و الحق مع علی» علی با حق و حق با علی است.

از نظر قرآن، انسان به طور طبیعی و فطری حق طلب است و گرایش به حق دارد، زیرا کمال گرایی و نقص گرایی در انسان، فطری و طبیعی است و از آنجایی که کمال تنها در حق یافت می شود و باطل چیزی جز نقص نیست، انسان کمال جو به حق گرایش داشته و از باطل گریزان است. بنابراین انسان، با توجه به ماهیت و ساختار فطری اش باید جویای حق و پیرو حقیقت باشد، راه درست را برگزیده و همیشه با حقیقت همراه و همدم باشد. و بنا بر مسئولیت و هدفی که از خلقت، برایش تعریف شده باید در درون و برون نفس خویش با تمسک به حق و مصادیق تعریف شده آن با باطل در پیکار و نبرد باشد.

از نظر معناشناسی حق دارای معانی گوناگونی است: اصل حق به معنای مطابقت و موافقت است.^۲ مانند مطابقت پاشنه در، در جایگاه خود تا در آن، در به درستی بچرخد.^۳ همچنین «حق» را صدق، وجود ثابت و ضد «باطل»، معرفی کرده اند.^۴ در شرح و تفسیر لغوی آمده که «حق آن است که شیء در موقع خود واقع شود.»^۵ در اصطلاح اهل معانی نیز، حق حکم مطابق با واقع است، و آن بر اقوال و عقاید و ادیان و مذاهب اطلاق می گردد.

با بررسی گستره معنایی حق می توان گفت حق دارای ۵ معناست:

- حق به معنای واقعیت و امری واقعی
- حق به معنای حقیقت، یعنی ادراک مطابق واقع

^۱ المعجم المفهرس، محمد فؤاد عبدالباقی، صص ۲۰۸-۲۱۲

^۲ راغب اصفهانی، المفردات فی الفاظ القرآن، بیروت، دار التراث العربی، ص ۱۲۹، واژه «حق»

^۳ المفردات، ص ۱۲۵.

^۴ تاج العروس، ج ۱، ص ۴۳۲

^۵ فضل بن احمد طبرسی، مجمع البیان، ج ۳، ص ۷۸

• حق به معنای اجازه و رخصت

• حق به معنای استحقاق و شایستگی

• حق به معنای انتظار دو طرفه و مطالبه یا همان حق و تکلیف^۱

سه حق اخیر حقوقی است که باید لازم است از هر جهت پاس داشته شود و امیرمؤمنان علی (علیه السلام) تلاش می کرد که مردمان از این حقوق به خوبی آگاهی یابند و در پاسداشت آن بکوشند از این رو امام علی (علیه السلام) خود و حکومتش را در خدمت این امر می دید.

و در نهج البلاغه نیز حق از اساسی ترین و مهم ترین مفاهیم آن به شمار می رود . حضرت علی (علیه السلام) می فرمایند: «برای هر حقی باطلی نیز قرار داده اند.»^۲ و در عبارت دیگری از «حق» چنین یاد می کنند: دایره حق به هنگام توصیف و در مرحله سخن از هر چیز و سیعتر است. ولی به هنگام عمل و رعایت آن از سوی مردم در برابر یکدیگر محدودترین مجال را دارد. هیچ گاه به نفع کسی جریان نمی یابد جز آنکه در مقابل آن برایش مسئولیت و تکلیفی نسبت به دیگران به وجود می آورد و هیچ گاه به زبان کسی جاری نشود جز این که به همان اندازه به سود او جریان یابد، و اگر قرار بود حق صرفاً برای کسی جریان یابد و مسئولیتی برایش ایجاد نکند این مخصوص خداوند بوده نه آفریدگانش، زیرا هم قدرت او همه بندگان را فرا می گیرد و هم عدالت او در تمام تدبیرات و تقدیراتش حاکم است.^۳ در بسیاری از خطبه ها و نامه ها و حکمت های حضرت علی (ع) به طور مستقیم یا غیرمستقیم، به مصادیق و معیارهای حق یا باطل اشاره شده است.^۴ در مجموع در این کتاب گرانقدر متجاوز از سیصد بار از حق و مشتقات آن سخن به میان آمده و بر شناسایی و عمل به مقتضای آن تأکید شده است؛^۵ از این رو این بررسی حق از منظر نهج البلاغه این کتاب عظیم و ارزشمند امیر مؤمنان (علیه السلام)، و تبیین حق و جایگاه و مصادیق و ویژگی های آن بسیار ضروری است.

دبیرخانه سلسه همایش های میثاق علوی در استمرار پژوهش جامع اخلاق عملی در آینه کلام علوی، پس از تبیین بحث مبنایی "صدق و ابعاد آن" در کلام مولا، اینک تلاش کرده تا مقوله ای اساسی در موضوع اخلاق، یعنی "حقوق و تکالیف" را در

^۱ مصطفی دلشاد تهرانی، رخساره خورشید، ص ۵۶۸-۵۶۵

^۲ نهج البلاغه، خطبه ۱۹۴

^۳ نهج البلاغه فیض الاسلام، خ ۲۰۷

^۴ نهج البلاغه، خطبه ۱۹۴ / خطبه ۲۱۶ / حکمت ۳۶۸

^۵ المعجم المفهرس، محمد دشتی، صص ۱۱۵-۱۱۹

این آینه حق نما- نهج البلاغه- جست وجو نماید. تا از این رهگذر با آگاهی از حقوق و تکالیف و ارتقاء بینش، نگرش و بهبود عملکردمان، به حق، "حق گذار هستی" باشیم.

برای تحقق این مهم، سه عرصه را برگزیدیم :

- معناشناسی و مصداق یابی "حق و حقوق" در نهج البلاغه توسط گروه محققان نهج البلاغه به سرپرستی استاد احمدی
- پژوهش همگانی به منظور جلب توجه و تعمق طلاب و اساتید این مدرسه به موضوع حقوق و تکالیف
- اعلام فراخوان آثار پژوهشی، الکترونیکی (کانال تلگرام) و کارگاه های ترویجی در زمینه پایبندی به حقوق و تکلیف.

ضرورت و اهمیت موضوع

از این رو لازم است حق پویان علوی به تفکر و تعمق و تلفیق در گفتار و اعمال حضرت دعوت شوند تا بتوانند جلوه های کلامی حق را در کلام مولا شناخته و در جهت ترویج فرهنگ حق شناسی و پاسداشت حقوق گام بردارند.

اهداف طرح :

در این طرح اهداف زیر دنبال می شود:

الف- اهداف کلی

- ✓ ارتقاء بینش و نگرش طلاب مدرسه در زمینه حقوق حق گذاری
- ✓ ترغیب اساتید و دانشجویان (رشته الهیات و نهج البلاغه) و طلاب سایر مدارس به تتبع و تحقیق در زمینه حقوق در نهج البلاغه و ارائه نتایج آن به علاقمندان
- ✓ تبیین گستره معنایی و منشور حقوق از نگاه امام علی (علیه السلام) در نهج البلاغه توسط محققان نهج البلاغه به سرپرستی استاد احمدی

ب- فواید و ثمرات

- ✓ همراهی و مشارکت طلاب در برگزاری پژوهش همگانی در موضوع حقوق در نهج البلاغه
- ✓ اعلام فراخوان و برگزاری همایش حقوق در نهج البلاغه
- ✓ تدوین فرهنگ موضوعی "حقوق در نهج البلاغه"
- ✓ ترویج فرهنگ حق شناسی و پاسداشت حقوق در بین طلاب مدرسه و گروه های مرتبط با مدرسه

- ✓ فراهم نمودن فضای گفتگوی علمی بین اساتید و کارشناسان در سه عرصه اختصاصی حقوق (حقوق زیست محیطی حقوق فردی، حقوق اجتماعی) از طریق برگزاری پنل های سه گانه
- ✓ تعامل با مراکز علمی تخصصی در حوزه نهج البلاغه مانند پژوهشکده امام علی (علیه السلام)
- ✓ همفکری و مشارکت با سه حوزه علمیه

سیر مفهومی پژوهش همگانی

۱. شناسایی حوزه مفهومی حق در فرهنگ نامه های تخصصی
۲. شناسایی انواع حقوق رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام)
۳. شناسایی برخی از حقوق در آیات و روایات
۴. بررسی تفکیکی هریک از حقوق در نهج البلاغه
۵. تدوین نتایج جستجوها در قالب یک مقاله ساده

مراحل طرح:

- به طور کلی می توان مراحل اجرای طرح را چنین برشمرد:
۱. تدوین طرح پژوهش و همایش
  ۲. تشکیل دبیرخانه همایش و تعیین دبیر همایش
  ۳. برگزاری برنامه های مقدماتی - انگیزشی
  ۴. برگزاری برنامه های آموزشی - پژوهشی و گام به گام تدوین مقاله برای طلاب
  ۵. اعلام فراخوان عمومی در محورهای تعیین شده برای همایش
  ۶. برگزاری جلسات هماهنگی با مدارس و نهادهای همراه
  ۷. ارزیابی آثار دریافتی و اعلام نتایج و آماده سازی جوایز برای ارائه در همایش
  ۸. برگزاری همایش حق گزار هستی
  ۹. تدوین گزارش اجرایی و محتوایی یا سالنامه پژوهشی با موضوع حق

برنامه ها :

الف) فعالیت های مقدماتی

۱. برگزاری جلسه هماهنگی به منظور تعیین اهداف و سیاست ها و ارائه پیشنهاد برای تدوین طرح نهایی (مهر ماه و آبان)
۲. تعیین مسئولیت های مندرج در طرح (دبیر اجرایی و .... و توجیه شرح وظایف)
۳. تنظیم و تصویب جدول کارنمای طرح (مسئولیتها، مسئولین، زمان اجرای هر وظیفه)
۴. برگزاری جلسات هماهنگی و برنامه ریزی با حضور کلیه واحدها (دی ماه) و نهادهای مرتبط
۵. برگزاری جلسات رساله حقوق
۶. نشست آقای دلشاد نشست های خانم احمدی و خانم فضایی و خانم فرجی به منظور تعیین مبانی نظری پژوهش
۷. برگزاری اردوی خرداد ۹۴ به منظور فراهم کردن فرصت ارائه گزارش فعالیت کلاسی طلاب و تشویق آنها و برگزاری کارگاه

ب) برنامه های انگیزشی

۱. نشست تخصصی با اساتید و کارشناسان برای تعیین اهداف کلی و عملیاتی
۲. برگزاری نشست توجیهی در سال جدید
۳. برگزاری جلسه انگیزشی به منظور معرفی موضوع برای طلاب و معرفی اساتید راهنما و موضوعات خاص هر کلاس
۴. برگزاری جلسات ماهانه برای گزارش فعالیتهای مقدماتی طلاب
۵. تهیه و توزیع بروشور و پوستر فراخوان اتوماسیون (بهمن آبان)
۶. انجام برنامه های تبلیغی و اطلاع رسانی به منظور افزایش توجه طلاب به پژوهش همگانی شامل
۷. ارائه گزارش نتایج همایش های قبلی به خصوص همایش جلوه های صدق برای طلاب به صورت بروشور و تبلیغ دیواری، تهیه مطالب برای برد، خواندن مطالب مربوط به حقوق بین دو نماز

ج) برنامه ها و فعالیت های آموزشی و پژوهشی سال جدید :

۱. برگزاری کارگاه آموزشی مقاله نویسی (کارگاه تدوین مقاله، گام به گام همراه با یک استاد راهنما برای هر کلاس)
تولید محتوای پژوهشی (

۲. تکمیل بانک منابع کتابخانه ای و مقالات اینترنتی در عناوین حق
۳. تهیه و توزیع بروشورهای اطلاعاتی در باب بحث حق از کتب متعدد، رخساره خورشید، شرح رساله حقوق نهج البلاغه
۴. برگزاری کارگاه مقاله نویسی ویژه اساتید و همکاران حوزه های همراه مانند کارگاه آقای نعمتی و خانم تعادلی

د) برنامه های اطلاع رسانی :

۱. تنظیم فراخوان (دی ماه)
۲. طراحی وبلاگ همایش برای اطلاع رسانی و ثبت نام فراخوان (دی ماه)
۳. اطلاع رسانی به مرکز مدیریت حوزه های علمیه خواهران و کسب رهنمود از آن ها
۴. برقراری ارتباط با سازمان ها و نهادهای پژوهشی آموزشی مرتبط/بنیاد نهج البلاغه/ دانشگاه قم/ گروه آموزشی نهج البلاغه دانشگاه ها
۵. توزیع فراخوان (دی ماه)
۶. برقراری ارتباط با سایتهای خبری

ح) فعالیت های مربوط به آماده سازی فصلنامه همایش :

۱. منبع شناسی حق (کتاب، سایت و...)
۲. تنظیم و تدوین گزارش فعالیتهای سال گذشته و مصاحبه ها
۳. معناشناسی حق در قرآن و نهج البلاغه برای درج در فصلنامه

و) فعالیت های اجرایی فراخوان و همایش:

۱. تهیه و طرح پوستر همایش
۲. تهیه بنرهای تبلیغاتی
۳. تهیه و تنظیم چارت سازمانی و جدول کارنمای ویژه همایش
۴. پیگیری تحقق جدول کارنما از ابتدا تا انتهای تحقق جدول کارنما

مصاحبه‌ها

به منظور دست یابی به دیدگاه اندیشمندان و محققان نهج البلاغه؛ در زمینه حقوق در کلام مولی الموحدين در کتاب شریف نهج البلاغه؛ سوالاتی طراحی شد تا از طریق مصاحبه باساتید، اطلاعات مورد نظر جمع آوری شود. این سوالات عبارتند از:

سوالات مصاحبه

۱. محورهای معنایی حق کدامند؟
۲. معیار تشخیص حق کدامند؟
۳. چه رابطه‌ای بین حق و حقوق وجود دارد؟
۴. چه رابطه‌ای بین حقوق و تکالیف وجود دارد؟
۵. عوامل عدم پاسداشت حق کدامند؟
۶. اگر بین دو حق تزامم بوجود آید چه باید کرد؟
۷. چه راهکارهایی برای افزایش پایبندی به این حق وجود دارد؟
۸. رابطه پیامبر و حق
۹. رابطه امام علی و حق
۱۰. فرآیند پاسداشت حق کدام است؟
۱۱. رعایت و پاسداشت حق چه ثمراتی دارد؟
۱۲. پاسداشت حق با چه موانعی روبه روست؟
۱۳. در صورتی که اجرای حق با حق دیگری تعارض پیدا کند چه باید کرد؟
۱۴. چه راهکارهایی برای افزایش پایبندی به این حق وجود دارد؟

مصاحبه با جناب آقای دکتر دلشاد تهرانی

۱. محورهای معنایی حق کدامند؟

اول باید مفهوم حق را بدانیم وقتی می‌گوییم حق منظورمان چیست و مواردی که در ساز و کار حقوق مورد نظر ماست استخراج کنیم. حق یک معنای اصلی دارد که راستی، درستی، ضد باطل، امر

واقع و عینی است مهم تر از معنای اصلی، استعمال هاست. حق در قرآن کریم و نهج البلاغه پنج معنای اصلی دارد. شناخت و تشخیص این‌ها در استنباط متن مهم است. اولین استعمال واژه حق، به معنای امر واقع؛ دومین معنا ادراک امر واقع است. اولی به منظور این است که خدا حق است، مرگ حق است، سومین استعمال حق به معنای اجازه و رخصت اختیار است. در محاورات امروزی حق به معنای حق ازدواج، حق مسکن، حق حیات و... بکار می‌رود.

چهارمین مفهوم حق به معنای لیاقت، سزاواری، شایستگی، و پنجمین مفهوم حق به معنای انتظار دو طرفه، مطالبه، حق زن بر شوهر، حق فرزندان، حق حکومت، حق مردم بر حکومت، باید توجه داشت چیزی که در روابط اجتماعی با آن سر و کار داریم مفهوم ۳ و ۴ و ۵ است.

۲. معیار تشخیص حق کدامند؟

برای شناسایی حق باید یک سازمان معیار داشته باشیم، تا بتوانیم آنرا شناسایی کنیم. حضرت امیر می‌فرماید: حق بر چسب ندارد که ما تشخیص دهیم، یک سازمان داریم که به ما، در تشخیص و تعریف کمک می‌کند:

✓ حق اولین چیز عقل است، یعنی هرچه رشد عقلی بیشتر باشد، تشخیص ما بیشتر است. چون شان عقل تمیز است.

✓ دومین چیز فطرت است، فطریات انسان به تشخیص حق کمک می‌کند.

- ✓ سومین چیز مجموعه آموزه های دینی است، قرآن نقش فرقانی دارد و به ما تمیز می دهد.
- ✓ چهارمین چیز سیره پیشوایان دینی است، البته سیره به معنای حقیقی کلمه نه تاریخ به معنای اصول حاکم بر زندگی پیشوایان.
- ✓ پنجمین چیز مسلمات علمی و تجربی است که این سه چیز در تشخیص حق به ما کمک می کند که آن را تقویت کنیم. اما، ما پیوسته در معرض این هستیم که در تشخیص حق به اشتباه برویم.
- هر چه از این پنج مورد بهتر استفاده کنیم، شانس و احتمال تشخیص حق بیشتر می شود، راهکار این است که این پنج مورد را در نظام آموزشی و تربیتی ببریم یعنی ترتیب بر مبنای عقلانی، فطرتی و ..

۳. چه رابطه ای بین حق و حقوق وجود دارد؟

- حضرت علی علیه السلام وقتی حق را بکار می برد در همان معنای وسیع به کار می برد. به طور مثال در جمله (فلیکن امر الناس عندک الحق سواء) مراد از حق، حقوق است. اما آنجایی که حقوق را به کار می برد همین معنا، با گستردگی حقوق مد نظر است.
- آن چیزی که ما امروز استعمال می کنیم، حق به معنای ضد باطل است. آنجایی که حقوق را اموری است برای انسانها، از جنس آزادی مطالبه و اختیار به کار می بریم.
- امام علی (علیه السلام) حقوق را بر مبنای وسیع که همان سه مورد است بیان می کنند. دایره حق بسیار گسترده است اما ما آنرا به معنای ضد باطل به کار می بریم.

۴. چه رابطه ای بین حقوق و تکالیف وجود دارد؟

- بنابر نظر قرآن هر جا دو طرف وجود دارد، هر چه که باشد، حق دو طرفه است. حق و تکلیف، حقوق و حدود با هم هستند و ملازم هم هستند، نه مزاحم. یعنی در دو طرف، حق یکطرفه یا تکلیف یکطرفه نداریم.
- در خطبه ۲۱۶ حضرت علی (علیه السلام) می فرمایند: که حقوق دو طرفه است، یعنی هیچ کسی حقی ندارد مگر تکلیفی وجود داشته باشد و یا بالعکس. پس تراحم نیست؛ بحث تلازم است، اینها ملازمند و یک نوع

تناسب وجود دارد که اگر یک طرف حقی دارد به تناسب آن تکلیفی هم دارد، هر حقی که زن دارد، به تناسب آن تکلیفی هم دارد، اما گاهی حق یکطرفه است و در همین خطبه ۲۱۶ می فرمایند: اگر کسی باشد که حقی داشته باشد، اما تکلیفی نداشته باشد، فقط خداست، چون مخلوق از خود چیزی ندارد، اما خدا از سر لطف و کرم، حقوق خودش را با بندگان دو طرفه کرده. نه این که ما حق داریم، بلکه خدا از سر لطف اینگونه قرار داده است، در نظام هستی هر جا دو طرف باشد، حق و تکلیف با هم ملازم، متناسب با هم هستند. مثل ما و طبیعت، ما با هم نوعان، هم کیشان، در این موردها رابطه ی یک طرفه ای وجود ندارد.

در خطبه ۱۹۱ حضرت می فرمایند: حق من بر شما این است که مرا اطاعت کنید، حق شما بر من اینست که به شما ثواب دهیم نه این که ما حقی داشته باشیم، بلکه خداوند این حق را به ما بخشید.

۵. عوامل عدم پاسداشت حق کدامند؟

خیلی از عوامل دخیل است از جمله عوامل فردی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، مدیریتی، حکومتی، آموزشی، اما به طور خلاصه **جهل، نفع، ترس** از مهم ترین عوامل است.

✓ **جهل:** گاهی شخص جاهل به حقوق است، مثل حقوق خانواده که برخی به آن واقف نیستند؛

✓ **نفع:** منافع من اقتضا نمی کند حقوق را رعایت کنم یا حق را زیر پا می گذارم چون منافع اقتضا می کند؛

✓ **ترس:** گاهی نیز بخاطر ترس، ترس از آینده، ترس از امنیت شغلی، مانع از اجرای حق می شود که جهل و نفع و ترس در هر یک از عرصه های سیاسی، اجتماعی، حکومتی قابل بررسی است.

امیرالمومنین در خطبه ۲۱۶ می فرمایند: مهم ترین حقوق، حقوق حکومت بر مردم است، که اگر رعایت شود، خیلی از مسائل حل خواهد شد. حکومت باید آغاز کننده ی حقوق باشد و مردم هم در مقابل آن باید حقوق حکومت را رعایت کنند. بیشترین گریزگاه حقوق، از مشکلات مدیریتی حکومت هاست. یعنی اگر حکومت ها نتوانند مجری خوبی باشند؛ حقوق پایمال می شود. مهم ترین چیزی که باید به سامان برسد تا

حقوق ادا شود، مدیریت است و مهم ترین بخش مدیریت، مدیریت حکومتی و کلان جامعه است. حضرت می فرمایند: اگر شما در مملکتی فقر دیدید، مهم ترین عامل آن سوء تدبیر حکومت است. هر چند عوامل دیگری باشد. اگر در حکومتی قوانین باشد، اما خوب اجرا نشود و یا بسامان نباشد، اینها گریزگاه حق است.

۶. اگر بین دو حق تزامنی بیاید چه باید کرد؟

تنها راه، اهم و مهم است. مثل تزامنی جان و مال که جان مهم است. البته باید حقوق تعریف شده باشد تقدم های آن نیز تعریف شده باشد و با توجه به شرایط اوضاع و احوال نیز اهم و مهم را تعیین کنیم. یک بخش کار هم به آموزش مربوط می شود که افراد در تزامنی دو حق، کدام را مقدم می کنند. قواعدی هم به انسانها نشان دهیم که با ملاحظه قواعد، حقوق را رعایت کنند. مثلاً چیزی نباید سبب حرمت شکنی شود.

۷. چه راهکارهایی برای افزایش پایبندی به این حق وجود دارد؟

برای پایبندی انسانها به حقوق به چند چیز نیاز داریم که همزمان باید اجرا شود:

- ۱ - آموزش و تربیت انسانها برای حقوق و پاسداشت آن .
- ۲ - قوانین لازم وجود داشته باشد، قوانینی که این قوانین پاسداشت حقوق را حفظ کند و جدی بگیرد.
- ۳ - فرهنگ سازی - جو حاکم باید به گونه ای باشد که همه نسبت به پاسداشت حقوق حساس شوند.
- ۴ - نظام مدیریتی که خودش بیش از همه حقوق را پاس بدارد مجموعه مدیران و کارگزارانی که خودشان حقوق را پاس ندارند. امیرالمومنین می فرمایند: شما را به طاعتی امر نکردم جز اینکه خودم اول آنرا اجرا کردم. حضرت می فرمایند: (وشر بالاخلاص و توحید) خداوند حقوق مسلمانان را در بنیان و خداپرستی محکم کرده است.

(ان الله فی کل نعمه حق) یعنی خدا در همه چیز دارای حق است خدا و خدانشناسی زیرساخت شناخت حقوق، رعایت حقوق و پاسداشت آن است. کسانی که اعتقاد به خدا دارند باید بیش از همه پاسداشت حقوق داشته باشند.

۸. رابطه پیامبر و حق

نظام حقوقی که مطلوب خداست باید تحقق یابد قرآن کتاب حقوق است حقوق خدا، انسانها، طبیعت و ... که شخصی آن را برای تمامی بشر آورده است. پیامبر نسبتش با حقوق اینگونه است پیامبر حقوق را در معنای وسیع برای سعادت بشر تبیین کرده است و در جامعه بدوی تحقق داده است.

۹. رابطه امام علی و حق

هیچکس بعد از پیامبر اکرم در طول تاریخ برای پاسداشت حقوق به اندازه علی (علیه السلام) تلاش نکرد حتی حقوق مخالفان، مثل خوارج.

۱۰. منشأ تکوین حق چیست؟

حقوق دو دسته است :

۱- حقوقی که جعل الهی است مانند حق حیات، حق زندگی، حق سوال، حق کرامت، اینها را نمی توان از کسی گرفت.

۲- حقوقی است که قرار داد شده است. مثلاً استخدام یک شرکت، حقوق قرار دادی باید در امتداد جعل های الهی باشد و نباید مغایر حقوقی که جعل الهی است باشد. یعنی حقوق قرار دادی نباید مخالف کرامت انسانی باشد. مصیبتی که امروز برای بشر پیش آمده، این است که حقوق قرار دادی الهی را بر هم می زند.

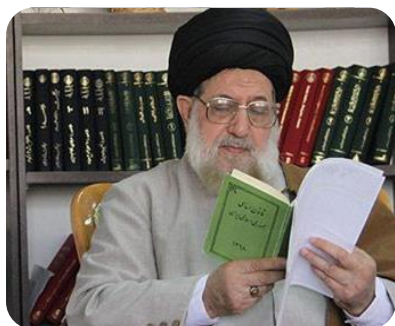
۱۱. فرآیند پاسداشت حق کدام است؟

باید همت کرد، آموزش دید، تربیت شویم اگر دیگران برای ما قانون وضع نمی کنند، ما خودمان برای خودمان قانون وضع کنیم مقید شویم هر کس در محدوده خودش باید قانونی را وضع و به اجرا در بیاورد و حق گزاری کند.

۱۲. منابع در مورد حق کدامند؟

کتاب رخساره خورشید، آزادی و حقوق انسانی دکتر دلشاد، حقوق متقابل مردم و حکومت از دید امام علی، حقوق مردم در گفتار و سیره امیرمومنان (مجدیدی) مفهوم و حقوق شهروندی خانم عربی فر پایان نامه حقوق مخالفان دانشگاه علوم و حدیث.

مصاحبه با آیت الله سید محمد خامنه‌ای

۱. محورهای معنایی حق را بیان فرمایید.

کلمه «حق» که لغاتی مانند «حقیقت» و «تحقق» از آن مشتق شده

در معنای اصلی خود به معنای «شیء موجود» که از آن گاهی به «امر

واقع» یا واقعیت و مانند آن نیز تعبیر می شود. ذات باری تعالی خود را «حق» می نامد چون «اصل وجود» و

به اصطلاح فلسفه «واجب الوجود» منشا وجود دیگر موجودات، خالق و مبدع همه آنهاست.

بنابراین، هر جا کلمه ی حق به کار برود اشاره به موجودی محقق و ثابت می باشد. چه خالق و چه

مخلوق، هرچیز که «تحقق» پیدا کند به این معنی است که از حق و به تعبیری از وجود سهمی دارد یعنی

هست، وجود دارد و «ناهست» نیست. در اصطلاح فلسفه، در تعریف وجود می گویند «وجود، طارد عدم

است» یعنی چیزی است که با عدم نمی سازد، و عین این تعریف را برای حق هم می توان بیان کرد. پس

ذات باری تعالی، حق حقیقی و اصلی و منشا همه ی موجودات است. جهان بزرگ آفرینش و همه موجودات

مادی و غیرمادی درون آن هم از حق (یعنی وجود) برخوردار بوده و از فیض حق حقیقی سرچشمه گرفته اند

حتی تمام قوانینی که طبیعی هستند یا با حکم الهی وضع شده اند و بر این جهان حکومت می کنند نیز

مصدق حق می باشند. حقوق مردم و جامعه که در قوانین و مقررات قضایی و غیر آن ذکر شده نیز از

مصادیق همان حقی است که تعیین آن با خداست، برای همین ما قوانین موضوعه جامعه را از دین می گیریم

زیرا ریشه ی آن ها نیز در حقایقی است که به خداوند برمی گردد چرا که خداوند حقیقت الحقایق است.

۲. معیارهای شناسایی حق چه چیزهایی است؟

با تعریفی که در بالا گفته شد معیار شناخت حق، همان وجود و تحقق و عینیت آن است، نه فرض و

تقلید و خیال و ادعا. امیرالمومنین (علیه السلام) می فرمایند: «الحق أن تقول رأیت و الباطل أن تقول سمعت»

یعنی حق دیدنی است نه شنیدنی. آن چه را که فلاسفه نام آن را «نفس الأمر» گذاشته اند اشاره به همین

تعریف است، یعنی «خود» خارجی و متحقق هرچیز «حق» و حقیقت آن چیز است و تا چیزی در واقعیت خارج جایی نداشته باشد نباید آن را «حق» و دارای حق بدانیم.

این موضع را به شکل دیگری می توان بیان کرد: معیار شناخت حق و دقیق ترین و عرفانی ترین آن ها این است که خداوند متعال را که اصل و منشا وجود است معیار «حق» و حقوق بدانیم. یعنی چون خداوند متعال منشا وجود است و وجود به وجهی آن را آفریده و برای ادای این قلمروی بزرگ قوانینی گذاشته که علوم طبیعی، ریاضی، فیزیک و شیمی بخشی از آن قوانین را گردآوری کرده و نام آن را «علم» گذاشته اند و قوانین مجهول دیگری هم هست که بشر از آن آگاه نیست.

یکی از موجودات و اجزا و اعضای این جهان، انسان است. معیار «حق» در میان انسان ها نیز در واقع همان قوانینی است که خداوند با وحی و به وسیله پیامبران برای انسان فرستاده و نام آن را دین گذاشته اند. خود انسان هم در محدوده ای که دین اجازه داده باشد می تواند با توافق با دیگران تعریف و به آن ها عمل کند. معاملات، مبادلات، ازدواج، وصیت، وقف و مانند این ها، نمی تواند هرچه را که میل و هوس او بخواهد به عنوان حق، به دیگران تحمیل کند. مثلاً یک نفر خود را ملک و پادشاه یا مالک منطقه ای بداند در حالی که اراده الهی بر آن قرار نگرفته است. پس «حق» در واقع چیزی است که به صورت اعیان و اشخاص یا به صورت روابط بین افراد و به صورت قانون از طرف خداوند وضع و خلق شده باشد. یعنی به اصطلاح فلسفی، برخلاف آن چه که «حق و حقوق» را معمولاً اموری قراردادی و اعتباری می شمردند، حقوق در واقع اموری «تکوینی» و به اصطلاح غربی آن «انتولوژیک» می باشند و تعریف آن باید از فلسفه آغاز شود.

۳. حق چگونه در عرصه اجتماع و خانواده ظاهر می شود و چگونه حقوق را به وجود می آورد؟

اشاره شد که انسان می تواند منشا حق بشود، چون به حکم الهی دارای اراده، اختیار نسبی و حق انتخاب است. قوانین الهی در نهاد همه ی جانداران به صورت غریزه و نظم ثابتی گذاشته شده که مانند نرم افزار در رایانه ها به صورت برنامه مدون و معین خود می توانند عمل و زندگی کنند و همه به صورت واحد از قانون

الهی پیروی می کنند. اما انسان علاوه بر داشتن غرایز مشترک با حیوانات، حق دارد. یعنی حکم تکوینی الهی و قانون جهانی بر آن قرار گرفته که در محیط زندگی خود ابتکارات و کارهای تازه‌ای را انجام دهد. از طرف دیگر با اجتماعی که در آن زندگی می کند و بخشی از واقعیت است تعامل داشته باشد و منافع خود و دیگران را به هم نزدیک کند. مثلاً معاملات و مبادلات در انسان ها بسته به اراده و رضای طرفین معامله است و این معاملات ایجاد حق برای طرفین می کند. یعنی معامله یا عقد می توانند از آثار حقیقی آن معامله یا عقد بهره مند شوند. انسان ها در روابط زناشویی تکالیف و حقوقی را می پذیرند و زن و شوهر می شوند تا بتوانند حافظ نسل باشند. اما خارج از این محدوده حق ندارند تا آزادانه و بدون رعایت قانون به سراغ دیگری بروند همانطور که معاملات دیگر آن ها هم باید در چارچوب قانون الهی باشد.

پس حق تکوینی و اصلی خدادادی گاهی منشا حق و حقوق قراردادی و اجتماعی می شود. چون انسان یک موجود اجتماعی است و ناگزیر در ریز احتیاجات خود به شرع مراجعه نمی کند بلکه بطور کلی قاعده و قانون تکوینی الهی را که به صورت شرع به ما رسیده می گیرد و در مصادیق و ریز نیازهای زندگی طبق آن کلی شرعی عمل می کند.

باید دانست که کلمه «حقوق» گاهی جمع حق است و گاهی به معنای مجموعه «حق و تکلیف»، حق همیشه یکطرفه نیست بلکه در عرصه اجتماع هر جا حق هست در کفه‌ی دیگر آن ترازو «تکلیف» هم هست. وقتی مثلاً شخص «ب» دارای حقی می شود، در مقابل او شخص «ج» مکلف به احترام و ادای آن حق است، یعنی تکلیف دارد. مثلاً وقتی کاسبی جنس و متاع خود را به مشتری می دهد، حق دارد بهای آن را بگیرد و مشتری تکلیف دارد بهای آن ها را بپردازد.

امیرالمومنین علی (علیه السلام) فرمود: «فالحق اوسع الاشياء فی التواصف و اضيقتها فی التناصف، لا یجزی لاحد الا جری علیه و لا یجری علیه الا جری له ولو کان لاحد ان یجری له و لا یجری علیه لکان ذلک خالصاً لله

سبحانه دون خلقه لقد رتبه علی عباده...» (خطبه ۲۱۶ نهج البلاغه)

امام (علیه السلام) می‌فرمایند: حق و تکلیف در جوامع انسانی دوروی یک سکه و با یکدیگر همراه و ملازمند. در برابر دریافت حق، بلافاصله تکلیفی به نفع طرف مقابل برای ذی حق ایجاد می‌شود. هرگاه کسی مکلف به تکلیفی بشود طبعا حقی هم در برابر آن خواهد داشت. تنها کسی که همیشه حق دارد و تکلیف ندارد خداوند سبحانه است چون او منشأ حق و خالق حق است و کسی از او طلبکار نیست.

همانطور که «حق» همان عینیت خارجی است که ریشه‌ی تکوینی دارد، «تکلیف» هم اگرچه به ظاهر اعتباری و قراردادی به نظر می‌رسد ولی ریشه در احکام تکوینی دارد. به طور کلی، همه‌ی احکام تشریعی ریشه در احکام تکوینی دارند و بی‌ریشه و فرضی نیستند.

۴. حقوقی مثل حقوق بشر و حق آزادی یا حق رای و مانند این‌ها چه وضعی دارند؟ آیا قراردادی هستند یا

تکوینی و عینی؟

همان‌طور که گفتیم، حق و حقوق، همه در واقع قوانین طبیعی (تکوینی) و الهی و ناشی از اراده‌ی الهی برای اداره جهان و انسان هستند. افلاطون به زبان یونانی آن را «نوموس» یا ناموس می‌نامند. خداوند انسان را به صورت مخلوقی ویژه آفریده و در قرآن فرموده است که به وی کرامت و منزلت خاص داده ایم (لقد کرما بنی آدم). از اینرو او را خلیفه و جانشین خود در عالم خاکی تعیین کرده است.

انسان دارای آزادی است، یعنی برده نیست، همچنین دارای اراده و عقل است. عقل باید راهنمای او باشد. انسان در اجتماعات بشری هم دارای سهم برابر است. همه‌ی افراد در احکام اولیه و به اصطلاح در قضای الهی سهم برابر دارند. مثلا در تعیین سرنوشت خود صاحب رای و نظر هستند. چه قراردادهای اجتماعی حق آن‌ها را بدهد یا ندهد. انسان در حکم الهی احترام دارد. در حقوق غربی گرچه برای انسان حق ذاتی قائلند ولی دلیلی بر آن ندارند. حقوق بشر چون قراردادی نیست پس با قرارداد اجتماعی حاصل نشده است. می‌دانیم که هر حق ذاتی، دلیل و منشأ می‌خواهد پس چگونه حقوق بشر ذاتی شده است؟ اما منطق اسلام تنها

منطقی است که پاسخگوست و می گوید شرافت و کرامت انسان را خداوند هم در قضا و حکم تکوینی خود برای انسان قرار داده است.

در قرآن نیز به صورت قانون مکتوب (و لقد کرّمنا بنی آدم...) آن را به وجهی تشریع نموده است. هیچ حقی در عالم نمی تواند به وجود بیاید مگر آن که از فیض ذات باری تعالی سرچشمه بگیرد. حتی حقوق اعتباری قراردادی انسان ها هم اگر در چارچوب حکم شرعی الهی (که ریشه در احکام تکوینی دارد) نباشد «اعتبار» و نفوذ یعنی عینیت و واقعیت پیدا نمی کند و خلاصه همه ی راه ها باید به مبدا الهی منتهی شود.

۵. نبوت و امامت چه رابطه ای با حق و حقوق انسان دارند؟

نبوت (که امامت هم شاخه ای از آن است و از آن مایه می گیرد) پدیده ای طبیعی و تکوینی و یکی از سنت های مهم الهی در جامعه بشری است که با بعثت، وحی، الهام، تشریع و اعجاز همراه است. نبوت در مقاطعی از زمان و تاریخ به ظهور می پیوندد تا بشر را از گمراهی و بویژه از فساد و شکستن قوانین و شرایع الهی باز داشته و او را به صراط مستقیم هدایت و سعادت راهبری نماید.

بنابر آن چه پیش از این از عینیت و حقیقی بودن حق گفته شد، روشن می شود که نبوت (و بالتبع امامت) از یک امر و منشا حقیقی و واقعی سرچشمه گرفته است و یکی دیگر از قوانین جهان آفرینش به ویژه سنت های مربوط به انسان (به عبارت دیگر: فلسفه ی تاریخ) می باشد. از این رو انبیاء الهی همه بر حق رسول و مامور واقعی خداوند بوده و به اراده و قصد خود نبوت و رسالت را برای خود برگزیده بوده اند.

حق متعال جل جلاله، برای تدبیر حیات انسان و راهنمایی او به سعادت دنیا و آخرت، قوانین تکوینی یا سنت هایی را گذاشته که یک طرف آن بعثت انبیاء است. طرف دیگر آن «تشریع» یعنی آن دسته از قوانین مکتوب قابل عمل برای انسان است که از حقایق عالم و قوانین ثابت آن سرچشمه می گیرد. بنابراین نبوت امری قراردادی و اعتباری نبوده بلکه یکی از قوانین و سنن الهی است. پس «شریعت» مشتی دستورهای

برخاسته از عقل و تجربه ی پیامبران نبوده بلکه نسخه ای مکتوب و رونویس از حقایق پنهان و آشکار جهان و تماماً به سود انسان می باشد.

۶. چشم انداز حق در نهج البلاغه چگونه است؟

بیشتر نگاه نهج البلاغه به حق، از زاویه ی حقوق اجتماعی و فردی افراد در یک حکومت اسلامی و برحق است. چون اگر حکومتی مثل اسلام، با الهام از نظام کلی و حقیقی جهان آفرینش و مطابق با فطرت انسانی و موافق با عقل کلی نگر پدید آمده و پایه گذار آن پیامبران باشند، بایستی در آن جامعه «حق» حاکم اصلی بوده و حقوق همه ی مردم به طور مساوی و شایسته رعایت گردد. امام (علیه السلام) فرموده اند : «الناس عنده فی الحق اسوه»، یعنی حقوق همه ی مردم نزد ما برابر او دارای ضمانت اجراست.

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) همانگونه که خود پیامبر، نبی بر حق و مامور اقامه ی حق و عدل در جوامع بود ، امامت را نیز مامور اقامه ی حق ، برابر آن چه که حکم تکوینی و تشریعی الهی بر آن قرار گرفته نمود. از اینجا است که در نهج البلاغه آمده که : «...و مضی رشیدا و خلف فینا رایه الحق...» یعنی پیامبر (صلی الله علیه و آله) پرچم حق را برافراشت و رفت. امیرالمومنین (علیه السلام) در موارد مختلف افراد جامعه را به پیروی از حق و رعایت حقوق خود و دیگران راهنمایی کرده از جمله می فرماید : «لا تنفروا من الحق» یعنی حق گریز نباشید، و برترین مردم کسی است که برابر با حق عمل و زندگی کند اگر چه به ضرر او باشد. (افضل الناس عند الله من كان العمل بالحق احب الیه ان نقصه و کرثه...) و در جای دیگر می فرماید: انسان پرهیزکار کسی است که حق را توصیف و برابر آن عمل نماید (یصف الحق و یعمل به) و فراموشی و پشت سرانداختن حق نشانه ی دنیاپرستی و فراموشی آخرت است همانگونه که معاویه آن چنان است. امام (علیه السلام) درباره ی خود می گوید : «باید برای نجات حق از دست باطل تلاش و جهاد کرد» و با تعبیری شاعرانه و ظریف می فرماید: باطل را میدرم و میشکافم تا حق را از درون آن آزاد سازم. یعنی وظیفه ی هر مسلمانی آن است که به دنبال

حق خود تلاش کند و آن را به دست بیاورد. حق را شیطانیان با حجاب باطل پنهان می کنند و مردم را فریب می دهند. فریب آن ها را نخورید و حق را از دست باطل برهانید. با وجود آن که بیشتر نگاه امیرالمومنین (علیه السلام) نگاه حکومتی و ناظر به حقوق اجتماعی و مدنی مردم است ولی ریشه ی آن را در «حق تکوینی» که ذات باری تعالی است، معرفی می کند. زیرا که خداوند متعال حقیقت الحقایق و منشا حق و همه ی حقوق است. از این رو است که در پاره ای از خطبه ها، امام نخست به شرح توحید (یعنی وجود اول و حق اول و حق مطلق) می پردازد و حکیمانه با نگاه فلسفی عمیق، صفات الهی را شمرده و آن ها را سرچشمه ی همه ی حقوق معرفی می کند. تا می رسد به پدیده ی نبوت، ظهور وحی و نزول قوانین تشریعی، یعنی همان دین اسلام و از آنجا به لزوم اجرای احکام خلقت و فطرت در جوامع انسانی یعنی اجرای عدل و حق و قسط در جامعه می پردازد. تصور نشود که ظهور و وجود «حق» در جامعه ی بشری پدیده ای قراردادی و فرضی بوده و می توان آن را به بازی گرفته و هر روز قانونی جدید وضع نموده و باطلی را حق جلوه داد. بشر ضعیف ناقص که هنوز خود را نمی شناسد چگونه می تواند صلاح و خیر و سعادت خود را به طور کامل بشناسد و برای تامین آن قانون وضع کند؟!

ذات نیافته از هستی بخش   کسی تواند که شود هستی بخش

مصاحبه با آیت الله دین پرور

(۱) محورهای معنایی حق کدامند؟

تمام دنیا و حتی افراد باطل هم می گویند ما حق هستیم، پس مهم است که مصادیق حق را چه کسی باید تعیین کند؟ جنبه ی عقلی؛ که انسان های عاقل اگر خالی از هوی و هوس باشند درباره ی حق و باطل می توانند تشخیص دهند ولی محورها را خداوند باید مرز بندی کند و حق را معلوم نماید.

(۲) معیار تشخیص حق کدامند؟

معیار شناخت حق، بیان خداوند و ائمه اطهار است که دقیقاً معیار و میزان است و نیاز به هیچ بررسی نداریم و تمام ریز موضوعات را شارع بیان نمودند و رساله های عملی نیز ریز این معیارها را گفته است.

(۳) چه رابطه ای بین حق و حقوق وجود دارد؟

حقوق به طور کلی متقابل هستند، حقی که شارع بیان می کند برای هر کسی برای طرف مقابل هم این حقایق وجود دارد و ما در اسلام حقایق یه طرفه نداریم .

(۴) چه رابطه ای بین حقوق و تکالیف وجود دارد؟

حق از تکلیف جدا نیست، چون حق نشان دادن راه صحیح زندگی و ارتباطات است حق بدون تکلیف تحقق خارجی پیدا می کند شارع مقدس تکلیف انسان ها را در رابطه با حقوق تعیین کرده است.

(۵) ضرورت وجود حق کدام است؟

سوال مهمی است یک عده ای می گویند ما احکام اسلام را قبول نداریم اما کسانی که معتقدند به حقوقی که شارع مقدس برای افراد معین کردند ولی عمل نمی کنند علل مختلفی دارد. (۱) مساله سودجویی و حب نفس است (۲) ضعف امیال و اعتقادات به روز جزا است. اگر مردم بدانند حق الناس چه حق عظیمی است این

همه دادگستری‌ها و تشکیلات بوجود نمی‌آمد. هر چه ایمان به خدا و روز قیامت بیشتر باشد عمل به انجام وظیفه و رعایت حقوق دیگران بیشتر است.

۶) اگر بین دو حق تراحم پیش بیاید چه باید کرد؟

دو واجب در یک زمان را هم زمان نمی‌توانیم انجام دهیم، اما بعضی مواقع با علم و مبانی اسلام می‌توان مقدم بودن یکی را تشخیص داد؛ مثل حفظ نفس که واجب است و مقدم بر همه بوده و جایگزینی ندارد.

۷) چه راهکارهایی برای افزایش پایبندی به این حق وجود دارد؟

بایداز نظر آموزشی، از نظر تبلیغی، از نظر رفتاری و الگویی اقدام بکنیم، پدر و مادر بخصوص از دوران کودکی از نظر رفتار و کردار توجه کنند تا از همان موقع پایبندی به حقوق شکل بگیرد و مراقبت‌های ویژه پدر و مادر در اعمال و رفتار و گفتارشان نشان دهنده‌ی حق است کسی که می‌خواهد به حق عمل کند حق را باید از گفتار امام و پیامبر دریافت کند پس نمی‌شود گفت خودم حق را تشخیص می‌دهم و دیگر این که باید ارتباط با خدا را عمیق کرد.

۸) منشا تکوین حق چیست؟

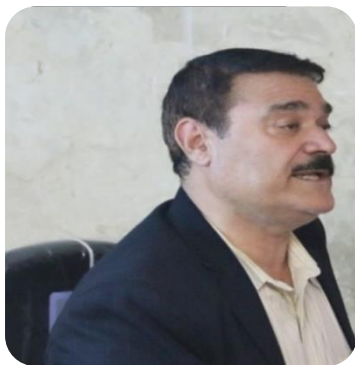
حقوق تکوینی نیست، تکوین یعنی خلقتی که مربوط به اشیا و اجسام و انسانهاست. برای اینکه انسانها بتوانند به حیات عالی ادامه دهند خداوند در همه جهات برای او برنامه ریزی کرده است خداوند پیغمبران را برای این امر و ارائه برنامه‌ها فرستاده خداوند از نظر تکوین همه تشکیلات را برای انسان قرار داده است اما حقوق و قوانین را خود خداوند قرار داده است برای اینکه هر کسی وظیفه خود را بداند منشا جعل قوانین نیز خداست و هیچ قانونی نمی‌تواند برای بشر مفید باشد چون دائم در حال تغییر است.

۹) رابطه امام علی و حق را بیان نمایید.

پیامبر فرمود شخص علی حق است هر جا علی بود حق است این لطف بزرگ الهی است که خداوند حق مجسم الهی را برای انسان ها قرار داده چه در زمان حیات چه در زمان بعد از شهادت علی محور حق است کاملاً روشن می شود و کسی در ابهام و شبهه باقی نمی ماند .

حق در نهج البلاغه :

مهم ترین آن حق مردم نسبت به رهبر و بالعکس است در عهدنامه مالک و سایرنامه ها امام فرمود من بر شما حقی دارم و شما بر من حقی، حق من بر شما اطاعت و حق شما بر من آموزش است.

مصاحبه باجناب آقای دکتر ولی الهی

۱. محورهای معنایی حق کدامند؟

به تعریف من :

حق هستی و هنجار پایدار و حقیقت وجودی هر موجود است در برابر نیستی و ناهنجاری و ناسزاوری ناپدار که باطل نامیده می شود. بنابراین

هر آنچه به پایداری هستی و زندگی کمک کند حق است و به تبع آن هر آنچه در راستای هستی هنجار و زندگی سزاوار آدمیان و همه موجودات باشد حق است و غیر آن ناحق و باطل است. می گوئیم مرگ حق است وقتی که زندگی از هنجار خارج شود مرگ آغاز می شود و زندگی را از حالت ناپایداری خارج کرده و همانند انرژی که یک الکترون را از یک تراز به تراز اربویتال دیگری می اندازد. انسان را از تراز به تراز پایدار دیگر می اندازد.

پس حق پایداری، سزاواری هماهنگی و هارمونی و تناسبات جاری و ساری در همه ارکان هستی است.

بنیاد این تعریف از من نیست و از قرآن است که حق را چنین تعریف می کند.

«أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ زَبَدًا رَابِيًا وَمِمَّا يُوقِدُونَ عَلَيْهِ فِي النَّارِ ابْتِغَاءَ حُلْيَةٍ أَوْ

مَتَاعٍ زَبَدٌ مِثْلُهُ كَذَلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْحَقَّ وَالْبَاطِلَ فَأَمَّا الزَّبَدُ فَيَذْهَبُ جُفَاءً وَأَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ فَيَمْكُثُ فِي الْأَرْضِ

كَذَلِكَ يَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ» (۱۷ رعد)

از آسمان آبی می فرستد که در هر دره و نهری به تناسب ظرفیت آن جاری می شود آن گاه که سیلی روی

می دهد کفی پدید می آید همچون کفی که روی مذاب فلزات گرانبهاست و این مثالی از سوی خدا برای

توصیف حق و باطل است و اما چون کف به کنار می رود باطل چون حباب کف است که محو می شود حق

همچون آب و گوهر خالص است که در زمین برجای می ماند که برای مردم منافع بسیار دارد. این توصیفی از مثال خداست .

بنابر تعریف قرآن کریم حق دو ویژگی دارد ۱ - پایدار است مانند آب و گوهر که خالص می ماند ۲- برای مردمان منافع کثیر دارد مانند آب و گوهر گرانبه است اما باطل چون حباب است و ناپایدار و ناخالص. حق متضاد باطل است و جمع اضداد محال ممکن است هر جا که حق بیاید باطل محو و نابود می شود «وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَ زَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا» (۸۱ اسراء)

۲. معیارهای شناسایی حق چه چیزهایی است؟

بنابر تعریف قرآن کریم حق دو ویژگی دارد:

۱ - پایدار است مانند آب و گوهر که خالص می ماند ۲- برای مردمان منافع کثیر دارد و مانند آب و گوهر گرانبه است و باطل چون حباب است و ناپایدار و ناخالص و بی ارزش.

۳. چه رابطه ای بین حق با حقوق وجود دارد؟

حقوق جمع قراردادی حق است زیرا که حق اسم است که گاهی به صورت صفت و گاه فعل به کار می رود آنچه در زبان مردم جاری است حقوق جمع سهوی حق است کما اینکه می گویم حق من چه قدر است یا حقوق من چقدر است. حقوق نیز به معنی امتیاز و سزاواری است که جمع با برآیند سزاواری یا امتیازی که به فرد در ازای کار او در طی ماه به او پرداخت می شود و یا مالکیت یا امتیازی نسبی و یا قراردادی است که به فرد و افرادی تعلق می گیرد.

۴. چه رابطه ای بین حقوق و تکالیف وجود دارد؟

بیانیه حقوق درعین حال بیانیه تکالیف هم هست. هر حقی تکلیفی را برمی انگیزد، حقوق همان تکالیف است، تقابل و تلازم میان حق و تکلیف موضوع ظریفی است که به شرایط تفسیر و نوع نگاه به جهان از سوی فرد محق بستگی دارد.

۵. عوامل عدم پاسداشت حق از سوی معتقدان کدام است؟

در خطبه ۶۹ امام می‌فرماید: «لا تعرفون الحق کمعرفتکم الباطل» شما آن گونه که باطل را می‌شناسید حق را نمی‌شناسید، خطاب امیرالمؤمنین به مردم عصر خودش است، اما به صورت یک بیان کلی که شما از روی انس، عادت، تناسب، و هر عاملی که می‌توان آن را بررسی کرد، با باطل آشناترید تا حق. تربیت و پاسداشت حق نیاز به تلاش دارد، در راه حقیقت باید کوشید و جهاد کرد و رنج برد؛ زیرا زندگی و طبیعت انسان به سوی روزمرگی و اسباب علل جریان دارد تا مایل به اعلی باشد. بنابر این همه به حقیقت دست نمی‌یابند رسیدن به حق نیاز به معرفت الله دارد.

۶. هنگامی که پاسداشت دو حق، معارض یکدیگر می‌شوند چگونه می‌توان اقدام صحیح را انتخاب کرد؟

در یک آن یک پدیده یا موضوعی حق و در عین حال ناحق باشد امکان ندارد، خدا حق است و وجود در هستی است نمی‌تواند عدم باشد و همواره حق مطلق و پایدار است، یا علی (علیه‌السلام) نمی‌تواند حق باشد و غیر او نیز حق باشد کما اینکه در جنگ جمل فردی از او پرسید کدام طرف است او پاسخ داد حق را با معیار افراد سنجش نکنید بلکه افراد را با حق بسنجید بمان تا پایان جنگ که معلوم شود کدام حق و کدام ناحق بوده است. امیرالمؤمنین می‌فرماید: اصل را بر این بگذار که در دست مردم آنچه هست اعم از حق یا باطل با یکدیگر آمیخته است، تو باید حق را از باطل تمیز دهی حق را بگیری و باطل را رها کنی.

۷. چه راهکارهایی برای افزایش پایبندی افراد به حقوق و تکالیف وجود دارد؟

تقویت ایمان آنان و آموزش و آگاهی رسانی به آنان، تربیت آنان بر مبنای موازین دین بر حق خدا.

۸. بین مفاهیم زیر چه ارتباطی وجود دارد؟

❖ خدا و حق

حق خداست و خدا حق است یکی از اسماء الحسنی خداوند تبارک و تعالی است. مالک برحق هستی، حق مبین، حق یقین است. هر خلقت او حق است، راه او راه حق است و دین او دین حق و قرآن او

حق است، کلام او و وعده او حق است. پس هستی مطلق و پایداری مطلق است و هنجار و سزاوار مطلق است و هر پدیده و فرآورده و هر عمل او حق است و هیچ نیافریده است مگر به حق. که آیات زیر همگی مبین و تعبیری از حق است:

«وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ... (۸۵ حجر) - فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ... (۱۴ طه) -

تَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْكَرِيمِ (۱۱۶ مومنون) يَوْمَئِذٍ يُوفِّيهِمُ اللَّهُ دِينَهُمُ الْحَقَّ وَ يَعْلَمُونَ

أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ (۲۵ نور) ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الْبَاطِلُ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ (۳۰ لقمان) - إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُمُ بِاللَّهِ الْغُرُورُ (۳۳ لقمان) - إِنَّ هَذَا لَهُوَ حَقُّ الْيَقِينِ (۹۵ واقعه) - وَإِنَّهُ لَحَقُّ الْيَقِينِ (۵۱ الحاقه)

❖ پیامبر و حق

پیامبر جلوه دیگری از تحقق حق است.

❖ امام علی و حق

علی (علیه السلام) جلوه ایی از اوست، او حق است و حق با اوست.

۹. چگونه می توان حق گزار هستی بود؟

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ» (۱۰۲ آل عمران)

هرگز نمی توان حق حق گذار هستی را آنچنانکه در خور شان اوست به جای آورد ولی انسان باید بکوشد که در حد توان و درک خود این حق را بجای آورد خداوند معلم هستی انسان است و آنگونه که معلم را با موفقیت خود می توان رضایت علم را جلب کرد می توان با انجام فرامین و احکام خداوند رضایت او را بهتر جلب کرد.

۱۰. حق در نهج البلاغه چه چشم اندازی دارد؟

حق و حقوق به مفهوم اصطلاحی کلمه در نهج البلاغه زیاد است، و آن هم با اقسام مختلفی آمده، مثلاً: حق الهی و حق بشری و در حق بشری هم، حق ولات و زمامداران، حق ملت، امت و حق مالی و امثال این‌ها حتی نکته ظریف‌تر آنکه در نهج البلاغه مواردی وجود دارد که امیرالمؤمنین برای اشیاء حق معین می‌کند، می‌فرماید: که این شمشیرها حقی دارند، و در سیره رسول الله صلوات علیه هست که در یکی از جنگ‌ها پیامبر شمشیر را به دست گرفت و فرمود: کیست که حق این شمشیر را ادا کند؟ پرسیدند یا رسول الله حق این شمشیر چیست؟ فرمود: حق این شمشیر این است که آنقدر با آن جنگ کنند و بر سر دشمن بکوبند تا شکسته شود، افرادی بلند شدند و گفتند: ما می‌توانیم حق این شمشیر را ادا کنیم، پیغمبر فرمود: بنشینید تا اینکه ابو دجانه بلند شد و پیغمبر هم شمشیر را به دست او داد و او با تبختر در میان سپاه و در حضور رسول الله راه رفت و شمشیربازی کرد، پیغمبر فرمود: «تلك مشية يبغضها الله الا في هذا الموطن» این یک نوع راه رفتن متبخرانه است، یک نوع راه رفتنی است که خدا آن را دوست ندارد جز در میدان جنگ.

۱۱. چه منابعی در مورد حق می‌شناسید؟

بهترین منابع قرآن و نهج البلاغه است که همه کتاب‌های دیگر حقوق که حاصل تلاش بشر بوده متأثر از این دو و یا هرگاه که با این دو و سیره ائمه اطهار تطابق داشته باشد صحیح اند.

بخش دوم

گزارش همایش حقوق در

نهج البلاغه

- خیر مقدم سرکار خانم فضایی
- خیر مقدم جناب آقای جنیدی

خیر مقدم سرکار خانم فضایی

مدیر حوزه علمیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها)

"الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي إِلَيْهِ مَصَائِرُ الْخَلْقِ وَ عَوَاقِبُ الْأُمْرِ نَحْمَدُهُ عَلَى

عَظِيمِ إِحْسَانِهِ وَ نَيِّرْ بُرْهَانَهُ"

با تقدیم سلام و درود به پیشگاه مقدس حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف و درود به روان پاک بنیانگذار جمهوری اسلامی ایران و شهدای انقلاب اسلامی و سلام و درود به مقام معظم رهبری و آرزوی طول عمر با عزت و پر برکت برای آن ستوده بزرگوار؛ با عرض سلام و ادب حضور مهمانان ارجمند مقدم همه عزیزان را گرمی می داریم.

سپاس و ثنای بی حد بر آستان بی منتهای احدیت که در کمال رافت و در نهایت عطوفت رخصت برگزاری این همایش را به ما عطا نموده. با امید به اینکه قدردان این نعمت و لایق عنایت و محبت یکایک شما عزیزان باشیم.

خدا را شاکریم که در محفل محبین مولای متقیان علی (علیه السلام) در چنین ایام پر خیر و برکت در جمع اساتید و محققین و فرهیختگان دانشگاه و حوزه سومین جلسه از سلسله جلسات میثاق علوی را برگزار می نماییم. دبیرخانه همایش میثاق علوی با هدف دست یابی به الگوی حقیقی اخلاق علوی فعالیت خویش را در بیکران نهج البلاغه از سال ۱۳۹۰ آغاز نموده و پس از پژوهش های مقدماتی و هم اندیشی با اساتید اهل فن، دو دوره از سلسله همایش های میثاق علوی را با عناوین ۱- اخلاق عملی در سیره علوی ۲- صدق در نهج البلاغه را برگزار نموده که دستاوردهای ارزشمندی از این فعالیت های پژوهشی جمع آوری گردیده است. مجموعه ارزشمند فرهنگ نامه صدق، حاصل کار و تلاش جمعی از محققین و اساتید حوزه و دانشگاه است، از جمله این دستاوردها می باشد که انشاءالله بزودی چاپ و مورد بهره برداری قرار خواهد گرفت.

اینک با توفیق الهی سومین پژوهش و تحقیق سالانه خود را با محوریت حق در نهج البلاغه از سال ۹۳ در ابعاد مختلف فردی، اجتماعی، زیست محیطی آغاز نمودیم که گستردگی این موارد در ابعاد گوناگون به وسعتی است که گویی انسان در تمام دوره حیات خود باید در پی معرفت این ابعاد باشد معرفت و شناخت وجودی انسان که خود بنا به فرمایش پیامبر مکرم اسلام در کلام (من عرف نفسه فقد عرف ربه) زمینه ساز شناخت و معرفت به (حق الله اکبر) می باشد با تعمق و تعقل در می یابیم که ذات حق با افاضه فیض و عاشقانه، این اشرف مخلوقات را در پی این معرفت با رسولان باطنی و ظاهری ترغیب نموده که از آغاز خلقت انسان هنگامی که مژده خلقت خلیفه الله بشارت داده شده پیوسته بشر مشمول عنایت الهی برای یافتن حقیقت بوده تا آن هنگام که نبی مکرم اسلام به امر پروردگار ندای (اقرا باسم ربک) را به گوش جان شنید و به گوش جان شنوید. حضرتش تکلیف و حق رسالت خود را یکبار دیگر با ندای (یا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ) به مقام کمال رسانید و با تمام مشقت به جان مبارکش خرید و عرضه داشت (الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ) حضرت در آن زمان بشریت را با حقی آشنا کرد که هستی تا ابدیت با آن معجون است (فاعلموا معاشر الناس) (ان الله قد نصبه لكم ولیا و اماما) (معاشر الناس، ما قَصَرْتُ فِي تَبْلِيغِ مَا أُنزَلَ اللَّهُ تَعَالَى إِلَيَّ، وَأَنَا أُبَيِّنُ لَكُمْ سَبَبَ هَذِهِ الْآيَةِ: إِنَّ جَبْرَائِيلَ هَبَطَ إِلَيَّ مِرَارًا ثَلَاثًا يَأْمُرُنِي عَنِ السَّلَامِ رَبِّي - وَهُوَ السَّلَامُ - أَنْ أَقُومَ فِي هَذَا الْمَشْهَدِ فَأُعْلِمَ كُلَّ أَبْيَضٍ وَأَسْوَدَ: أَنَّ عَلِيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ أَخِي وَوَصِيِّي وَخَلِيفَتِي عَلَى أُمَّتِي وَالْأَمَامُ مِنْ بَعْدِي، الَّذِي مَحَلُّهُ مِنِّي مَحَلُّ هَارُونَ مِنْ مُوسَى إِلَّا أَنَّهُ لَا نَبِيَّ بَعْدِي، وَهُوَ وَلِيُّكُمْ بَعْدَ اللَّهِ وَرَسُولُهُ..) و این ولایت را بار امانتی است که کائنات در هستی از قبول آن ابا کردند و اکنون گویی ندای (یا معاشر الناس) ختم رسل در ضمیر خفته هستی دوباره به گوش رسیده است که اینگونه سقیفیان در لباس نحله های نو، کینه های دیرین خود را بر چهره عالمیان نقش می زنند. و امروز که دشمنان

شیعه بیش از هر زمان برای رسیدن به اهداف باطلشان متحد شدند، بر ما فرض و لازم است که در احیای معارف حقه علوی تلاشی یکپارچه نموده و فاطمی گونه در اثبات ولایت مولایمان احتجاج کنیم تا صدای حق شنیده شود و امید است که با تمسک به کلام قرآن ناطق بتوانم از این دریای عظیم معارف بهره مند شده و قدم های کوچک ما زمینه ساز ظهور منجی عالم بشریت و مورد قبول آن حضرت باشد. در پایان گزارش مختصری در خصوص نتایج این پژوهش خدمتتان اعلام می‌داریم. این همایش با همکاری حوزه های علمیه زهرای اطهر (سلام الله علیها)، فاطمیه (سلام الله علیها)، زینب کبری (سلام الله علیها)، حضرت خدیجه (سلام الله علیها) و مرکز تحقیقات امام علی (علیه السلام) و حمایت‌های معنوی انجمن محیط زیست برگزار گردیده؛ که به لطف خداوند مقالاتی از اساتید حوزه و دانشگاه طلاب و دانشجویان دریافت داشتیم. این مقالات در دو رده اساتید و طلاب حائز رتبه شدند که از همه شرکت کنندگان در فراخوان مقاله‌ی این همایش تشکر و قدردانی می‌نماییم. ضمناً در زمینه ساخت کانال نیز طلاب حائز رتبه شدند که از همه عزیزان صمیمانه تشکر می‌نماییم. به مصداق آیه شریفه ی (ومن یشکر، یشکر لنفسه) از ریاست محترم پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی جناب آقای دکتر قبادیان، ریاست محترم مرکز تحقیقات امام علی (علیه السلام) و کلیه همکاران گرامی شان که نهایت همکاری را در برپایی این همایش با ما داشته اند کمال تقدیر و تشکر را داریم.

والحمد لله رب العالمین

خير مقدم جناب آقای دکتر جنیدی

ریاست مرکز تحقیقات امام علی (علیه السلام)

این همایش توسط حوزه های علمیه حضرت خدیجه، فاطمیه چیذر، زهرای اطهر و زینب کبری (سلام الله علیها)، و مرکز تحقیقات امام علی (علیه السلام) و پژوهشگاه علوم انسانی برگزار می شود .

اهداف موسسه :

- (۱) شناسایی سیره نظری و عملی امام در ابعاد اجتماعی و به معنای عام آن؛
  - (۲) عرضه ابعاد اجتماعی سیره نظری و عملی امام به جامعه بشری به سوی حرکت به تحقق جامعه علوی وظایف مرکز تحقیقات امام علی؛
  - (۱) بررسی و تحقیق در زمینه ابعاد مختلف سیره نظری و عملی امام؛
  - (۲) معرفی اندیشه و عمل امام به جامعه اسلامی و جوامع غیر مسلمان؛
  - (۳) ارائه راهکارهای اجرایی اخذ شده از فرمایشات در سیره عملی امام در ابعاد مختلف ؛
  - (۴) بهره گیری از پژوهشگران و متفکران مسلمان و غیرمسلمان در مسائل ملی و بین المللی.
- بنابراین بر اساس وحدت حوزه و دانشگاه، مرکز تحقیقات در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی با برگزاری همایش حقوق در نهج البلاغه موافقت نموده و از آن استقبال کرد.

پیام همایش

چهارده قرن از زمان حیات امام علی (علیه السلام) می گذرد. در این مدت جوامع بشری حوادث تلخ بسیاری را تجربه کرده است، مکاتب بسیاری ظهور و افول کردند و اندیشه های فلسفی و کلامی زیادی تقلید شده است. شاید انتظار طبیعی این بود که جامعه بشری و مسلمین با درک صحیح اندیشه پیشینیان بویژه اولیای دین به درک های درستی از اندیشه دینی و فلسفه حیات می رسیدند و امروز پرچم فلسفه و کلام از فراز جامعه

اسلامی مشاهده می شد. اما نه تنها این اتفاق نیفتاد بلکه مسلمانان دچار نوعی آشفتگی در فکر و اندیشه هستند و با دست خویش ریشه خود را هدف قرار می دهند، بلایای بسیاری که امروز در جهان و در جوامع بشری دیده می شود ریشه‌ای عمیق و کشف شده دارند. دور شدن از سیره نبوی بخصوص اندیشه های امام علی (علیه السلام) از دلایل مهم این تیره بختی و انحطاط تاریخی است. معتقدیم که تاریخ قادر به شناخت اندیشه های زبان نبوی و علوی نبوده است و از این حیث بدهکار اندیشه و فلسفه و علم است. انتظار این بود که مسلمین با داشتن اهل خرد قرن ها زودتر مشکلات خویش را حل می کردند و راه کمال و ترقی و خودشناسی و خود باوری را می پیمود اما این چنین نشد و از زلال وحی کمتر بهره بردند. معتقدیم که توجه به آموزه های نبوی و علوی و در صدر آن گفتار و سیره امام علی (علیه السلام) می توانست بشر و مسلمین را در شرایط ممتازتری قرار دهد. مفاهیمی که امروز عالمان و فیلسوفان جدیدش می پندارند، در صورتیکه در هزار و اندی سال قبل در بیانات امام به زیبایی آمده است. مفاهیمی چون آزادی، عدالت، خودسازی، خودشناسی، حقوق فردی و اجتماعی و ... در کلام آن حضرت آنچنان متجلی است که گویی او با مردمان امروز سخن می گوید. اما متاسفانه او و کلام ربانی اش مهجور مانده است. مدل امام در سیاست ورزی پس از قرن ها همچنان می تواند راهگشا باشد. بشریت خسته از آزمون ها و خطاها نیاز به آموزش با تکیه بر اندیشه های قوی دارد. این روشنگری از هر سخنی باشد بخش یا وجوهی از بشریت را دیده اند و از جهاتی غفلت ورزیده اند. از این رو جوامع یا در سردرگمی غوطه ورنند یا در جنگ و نزاع می غلتند. اما مدل امام در ۱۴ قرن پیش عدالت، معرفت، میانه روی همراه با خداورزی و انسان پروری بوده است. لذا آنچه که در این همایش با توجه به آموزه های سیره حضرت جهت احیای علوی می توان نتیجه گرفت، اجرای عدالت علوی و احقاق حقوق بندگان خدا اصل مهم در اندیشه و عمل است و شرط دینی یا ایمانی در تحقق و تبلور آن مطرح نیست. انسان را با عقل و تدبیر می توان شناخت نه با هویت و ظاهرشان، پارسایان و صادقان در امر حکم رانی رجحان دارند و این بواسطه اعمال نیک درون است نه به سبب جایگاه هویتی آنان. انسانهایی که مورد

مشورت امیر یا حاکم قرار می گیرند باید از حرص و بخل و ترس عاری باشند. اصناف و طبقات از حیث مبانی حقوق برتری ندارند و حکومت در برابر تمام شهروندان مسئول و پاسخگوست. امید است میثاق علوی و حقوق در نهج البلاغه گوشه‌هایی از آن مبانی عملی و نظری را آنگونه که انتظار می رود را پیش روی جامعه بگشاید.

بخش سوم

سخنرانی‌ها

• **حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای**

دکتر شاه آبادی

• **جناب آقای دکتر دلشاد تهرانی**

سخنرانی حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر شاه آبادی

(عضو هیئت علمی دانشگاه مفید قم)

اهمیت حقوق در نهج البلاغه را از ابعاد متعدد و زاویه‌های متفاوتی می‌شود

بررسی کرد. در دوران گذشته حقوق در جایگاه متفاوتی قرار داشت؛ به عنوان

مثال در زمان هند قدیم با منابعی که در دست هست اگر فردی از طبقه پست به کتاب‌های مقدس گوش می‌داد بایستی گوش او از مواد مذاب پر می‌شد و اگر تلاوت می‌کرد باید زبانش را می‌بریدند و اگر حفظ می‌کرد بدنش را به دو نیم می‌کردند. آن‌ها حق نداشتند به ۲۴ قدمی طبقات بالاتر برسند و تا ۷۰ قدمی یک برهمن نزدیک شوند؛ می‌توانستند از چاه‌های عمومی آب بردارند. در ایران هم دست بریدن، پا بریدن، زبان بریدن و ... امر بسیار رایجی بوده که جزو جزاها و مجازات‌ها محسوب می‌شد. مثلاً اگر دزدی می‌شد ابتدا بازپرسی می‌کردند و اگر ثابت می‌شد دزدی کردند آن‌ها را به دار می‌زدند.

ویل دورانت آیین دادرسی و کشف جرم زمان گذشته را این‌گونه بیان می‌کند:

آهن‌هایی را که توسط آتش، داغ و سرخ می‌کردند و متهمین را دستور می‌دادند از روی آن رد شوند؛ اگر از روی آن می‌گذشت، راست می‌گفت و اگر نمی‌گذشت جرمش ثابت می‌شد.

در مقابل تمدن بزرگ ایران، تمدن روم باستان که همزمان با امیرالمومنین (علیه السلام) بوده است، نیز وضع

به همین صورت بود. بریدن گلو، بریدن بینی، کور کردن و ... این‌ها اموری مرسوم در میان آنها بوده است.

با مطالعه تمدن‌های مختلف روشن می‌شود که بهترین برخوردهایی که با انسان‌ها شده بود، در ادبیات

کنفوسیوسی که در چین حاکم بود، وجود داشت؛ در چین اگرچه تعالیم کنفوسیوس در اوج انسان‌گرایی قرار

داشت و حکمرانان را به رفتار مشفقانه با مردم فرا می‌خواند و معتقد بودند اگر مردم به حکام خود ایمان

نداشته باشند، دولت قوام و دوامی نخواهد داشت و در مدینه فاضله از جمهوری جهانی سخن به میان می‌آمد

و آرزومند روزی بودند که خانواده جهانی تشکیل شود؛ ولی با این همه شی هوانگ تی (یکی از پادشاهان امپراطوری چین) که خدمات زیادی کرده بود و حکومت‌های خود مختار را سر جای خود نشانداده بود، معتقد بود که در برابر این کتاب‌ها و آیین‌های جدیدی که ما آوردیم و مطرح کردیم، کسی حق ندارد کتاب‌های قدیمی را مطالعه کند و کسی حق ندارد آن‌ها را جمع کرده و نگه دارد و اگر چنین چیزی دیده شد، فرد خاطی با تمام بستگانش اعدام می‌شود. صدها محقق و دانشمند که سعی در پنهان کردن کتب داشتند، همه‌ی اینهارا زنده زنده در خاک دفن می‌کردند و این فضایی است که در آن، امیرالمومنین (علیه‌السلام) زندگی می‌کردند و این ادبیاتی است که از حقوق در آن دوره وجود داشته است. حالا نهج‌البلاغه را ورق بزنید امیرالمومنین (علیه‌السلام) حقوقی را بر شمرده‌اند؛ از جمله حق خداوند و ، حق مردم بر حاکم، حق مسلمانان، حق زن و شوهری، حق فرزندان و پدران، حق خویشاوندان، حق فقرا در اموال اغنیا، حق فقرا بر علما؛ یعنی هر فقیری بر علما یک حقی دارد که این را امیرالمؤمنین (علیه‌السلام)، برای اولین بار در خطبه شقشقیه فرمودند.

و در قسمتی از آن عامل اصلی و علت اصلی پذیرش حکومت را مطرح می‌کنند که این قسمت معروف است. «اما والذی فلق الحبة و برا النسمه لولا حضورالحاضر و قیام الحجة بوجود الناصر و ما اخذ الله علی العلماء ان لا یقاروا علی کظة ظالم و سغب مظلوم لالقیتم حبلها علی غاربها» حضرت در این‌جا از «لا یقاروا» استفاده نکردند؛ به جای آن «لا یقاروا» آوردند که به باب مفاعله رفته است و این رمز و رازی در مورد حضرت داشته که از آن، پرده بر می‌دارد.

بعد از حق فقرا بر علما، حق مخلوقین است؛ هر کسی که مخلوق خداست، حق اهل ذمه و ... جالب است بدانید که یهود در صدر اسلام جزو زیر دست‌ترین مذاهب بود؛ چون امپراطوری ایران، زرتشتی بودند و امپراطوری روم هم، مسیحی یا عیسوی بودند؛ یهودی‌ها جایگاهی نداشتند و لذا این‌ها جمعشون به مدینه پناه آوردند؛ البته در کتب آن‌ها، آمده بود که در آخرالزمان پیامبری در این‌جا ظهور می‌کند. آن‌ها آخرالزمانشان با حضور پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) شروع می‌شود. به هر حال، این‌ها در تاریخ خودشان نقل می‌کنند.

یهودیان در هیچ دوره‌ای آزادی‌ای را که در زمان امیرالمومنین (علیه‌السلام) داشتند، نداشتند. از این بالاتر، رئیس حکومت در مقابل قاضی می‌نشیند و ادعا می‌کند زره مال من است و قاضی می‌گوید: یا علی! آیا شاهد داری؟! و ایشان می‌فرمایند شاهد ندارم و قاضی می‌گوید: زره در دست این مرد مسیحی است این علامت مالکیت او هست و شاهد هم نداری، پس زره حق اوست و ایشان از جا بلند می‌شوند.

یا وقتی، در زمان خلیفه دوم، کسی علیه امیرالمؤمنین شکایت می‌کند و خلیفه‌ی دوم به حضرت که بغل دستشان نشسته بود رو می‌کند و می‌گوید یا ابالحسن، بلند شو و کنار شاکی بنشین! اخم‌های حضرت، در هم می‌رود و قضاوت که تمام شد، به حضرت می‌گوید، چرا از من ناراحتید؟! به هر حال از شما شکایت شده بود تا وقتی جلسه، جلسه‌ی قضاوت نبود کنارم بودید و احترامتان واجب؛ اما وقتی جلسه‌ی قضاوت شد باید کنار شاکی بنشینید. حضرت فرمودند: من از این ناراحت نشدم که من را بغل دست شاکی نشاندی؛ از این ناراحت شدم که مرا به کنیه‌ام صدا زدی؛ ولی اون رو به اسم. چرا به من احترام گذاشتی، به کنیه صدا زدی؟! نباید می‌گفتی یا ابالحسن! می‌گفتی یا علی! یا او را هم به کنیه صدا می‌زدی.

امیر المومنین (علیه‌السلام) حق حیوانات را نیز مطرح کردند؛ در تعبیر وجود دارد که ایشان اصطبل‌ی درست کرده بودند، برای حیوان‌هایی که گم شده یا مریض شده و صاحبانشان رهایشان کردند؛ این‌ها را از بیت المال پول می‌دادند و تعبیر شده که یک جوری علف می‌دادند که نه چاق شوند نه لاغر و اگر صاحبشان پیدا می‌شد به آن‌ها تحویل می‌داد و اگر پیدا نمی‌شد نگه می‌داشت.

تا این‌جا ابعاد حقوق نهج البلاغه را بررسی کردیم. حال به اهمیت و جایگاه حقوق در نهج البلاغه می‌پردازیم.

شخصی که بسیار باهوش بود از امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) سوال کرد: جود و احسان و نیکی بهتر است یا عدالت؟ همه‌ی جوامع بشری، همه‌ی انسان‌ها، همیشه در همه‌ی زمان‌ها جویای عدالت بودند و عدالت فضیلت بزرگ و مهمی است و از طرف دیگر جود و احسان هر دو فضیلت انسانی هستند؛ آیا می‌شود بین این

دو را ترجیح داد؟ امیرالمومنین (علیه السلام) در پاسخ فرمودند: جود یعنی حالت خاص بین یک نفر و یک نفر دیگر اتفاق می افتد، نمی توان نسبت به همه جود داشته باشی. جود یعنی از حق خودت بگذری به دیگری، بدهی؛ می توانی به یک نفر یا دو نفر یا ده نفر احسان کنی، نه به همه افراد؛ پس به افراد خاص در موقعیت خاص برای انسان خاص، امکان اتفاق هست؛ اما عدالت شامل همه می شود؛ یک سیاست عمومی است و ارجحیت دارد و عدالت نسبت به همه انجام می شود.

اما بالاتر از این ها نهج البلاغه بحثی را مطرح می کند که زیر بنای مکتب تربیتی نهج البلاغه رعایت حقوق است. در نامه ی ۳۱ قانونی است که همه جا مطرح می کنند، انصاف است. حضرت از آن به عنوان مبنای تربیتی استفاده می کنند و می فرمایند: فرزندم آن چه را برای خود می پسندی برای دیگران هم بپسند و آن چه برای خودت نمی پسندی برای دیگران هم مپسند. در آن جا این قاعده ی عمومی را قرار می دهد، می فرمایند اگر چنان چه بخواهی به تو ظلم نشود به دیگران ظلم نکن! اگر می خواهی به تو احترام شود به دیگران احترام بگذار! این زیربنای مکتب تربیتی حضرت است؛ اما آن چه که از همه مهمتر هست و کمتر کسی به آن توجه دارد این که حضرت در رعایت حقوق یک قانون طلایی دارد؛ آن اصل تکافؤ است که می گوید در همه جا، بدون استثنا اگر کسی حقی دارد، برابر آن هم طرف مقابل، حقی دارد؛ چون اگر کسی بنا بگذارد حق کسی را ادا کند که آن فرد، حق او را در مقابل ادا نمی کند، این در حکم این است که دارد آن را پرستش می کند. کسی که حق شما را ادا نمی کند، حقش را ادا نکنید.

خطبه ۲۱۶ نهج البلاغه در جنگ صفین موضوع سخن درباره ی اطاعت سربازها از فرماندهان نبود؛ در آن جا امیرالمؤمنین از حقوق خودشان بر مردم صحبت می کنند.

اما بعد فقد جل الله سبحانه لی علیکم حقا بولایته امرکم و....

خداوند برای من بر گردن شما حقی قرار داده به خاطر فرماندهی و ریاست من بر شما و برای شما هم بر من حقی قرار داده؛ بلافاصله می فرمایند: مثل برابر حقی که برای من بر شما قرار داده، حق من بر شما برابر

حقى هست كه شما بر من داريد؛ بعد حضرت ادامه مى دهند: در تمام هستى، همه‌ى حقوق برابر هم هستند؛ هر حقى كه هست به مقدار آن حقى وجود دارد كه بايد ادا شود. بعد حضرت استثنا مى كنند و مى گويند يك عده استثنا ممكن هست و آن حق خداست. مرحوم فيض الاسلام ترجمه تفسيري دارند: مى گويد حق خدا مى تواند مستثني شود: لا يجرى لاحد الا جري عليه و لا يجرى عليه الا جري له و لو كان لاحد ... او حق پيدا كند و در مقابل كسى نسبت به او حق پيدا نكند؛ لكان ذلك خالصا لله سبحانه دون خلقه ... فقط براى خداوند «دون خلقه» آمده؛ نه انبيا، نه اوليا، نه صلحا؛ همين كه مخلوق خدا شد، ديگر حقى ندارد، حق برابر مى شود؛ اما بلافاصله مى فرمايد: (لكنه) كه حرف استدراك است؛ يعنى آنچه را كه قبلا گفته ام؛ ممكن است سؤالي در ذهن شما ايجاد كند كه من بايد پاسخ دهم و لذا مى فرمايند: جمله ما قبل استثنا و جمله مابعد استثنا اثبات و نفى با هم دارند؛ يا اثبات و نفى ظاهري و يا معنوي.

پس معلوم شد حق متكافؤ استثناپذير است و آن حق در برابر خداوند متعال است؛ و لکنه سبحانه ... اما خداى متعال حق خودش را در اين قرار داد كه مردم او را عبادت كنند و جزايى كه هم براى آنها قرار داد كه ثواب آن را چند برابر گرداند؛ اين را از فضل خودش قرار داد. جايى كه شما نسبت به خدا حقى نداريد، خدا وند براى خودش از طرف شما حقى واجب كرده و اين حق را چند برابر قرار داده.

وقتي حكومت بعد از شهادت اميرالمومنين به دست معاويه افتاد با جمعى كه مطالبه حق كردند برخورد كرد. موقعى كه سوده‌ى همدانيه آمد (زنى بليغ و فوق العاده‌اى بود) شروع به شكايه كرد كه اى معاويه كسى را براى ما فرستادى كه اموال را مى سوزاند؛ جوان‌هاى ما را مى كشد و خانه‌هايمان را خراب مى كند و ما اگر بخواهيم مى توانيم آنها را سرجاى خودشان بنشانيم؛ اما فقط به خاطر تو چيزى نمى گوييم. معاويه عصبانى شد و گفت تو آمدى اين جا و از نماينده‌ى من بدگويى مى كنى؟! اگر اراده كنم تو را چنين و چنان خواهم كرد. خانم سوده‌ى همدانيه شعر معروف را درباره‌ى اميرالمومنين (عليه السلام) خواندند به اين مضمون: درود خدا بر آن بدنى كه با دفن شدنش عدالت در زمين مدفون شد و ...

سخنرانی دکتر دلشاد تهرانی (استاد دانشگاه علوم حدیث)

خدای بزرگ را بسیار شاکر و سپاسگزارم که توفیق حضور در این همایش گرانقدر و گرانسنگ را دارم و از خدای بزرگ تقاضا می‌کنم به همه ما توفیق فهم درست نهج البلاغه و استفاده درست از آن را عنایت کند. به سهم خودم تشکر می‌کنم از کلیه دوستانی که سومین همایش

میثاق علوی را با محوریت نهج البلاغه ساماندهی کردند. از عزیزان حوزه علمیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها) و به خصوص سرکار خانم فضایی و مرکز تحقیقات امام علی و جناب آقای دکتر جنیدی نیز سپاسگزارم. یاد استاد مرتضی مطهری و استاد فرزانه جناب آقای دکتر آینه‌وند را نیز گرامی می‌دارم.

اگر سوال شود که حیاتی‌ترین موضوع برای پرداختن در جنبه‌ی نظری و سپس پیاده کردن آن در صحنه‌ی

زندگی چیست؟!

پاسخ آن است که حیاتی‌ترین موضوع در این زمینه، شناخت حقوق و ادای آن است. اگر حقوق در جامعه برپا شود، دین در جامعه برپا می‌گردد و در این صورت، اخلاق به راحتی در جامعه جریان پیدا می‌کند و نیازی به ضرب و زور نیست. چنانچه حقوق برپا نشود، دین برپا نمی‌شود.

رعایت حقوق در جامعه رابطه‌ی مستقیم با یکتاپرستی دارد و خداوند حقوق را در یکتاپرستی محکم کرده است. انسان زمانی مسلمان واقعی می‌شود که حقوق دیگر انسان‌ها (مسلمان و غیر مسلمان)، بلکه حقوق همه‌ی جانداران و زمین و... را بشناسد و رعایت نماید. دغدغه‌ی امام علی (علیه السلام) نیز در زمینه‌ی حقوق است. اگر می‌خواهیم شیعه باشیم، باید این دغدغه‌ها را شناخت و عمل کرد. دغدغه‌ی امام (علیه السلام) غارت دارایی‌های مردم، به خواری کشیدن مردم، بالارفتن ناشایستگان و پایین آمدن شایستگان و... است. ایشان در نامه‌ی ۶۲ نهج البلاغه چنین می‌فرمایند: «غصه من این است که سرپرستی این مردم، به دست نابخردان و بی‌عقلان و نابکاران و فجار (قانون‌شکنان مرزها و حریم‌ها) بیفتد؛ در نتیجه دارایی خدایی (عمومی) را میان

خود دست به دست می‌گردانند و کاری می‌کنند مردم به خواری و بندگی بیفتند و فاسقان را دار و دسته و حزب خود می‌کنند».

تحقیق در نهج البلاغه لوازمی می‌خواهد. لغت‌شناسی، شناخت قرائن خارجی و جغرافیای سخن، شناخت بلاغت و ظرافت در کلام. برای کار در موضوع حقوق، باید مبانی، زمینه‌ها و بسترها، اصول و روش‌های ادای حقوق شناخته شود و بیشتر از همه، پاسداشت حقوق و عرصه‌های آن (عرصه‌ی فردی، خانوادگی، اجتماعی، سیاسی، مدیریتی، فرهنگی، اقتصادی و...) مورد بررسی قرار گیرد و مهم‌ترین عرصه‌ای که باید حقوق آن شناخته و پاس داشته شود؛ عرصه‌ی حکومت است. اگر حکومت به درستی به انجام وظایف خود و ادای حقوق ملت اهتمام ورزد، جامعه نیز به این رسم و عادت، خو می‌گیرد. بنابراین از دیدگاه امام علی (علیه السلام)، بزرگترین حق، حق والی بر رعیت و حق رعیت بر والی است؛ البته مقصود از رعیت افراد زیر دست حکومت نیست، بلکه منظور مجموعه‌ی انسان‌هایی است که دارای حقوقند. نزدیکترین کلمه به آن همان شهروندان اما برای شناخت حقوق باید واژگان را بیشتر بشناسیم.

اگر قرار است سراغ نهج البلاغه رفت، باید در ابتدا لغت و معنای آن را درست شناخت. حق یعنی امر واقع (مانند اینکه درک شود خدا هست، مرگ هست و...)؛ این امور واقع هستند و به بیان دیگر حقند). معنای دیگر آن لیاقت و شایستگی است. حق به معنای رعایت رابطه‌ی دوطرفه، معنای دیگر حق به معنای ادراک و درک واقع، معنای سوم حق به معنای اجازه و رخصت است. معنای چهارم حق به معنای استحقاق و شایستگی. امیرالمومنین در نهج البلاغه برای پاسداشت حقوق از جانب حکومت شاخصه‌هایی را بیان می‌کند.

۱. پاسداشت حق حاکمیت مردم

مردم حق دارند که حکومت و حاکم را انتخاب کنند، نه اینکه چیزی یا کسی بر مردم تحمیل شود.

۲. پاسداشت آزادی‌های مردم

از نظر اسلام، مردم فقط در یک مورد آزاد نیستند و آن هم «تعدی و قانون‌شکنی» است و گرنه در بقیه‌ی موارد نباید دهان مردم را بست که اعتراض نکنند و حق خود را نخواهند. حکومت باید مردم را از هر خواری و ستم، رها و آزاد کند.

۳. پاسداشت آگاهی مردم

هیچ نوع مجرای آگاهی نباید بر مردم بسته شود. امام علی (علیه‌السلام) در نامه ۵۱ نهج البلاغه می‌فرماید: علت اینکه معاویه توانست جمعی را همراه کند و به دنبال خود بکشد، این بود که خبرها را از مردم پنهان می‌کرد و اجازه نمی‌داد مردم حقایق را بفهمند در حالیکه مردم باید همه‌ی خبرها را بدانند. (البته این سوای مسایل امنیتی و نظامی کشور است که برای حفظ موقعیت کشور، باید پوشیده بماند)

۴. پاسداشت عدالت و امنیت برای مردم

در کلام امام (علیه‌السلام) این ظالم و متجاوز است که نباید امنیت داشته باشد.

۵. پاسداشت رفاه برای مردم

در خطبه ۳۴ نهج البلاغه امام علی (علیه‌السلام) نکته‌ی نایابی را در این زمینه بیان می‌کنند. ایشان می‌فرمایند: که حکومت باید «توفیر فی» داشته باشد بدین معنا که دارایی‌های عمومی را به وفور برساند و بر مردم سرریز کند. این وظیفه‌ی دولت است.

۶. پاسداشت کفایت امور مردم

مولا علی (علیه‌السلام) این را حق مردم می‌داند که از مسئولین با کفایت برخوردار باشند و افراد بی‌تدبیر، برسر کار نیایند. بی‌عرضگی در جایگاه حکومت و تصدی امور ملت، از بدترین گناهان است؛ بنابراین نه مسئولین افراد بی‌کفایت را انتخاب نکنند و نه خود افراد زمانی که صلاحیت انتصاب در مقامی را ندارند؛ قبول زحمت

نمایند. امام (علیه السلام) در این باره می فرماید: «مَنْ أَحْسَنَ الْكِفَايَةَ، إِسْتَحَقَّ الْوَلَايَةَ» کسی که به بهترین وجه می تواند کفایت کند او باید ولایت مردم را داشته باشد.

۷. پاسداشت صداقت و صراحت با مردم

حکومت حق ندارد هیچ چیز از امور مردم را از آنها پنهان کند و یا به آنها دروغ بگوید. در خطبه ۱۶ نهج البلاغه حضرت می فرماید: به خدا قسم به اندازه سر سوزنی چیزی از شما پنهان نمی دارم و هیچگونه دروغی را به شما نمی گویم.

۸. پاسداشت برابری همگان مقابل قانون

۹. پاسداشت مشارکت مردم در امور

در عهدنامه مالک اشتر می فرمایند همه مردم را باید به کار گرفت.

۱۰. پاسداشت حق آموزش و تربیت

امیرالمؤمنین بیان می دارند که ریشه‌ی همه‌ی فسادها، فقدان آموزش و خصوصاً تربیت است.

بخش چهارم:

گزارش پنل‌های همایش

- پنل فردی: جناب آقای دکتر روحی
- پنل محیط زیست: جناب آقای دکتر ولی
- الهی
- پنل اجتماعی: خانم دکتر میرخانی

پنل حقوق فردی از دیدگاه نهج البلاغه

حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر روحی

(استاد محترم حوزه و دانشگاه)

در این بحث، حقوق فردی به معنای تقابل با حقوق اجتماعی نیست،

بلکه منظور از آن، حقوقی است که حکومت، سازمان‌ها و دیگران، باید در مورد «هر فردی» از افراد جامعه، رعایت نمایند. امروزه در جوامع انسانی، از حقوق فردی به نام «حقوق شهروندی» یاد می‌شود که عبارتند از: حق حیات، حق آزادی بیان، حق امنیت، حق آزادی در اختیار همسر، مسکن، شغل و... این حقوق در حقیقت به نوعی حقوق اجتماعی هستند، البته در رابطه با فرد ولی در حیطه‌ی اجتماع.

تفاوت "حقوق فردی" با "ارزش‌های اخلاقی" در این است که حقوق فردی در ساحت اجتماع معنا پیدا می‌کند، اما ارزش‌های اخلاقی مانند: بهداشت فردی، عدم اتلاف وقت، انجام تکالیف فردی دین و... به تنهایی هم قابل اجراست و نیازی به حضور در جامعه ندارد.

حقوق فردی از دیدگاه نهج البلاغه

قائل شدن حق برای هر فردی به معنای «آزادی مطلق» وی نمی‌باشد؛ زیرا آزادی مطلق، عقلاً وجود ندارد، چون هر نوع آزادی، نباید به مصالح اجتماع، یا جان و مال و آبروی دیگر افراد و یا حتی به دیگر حقوق مادی و معنوی خود فرد؛ صدمه و لطمه بزند.

امام علی (علیه السلام) در خلال خطبه‌های خود (به صورت پراکنده)، حقوق فردی هر شخص را بیان می‌کنند. برای مثال در قسمتی از سخنان خود، با بیان خصوصیات جامعه جاهلی قبل از اسلام، عنوان می‌دارند که اگر این خصوصیات در جامعه نباشد؛ بخشی از حقوق فردی افراد جامعه تأمین می‌گردد:

۱. عدم وجود فتنه در جامعه

فتنه حالتی است که در آن حق و باطل در هم آمیخته و شناسایی حق دشوار می‌گردد. امام علی (علیه السلام) می‌فرمایند: که یکی از حقوق شهروندان جامعه آن است که تمامی مسئولان، دارای سخنان و مواضع و وعده‌های روشن و شفاف باشند و مردم به آسانی در جریان همه‌ی امور قرار گیرند. بنابراین فرمایش، برقراری چنین فضایی در جامعه در وهله‌ی اول به عهده‌ی دولت و حکومت است.

۲. آزادی مردم در انتخاب حاکم

در نظام اسلامی، "مشروعیت" حاکم از جانب مردم معین نمی‌شود و این امری الهی و در اختیار خداست؛ اما "مقبولیت" حاکم باید از سوی مردم باشد و اگر جامعه پذیرای فردی نباشد حتی اگر فرد از جانب خدا منصوب شده باشد حق حاکمیت ظاهری از آن فرد سلب می‌شود.

در خطبه‌ی دیگری از نهج البلاغه امام (علیه السلام) مشخصاً «حقوق مردم بر والی» را به عنوان حقوق فردی هر شخص که بر گردن او حاکم است، بیان می‌دارند و به عنوان حاکم اسلامی وظایفی را برای خود مقرر می‌کنند:

۳. انتخاب حاکم خیرخواه

یکی از وظایف حاکم آن است که خیرخواه مردم باشد و این حس خیرخواهی را نسبت به تک تک افراد جامعه رعایت کند. این امر بدان معناست که مردم حق دارند شخصی را انتخاب کنند که نسبت به آنها خیرخواه است.

۴. تقسیم عادلانه بیت المال

از دیگر وظایف مسئول جامعه اسلامی آن است که تمامی امکانات و حقوق مالی هر شهروند را عادلانه تقسیم کند و تبعیضی بین نزدیکان خود با سایر افراد جامعه قائل نشود.

۵. آموزش فرد، فرد جامعه

از جمله‌ی مهمترین وظایف حکومت اسلامی آن است که آموزش و تعلیمات را در جامعه برپا کنند و این امر را حتی در اقصی نقاط کشور، پیاده نمایند تا مردم از جهل رهایی یابند.

۶. پرورش افراد جامعه

از دیدگاه اسلام آموزش به تنهایی برای انسان کفایت نمی‌کند، بلکه باید همراه پرورش باشد تا مردم تربیت شده و اخلاق مدار باشند.

۵. بزرگی و شوکت دولت و ملت اسلامی

ملت اسلامی این حق را دارد که در نظر ملل و دُول دیگر، بزرگ جلوه کند و همگان از هیبت و شکوه ملت اسلام، بیمناک باشند، حتی اگر این بیم، به واسطه‌ی ترس از حمله‌ی نظامی یا بالاتر بودن ملت اسلامی و یا مدیون بودن به ملت اسلامی نباشد. بنابراین می‌توان گفت دولت باید عزت و شکوه خود و ملت را در هر شرایطی پاس بدارد و حتی در برابر ابرقدرتها، مردم خود را خوار و خفیف نگرداند.

۶. فراهم سازی بستر هدایت

از دیگر وظایف حکومت اسلامی آن است که بستر هدایت را برای تمامی افراد جامعه فراهم سازد. نکته‌ی طلایی‌ای که امام (علیه‌السلام) در این زمینه بدان اشاره می‌کند، آن است که حکومت برای آدای این وظیفه نباید منتظر مراجعه‌ی افراد باشد، بلکه این مسئولین نظام هستند که باید به دنبال افراد بروند و آنها را برای هدایت و راهنمایی نمودن، جذب نمایند. مولای متقیان (علیه‌السلام)، چنین عملکردی را از خصوصیات پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) برمی‌شمرد و می‌فرمایند که نبی اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) همچون «طیبی دؤار» در بین مردم می‌گشت تا دردهای روحی آنها را درمان نماید.

۷. حق پرسش و پاسخ از حاکم اسلامی

یکی از والاترین حقوقی که امام (علیه السلام) برای مردم قائل است و کمتر کسی در جایگاه حکومت، نزدیک این حق می‌شود؛ حق مناظره و پرسش کردن و پاسخ خواستن مردم از حکومت و مسئولین نظام اسلامیست. امام علی (علیه السلام) خود به طور کامل این حق را (همچون سایر حقوق) رعایت کرده و مردم را بر این شیوه تربیت نمودند. نمونه بارز نتیجه‌ی این نوع تربیت امام (علیه السلام)، در ماجرای معروف عرض شکایت «سوده همدانی» در دربار معاویه است. در این مجلس، معاویه اذعان می‌دارد که علی (علیه السلام) شما را اینگونه نسبت به حاکم جسور کرده که به راحتی از وی انتقاد کنید. مانند بچه‌ای که کم با شیر مادر رشد می‌کند، شما را به تدریج با این شیوه رشد داده؛ اما من معاویه این جسارت را به تدریج از شما خواهم گرفت؛ مانند مادری که به تدریج بچه را از شیر می‌گیرد.

پس از اتمام سخنان استاد روحی، و در ادامه ی پنل دوتن از افراد برگزیده که عنوان مقاله‌شان متناسب با پنل مذکور بود، به ارائه‌ی پژوهش خود پرداختند.

نفر اول «آقای احمدزاده»، که مدرس تاریخ در دانشکده‌ی علوم انسانی می باشند، به ارائه مقاله‌ی خود با عنوان "فرهنگ حق‌گرایی در نهج البلاغه" پرداختند. شاخص ترین بخش مقاله ایشان بیان این نکته است که (اسلام فرهنگ حق‌گرایی را در جامعه جاهلی تغییر داد و حالت قبیلگی قبل از اسلام در مورد رعایت حق از بین برد).

بدین ترتیب تمامی (اکثریت) مسلمین به دور از عصبیت‌های قومی و قبیلگی، حق‌گرا شده و به رعایت حقوق سایرین اهتمام ورزیدند.

نفر دوم «سرکار خانم احتسابی» مقاله‌ی خود را با عنوان "حق نفس در نهج البلاغه" ارائه نمودند و محورهای زیر را به عنوان حقوق نفس معرفی کردند:

الف) حق خودشناسی؛ که رعایت این حق دو دستاورد مهم در پی دارد؛ یکی حفظ کرامت نفس و دیگری خداشناسی؛

ب) اهتمام به علم آموزی؛ که در اسلام علم واقعی شامل: اعتقادات، اخلاقیات و احکام است؛

ج) حفظ سلامت جسم؛ البته این امر زمانی ارزش دارد که انسان با حفظ سلامتی و شادابی خود، برای کسب آخرت بکوشد.

در بخش پایانی، مدیر پنل سرکار خانم تعادلی، از استاد روحی درخواست کردند تا درباره‌ی یکی از محورهای همایش که هیچ‌گونه مقاله‌ای درباره‌ی آن ارسال نشده، با عنوان «موانع پایبندی به حق از دیدگاه امام علی (علیه‌السلام)»؛ مواردی را اشاره نمایند. استاد روحی در این مورد مواردی را به عنوان موانع حق پذیری، به طور مختصر بیان فرمودند:

۱. دنیا دوستی و دنیاگرایی

علاقه‌مندی به دنیا (حبّ مال و جایگاه و افراد و...) مانع انسان از دنبال کردن حق و پایبندی به آن است. خواص به پست و مقام علاقه دارند و عوام حرص مال دنیا در دل می‌پرورانند. یعنی بیش از حد به تمتعات دنیوی وابسته‌اند. این موارد مربوط به قوه‌ی شهوت است؛ یعنی تمایل به هر منفعت و جذب آن بر عهده‌ی قوه‌ی شهوت است.

۲. تکبر

در این حالت فرد به دلیل اینکه خود را برتر از سایرین می‌داند، به حق خود قانع نبوده و به دنبال مصادره‌ی حقوق دیگران است. این بخش به قوه‌ی غضبیه مرتبط است.

۳. برتری ذهنی و هوشی

هنگامی که فرد از بهره‌ی هوشی بالایی برخوردار است، ممکن است به خاطر آن به خود مغرور شده، گمان کند دیگران لیاقت و شایستگی بهره‌مندی از نعمت‌ها را ندارند، در نتیجه در صدد سلب نعمت و حقوق از دیگران برآید. این قسمت از رفتار انسان به قوه‌ی عاقله و ادراکی ارتباط دارد.

۴. عدالت ناپذیری

عدالت در اینجا به معنای اخصّ خود و در برابر ظلم است. یکی از موانع آشکار پایمال نمودن حقوق دیگران از نگاه امام علی (علیه‌السلام)، ظالم بودن فرد است.

پنل محیط زیست

جناب آقای دکتر جلال ولی الهی

(رئیس انجمن علمی آموزش محیط زیست و توسعه پایدار)

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي جعلنا من المتمسكين بولايه علي بن

ابي طالب.

موضوعی که به آن می پردازم تحت عنوان «بنیاد دانش محیط زیست و راهکارهای توسعه پایدار در آثار خداوند علم و شمشیر، حضرت علی بن ابی طالب (علیه السلام) است. ایشان موجودی فرابشری است زبان ما قاصر است که درباره ایشان صحبت کنیم. اگر شهر علم رسول الله است، باب آن حضرت علی است. بنابراین هر باب علم را می توانیم با یاری حضرت علی (علیه السلام) باز کنیم.

یکی از این ابواب "محیط زیست" است. آموزه ها و مفاهیم اصول زیست محیطی که در آثار امام علی (علیه السلام) است چه در نهج البلاغه و چه در سیره علوی، آن چنان عمیق است که این امکان را می دهد که بنیان دانش محیط زیست را مانند علوم اجتماعی بنیان گذاریم.

خداوند علم و شمشیر نام کتابی است که محقق آلمانی رودلف ژایگر بر کتاب تحقیق خودش درباره زندگی پر افتخار امام علی (علیه السلام) گذاشته است. امروزه هر تباهی زیست محیطی که بشر از خودش به جای گذاشته براساس جهل او، یا آزمندی و تجاوزگری به طبیعت است. جهل احتیاج به علم دارد. برای جلوگیری از تجاوزهای محیط زیستی باید قانونمند باشیم؛ ادامه رفاه و سعادت بشر در گروی آموزش و آگاهی های زیست محیطی و تدوین قوانین و پایبندی به آنهاست؛ و پشتوانه پایبندی به آن، مراقبت های اجتماعی و عمومی است. این مسئله برای من جالب بود که ژایگر آلمانی با دیدگاهی بیطرفانه این موضوع را بررسی کرده است. نام کتاب هم انتخاب خود او است و ذبیح الله منصوری مترجم کتاب است. علاقه به حضرت علی گاهی اینقدر زیاد می شود که عده ای علی الهی می شوند و خدا و رسول الله را جلوه ای از حضرت می دانند! چرا

ما اینقدر حضرت را دوست داریم؟ این مسئله ریشه های تاریخی بسیاری دارد. یک نمونه از عشق مردم مردم در منطقه غرب ایران به حضرت، این است که خود امام صنعتگرانی را از «کرد» غرب ایران به عربستان دعوت کردند؛ تا این صنعت را در عربستان بنیان گذاری کنند و شمشیر ذوالفقار را مردم کرد غرب ساختند که اکثرا شیعه و برخی از ایشان علی الهی هستند.

ابن عباس از قول پیامبر (صلی الله علیه و آله) می گوید: که اگر همه درختان قلم و دریاها مرکب شوند و جنیان شماره گر شوند؛ نمی توانند فضایل حضرت را بنویسند. استاد علامه محمدتقی جعفری خیلی حرف زیبایی در ابراز ارادت شخصی خود به حضرت گفته اند؛ در ابتدای تفسیر نهج البلاغه می گویند: ما با انسانی طرفیم که هدف اعلایی را برای زندگانی دارد، زمامداری عادل است و دارای معرفت در حد اعلاست. درباره انسان و جامعه وابستگی به مبادی عالی هستی دارد و وابستگی مستقیم به خداوند. تقوا و فضیلت در حد اعلی، در گفتار، رفتار و اندیشه و نیت، یک انسان برتر است. آیتی از آیات حق و نسخه نادری از کتاب وجود انسان است. نهج البلاغه پرتویی از وجود اوست اقیانوسی بیکران و گنجینه ای است پرگهر. ایشان کانون معرفت الهی است بعد از قرآن و احادیث، نهج البلاغه مهم ترین منبع ماست، نهج البلاغه در واقع آیینه ای در برابر قرآن است.

امروزه محیط زیست اولویت اول جهان است دانش محیط زیست ابعاد وسیعی پیدا کرده است حتی در عرصه علوم اجتماعی مطالبی مانند: اخلاق زیست محیطی، حقوق شهروندی، عدالت زیست محیطی الهیات زیست محیطی. دانشمندان در ریو برزیل گرد هم آمدند و در عرصه خرد جمعی به نتایجی دست پیدا کردند. گفته اند برای این که بشر از تباهی های زیست محیطی نجات پیدا کند.

اهدافی را مشخص کردند که شامل هفده بند است، به برخی از این بندها اشاره می‌کنیم و مقایسه می‌کنیم با اقداماتی که حضرت علی انجام داده‌اند.

هدف (۱) پایان تمام اشکال فقر به هر نحوی

دانشمندان محیط زیست قائل‌اند که یکی از علل تباهی‌های محیط زیست فقر است و تا زمانی که فقر وجود دارد نباید انتظار داشته باشیم که درختان قطع نشوند و دریاها از ماهی تهی نشوند.

هدف (۲) پایان گرسنگی، تامین امنیت غذایی

بهبود تغذیه و گسترش غذایی و کشاورزی هدف مهم بیانیه است که اقدامات بشر را تا سال ۲۰۳۰ مشخص می‌کند.

هدف (۳) حصول اطمینان از سلامت زندگی افراد و ارتقای سلامتی و تندرستی برای همگان

هدف (۴) حصول اطمینان از آموزش با کیفیت و عادلانه و ارتقای فرصت‌های یادگیری در طول عمر برای همگان

هدف (۵) مقابله با تغییرات آب و هوایی

هدف (۶ و ۷) حفاظت و بازسازی و ترویج اکوسیستم‌های طبیعی، مدیریت پایدار جنگل‌ها و بیابان‌زدایی،

اقدام فوری برای متوقف کردن نابودی زمین و تمدن‌ها.

از بقیه می‌گذرم و به بیان برخی از این اصول و آثار که می‌تواند در مورد حفاظت از محیط زیست و تحقق اهداف چشم‌انداز کمک کند، می‌پردازم.

- در مورد هدف اول: امام علی (علیه‌السلام) می‌فرمایند: که زمین جز با تنگدستی ساکنان آن ویران نشود و مردم شهرها زمانی تنگدست می‌شوند که والیان به گردآوری مال روی بیاورند. حتماً این سخن را از امام شنیده‌اید که هر جا کاخی هست در کنارش کوخ‌ها ویران شده‌اند؛ بنابراین خود امام با مجاهدت‌های ارزنده در طول زندگی خود همیشه، یارو غمخوار یتیمان بود. آرزو و تمنای امام مومنان نعمت و برکت برای همگان

بوده است. حضرت حتی در دعای طلب باران که دعای فوق العاده ای در نهج البلاغه است، به آبادی و سرسبزی گیاهان و به حیوانات توجه می کنند.

- درمورد هدف دوم (پایان گرسنگی و تامین امنیت غذایی)؛ اولین کسی که گندم را از کشوری به کشوری منتقل می کند امام علی است؛ یعنی اولین انتقال ژن یا اصلاح نژادی و ژنتیکی به دست حضرت در عربستان انجام می گیرد. علاوه بر این که اولین قنات را حضرت در عربستان ایجاد می کنند و برای این کار از مقنی های ایرانی استفاده می کند و اولین قنات در مشرق مدینه جاری می شود. برای رونق کشاورزی اقدام به انتقال گندم مرغوب از ایران می کنند چون عربستان، طائف و مکه گندم مرغوب نداشت و مردم عربستان با گندم آشنا نبودند و بیشتر شیر شتر می خوردند؛ آن چنان که ژایگر آلمانی می گوید: تا صد سال یا بیشتر هم عمر می کردند. شیر شتر یک ماده مغذی بود که آن ها را حفاظت می کرد.

خانم احمدی: ما سیره حضرت را از دیدگاه یک مستشرق آلمانی می شنویم. ولی ما دور هم جمع شده ایم که ببینیم نگاه خود حضرت درمورد محیط زیست چیست؟ در کدام بخش ها محیط زیست مورد توجه حضرت قرار گرفته است؟ چه توصیه هایی از طرف حضرت بیان شده است؟ توجه ایشان به حیوانات، گیاهان، زمین، درختان، آب ها و حتی نجوم را بررسی کنیم.

می خواهیم بدانیم این مخلوقات در نهج البلاغه چه جایگاهی دارند؛ تعدادی از طلاب هم روی همین مطلب کار کرده اند و در مجموع ما به دنبال آن هستیم که بدانیم حضرت در نهج البلاغه چه حقوقی را برای محیط زیست منظور فرموده اند.

استاد ولی اللهی:

اما سیره علوی هم برای ما سرمشق والگویی است و اینها بنیان های دانش محیط زیست بشر است. مثلاً یکی از این اقدامات، امروز جنگل زدایی و بیابان زدایی است. حضرت چه دیدگاهی در نهج البلاغه دارند و

گذشته از این کتاب که شما همه واقف هستید، اقدامات حضرت بسیار جالب است چون کمتر در دسترس شما عزیزان است.

ژایگر می‌گوید در عربستان یک درخت خرما وجود نداشت چون این درخت برای رشد به آب زیادی احتیاج دارد، اما آب مکه به میزان شرب اهالی بود و آنقدر نبود که بتواند درختان نخل را سیراب کند. در شهر مکه هیچ کس بدن را نمی‌شست؛ این عرب‌ها که امروز یاغی شدند بدن را نمی‌شستند چون آب نداشتند و شارع اسلام غسل را واجب کرد تا این که عرب بدن را بشوید. البته این بیان ژایگر است ما به خاطر این امر؛ غسل را انجام نمی‌دهیم بلکه حکم ذات اقدس الهی و نص صریح قرآن است (رودلف ژایگر/ ص ۹۲)

اقدام دیگر حضرت اصلاح نباتات و انتقال بذر از ایران به عربستان بود امروز یکی از اقدامات بشر این است که DNA ژنتیکی را که در محلی بارور است، با حفظ تمام تمهیدات زیست محیطی برای این که میزان غذا را افزایش دهد و بشر را از گرسنگی نجات دهد. مردم عربستان نان نمی‌خوردند و استفاده دائم نداشتند چون گندم روب نداشتند و حضرت از ایران گندم مرغوب وارد می‌کنند و دستور دادند که آن گندم را در مدینه و طائف نیز بکارند. از آن به بعد عرب‌ها از کشت زارهای خودشان گندم بسیار به دست می‌آوردند.

امروزه عامل دیگری به نام انتقال فناوری که مطرح است. اولین کسی که اقدام به انتقال فناوری و بومی سازی آن کرد امام علی بود. و اولین کسی که آسیاب آبی در عربستان از آب قنات و نهر برای آسیاب وارد کردند و پیش از آن آسیاب آبی در عربستان وجود نداشت و اعراب با دست آسیاب می‌کردند. (رودلف ژایگر/ص ۹۲)

هدف سوم ارتقای سطح سلامت است. اولین پزشک در عربستان حضرت هستند؛ چون در عربستان، آن روزگار کسی به پزشک مراجعه نمی‌کردند. دانش پزشکی امام (علیه‌السلام) حیرت آور است به شکلی که پزشکان دانشگاه جندی شاپور با امام مکاتبه می‌کردند و از ایشان درباره بیماری نظر می‌خواستند. ژایگر در تحقیق

خودش می گوید شاید حضرت علی (علیه السلام) اولین پزشک شبه جزیره عربستان باشد و قبل از او در شمال جزیره العرب پزشکی وجود نداشت و اعراب به پزشک مراجعه نمی کردند یا رنج بیماری را تحمل می کردند تا بیماری خودش مداوا شود، یا می مردند و در طول بیماری به همان حال می ماندند. ابتکارات پزشکی امام علی (علیه السلام) بسیار شگفت آور است و خود موضوع مستقلى است که جایگاهش در یک سمینار دیگر است. توصیه امام علی (علیه السلام) در خوردن است. دانشمندان امروز به این نکته رسیده اند که انسان به طور متوسط بیش از صد سال می تواند عمر کند حتی عمر نوح علیه السلام را داشته باشد حضرت نوح ۹۳۰ سال عمر کردند این در صورتی است که ما علم داشته باشیم که چه چیزی می تواند برای بدن مفید واقع شود و چه چیزی به حال بدنمان مضر است.

ایجاد اولین گرمابه در عربستان توسط حضرت ایجاد شده است. در عربستان گرمابه‌ای نبوده و اولین گرمابه توسط معماران ایرانی به دستور امام (علیه السلام) از وجوه بیت المال در مدینه ساخته شد و به نام حمام امام علی علیه السلام معروف بود. دین اسلام انسان را در مقابل زیست گاه مسئول شناخته است. در عبارتی از امام علی (علیه السلام) آمده است که "ما در مقابل تمام آسمان ها و زمین مسئول هستیم".

خانم احمدی:

استاد فکر نمی کنید بهتر است بیشتر به نهج البلاغه بپردازیم؟

استاد ولی الهی:

به قسمت نهج البلاغه هم می‌رسیم اما شما بیشتر با نهج البلاغه آشنا هستید. سیره علوی هم آینه‌ای از نهج البلاغه است.

خانم احمدی:

از آن جایی که همایش امروز ما درباره حقوق در نهج البلاغه است پنل هایمان هم قرار است همان موضوع باشد. شما محبت کنید بیشتر به بخش نهج البلاغه تحقیقتان بپردازید. دوستان مقاله ارزشمند شما را بعدا حتما مورد مطالعه قرار می دهند.

استاد ولی اللهی:

اجازه بدهید من خیلی کوتاه فقط عنوانها را بگویم: تاسیس اولین وزارت دارایی و بانک مرکزی اسلام توسط علی (علیه السلام) صورت می گیرد. اولین کسی است که شیفت کاری را در جهان برقرار می کند از حسابداران ایرانی کمک می گیرند و می فرمایند: ایرانیان کسانی هستند که دروغ نمی گویند و حساب می دانند.

ایرانیان را در بیت المال به کار می گمارد و برایشان حقوق تعیین می کند؛ وقتی ظهر می شود و وقت نماز است ایرانی هایی که مسلمان نیستند به روش دین خودشان عبادت می کردند، و آنهایی را که مسلمانند و دوست دارند با آیین ما عبادت کنند در یک گوشه فرا می خواند، تا باهم عبادت هاشان را برگزار کنند.

چند زبانی علی (علیه السلام) و اختراع صرف و نحو در عربی یکی از جنبه های زیست محیطی است. سی هزار زبان در جهان وجود دارد که علم محیط زیست می گوید نباید اینها از بین بروند، در حالی که حدود سه هزار تا از اینها رایج است و همه دارد از بین می روند. یکی از شگفتی های امام (علیه السلام) آن است که زبان فارسی و سربانی را به خوبی بلد است. این خیلی فوق العاده است.

باید یک نمونه از برخورد امام که امروز برای ما می تواند سرمشق باشد، این است که قبل از سقوط مدائن دانشگاه جندی شاپور واقع در خوزستان امروزی از امام علی برای تدریس دعوت شد و آن حضرت به سوزاندن کتابخانه مدائن و اسکندریه که توسط اعراب صورت گرفت اعتراض می کنند.

حفظ معابد و اهرام مصر از نابودی توسط علی (علیه السلام) خیلی فوق العاده است، امروزه داعش به نام اسلام این آثار گرانبها را دارد از بین می برد، در حالیکه ابداً ربطی به اسلام ندارد. آثار فرهنگی و تنوع زیست محیطی باید در عرصه محیط زیست حفاظت کردند.

بعد از اینکه مسلمانان مصر را تسخیر کردند، اهرام مصر را علامت بت پرستی اعلام و امر کردند اهرام باید از بین برود. و معابد مصری ویران شود. علی (علیه السلام) که می دانست اهرام مصر قبر است نه مظهر بت پرستی، مانع از آن شد که اهرام را ویران کنند. آنها مجسمه ابوالهول رو هم نابود می کردند، اگر علی علیه السلام نبود. در مورد معابد نیز آن گروه از مصریان که حاضر شدند جزیه پرداخت کنند تا مذهب خود را حفظ کنند. حق داشتند معابد خود را حفظ کنند بنابراین کسی نتوانست معابد آنها را ویران کند. تمام این معابد و اهرام و سایر آثار فرهنگی، نماد ماندگاری بشر و میراث بشریت است. وجود این معابد در مصر فرقی با وجود صخره و کوه ندارد بنابراین حضرت علی، عمر و اعراب را متقاعد می کنند که این آثار را ویران نکنند اما در ادوار بعد معابد شمال مصر به دست اعراب از بین رفت و فقط معابد جنوب مصر که دست اعراب به آن ها نرسید باقی ماند. (رودلف ژایگر /ص ۱۲۸)

دیوان عدالت اداری و دادگستری را اولین بار امام علی (علیه السلام) بنیان گذاشت. گفته شده است که یکی از عوامل حفظ محیط زیست قانون گرایی است.

در بحث نوآوری و شکوفایی در عرصه علم و فناوری نیز تاسیس اولین بندر و اسکله در عربستان توسط امام علی (علیه السلام) به دست مهندسين ایرانی صورت گرفت.

همچنین تاسیس اولین نیروی دریایی و کارخانه کشتی سازی اسلامی به دستور امام علی (علیه السلام) ساخته شد. امروز قدرت دفاعی بحث روز ماست زمانی که قایق های بزرگ و منجنیق های بزرگ را ایرانی ها داشتند امام ایرانی ها را دعوت می کنند و به ایشان می فرمایند: علیه معاویه در جنگ صفین برای ما بهترین منجنیق

ها را بسازید. ایجاد مدرسه و آموزش در همه ابعاد از مسائلی بوده که امام به آنها توجه ویژه داشتند؛ در گوشه‌ای از مسجد که به آن صغه می گفتند بعد از نماز ظهر همه را دعوت می کردند و آموزش می دادند . یکی دیگر از اهدافی که دانشمندان و متخصصین محیط زیست جهانی در بیانیه ریو به آن اشاره می کنند، ترویج پایدار و فراگیر و عادلانه رشد اقتصادی و رشد کامل و کار برای همگان است. امام علی (علیه السلام) در فرمان معروف خود به مالک اشتر در نهج البلاغه می فرمایند: باید توجه تو در آبادانی زمین بیشتر از گرفتن مالیات و خراج باشد؛ زیرا خراج بدون توجه به آبادانی به دست نمی آید و کسی که بدون آباد نمودن به گرفتن مالیات و خراج بپردازد، به ویرانی شهرها و از بین بردن بندگان خدا اقدام کرده است.

خانم احمدی:

همین بحث محیط زیست در نهج البلاغه که امروز بسیار مغفول مانده، بسیار جامع و گسترده مطرح است نقدی که بنده به عنوان همکار به مقاله آقای دکتر دارم این است که تمام منابع از یک محقق آلمانی درباره امام علی (علیه السلام) است و تمام بهره ای که ما می توانیم از این مباحث داشته باشیم این است که چرا ما نه؟ مهم ترین مجموعه‌ای که سیره‌ی حضرت را عملاً به ما نشان می دهد، کتاب شریف نهج البلاغه است. این بخش یعنی محیط زیست در نهج البلاغه، فقیرتر از سایر قسمتهاست و کار کمتری روی آن شده است. منابع دیگر اینقدر برای ما ارزشمند نیست که خود نهج البلاغه قابل توجه است.

متأسفانه عموماً ما در تحقیقات، یک چارچوب را از جای دیگر تعیین می کنیم و آن چارچوب را می بریم در متون دینی و برای آن مستند پیدا می کنیم؛ یعنی سعی می کنیم شاهد مثال و تایید از متون دینی؛ ذیل همان مواردی که در ذهن خودمان است، بیاییم ولی نظر بنده این است که واقعا ادب حکم می کند که ما خودمان را بسپاریم به این متون قدسی و از آنها چارچوب بگیریم. ببینیم حضرت چه فرموده‌اند و ما آن ها را دسته بندی کنیم و از آن ها استفاده‌های کاربردی بکنیم.

بنابراین به این بیندیشیم که اولاً چرا به نهج البلاغه و این همه موضوعات آن به ویژه مسائل زیست محیطی اینقدر کم توجه شده است، و ثانیاً اگر کسی احتمالاً در این زمینه کاری انجام داده است، عرضه نماید، بابی باز شود برای کارهایی از این دست. ما باید نیازهایمان را واقعاً از طریق متون دینی اصلی خودمان مستقیماً رفع کنیم نه اینکه چند دست بچرخد و بعد از طریق یک فرد آلمانی، یا آمریکایی دوباره به خودمان باز گردد. چرا مستقیم نتوانیم بهره بگیریم؟

اگر استاد اجازه بفرمایند یکی از دوستان ما، تحقیقی را درباره حقوق حیوانات انجام داده‌اند، که تاحدی می‌تواند به این نیاز پاسخ دهد اگر اجازه بدهید ایشان گزارش کوتاهی بدهند.

یکی از طلاب:

بسم الله الرحمن الرحيم

با کسب اجازه از مظهر استاد، عنوان مقاله «حقوق حیوانات از منظر اسلام با تاکید بر نهج البلاغه است، ما حقوق را از نظر اسلام بررسی کردیم و هرکجا که مطلبی از در نهج البلاغه بود ذیل آن مرقوم کردیم. در این پژوهش مانند سایر پژوهش‌ها ابتدا مفهوم حق و حیوان از نظر لغوی و اصطلاحی مورد بررسی قرار گرفت و پس از آن جایگاه حیوان از منظر حقوق و فلسفه تبیین شد سپس به معیارهای طبقه بندی حیوان در قرآن پرداخته شد. بعد از آن ویژگی های حیوان و جایگاه و منزلت حیوان از منظر نهج البلاغه تبیین شد. در انتها اهمیت و جایگاه حقوق حیوان از منظر اسلام و انواع حق حیوان مورد بررسی قرار گرفت. حقوقی که در نهج البلاغه بررسی کردیم، شامل، حق حیات، شرایط و نحوه ذبح حیوان است. در خطبه ۲۵ مولاعلی (علیه السلام) فرمایش مستقیمی در این رابطه داشتند. از دیگر مباحثی که مطرح شده لزوم مهربانی و ملاطفت با حیوانات است. پرهیز از آزار و اذیت آنان، حق مسکن، حق تولید مثل، حق احترام و ... حق سرپرستی و حق کاربری درست که در واقع به روشنی گویای این نکته است. که حیوان از شان و کرامت و منزلت الهی برخوردار است و انسان حق ندارد به بهانه ی اشرف مخلوقات بودن، مقام و کرامت الهی این آفریدگان را نادیده بگیرد.

سؤالی که به ذهن من هم رسید این است که مثلاً در مسائل فقهی، درمورد نجاست برخی حیوانات مطالبی مطرح شده که با این تکریم نسبت به حیوانات ظاهراً سازگار نیست!!

ذیل خطبه ۴۷ جمله ای از حضرت آمده که به مثله کردن حیوان نیز اشاره فرمودند و مثله کردن را حتی درمورد سگ جایز نمی دانند. و این که حیوانی رد یا مذموم باشد در نهج البلاغه نداریم.

خانم احمدی:

ببینید ما یک سری مسائل فقهی داریم راجع به حیوانات که آن ها هیچ ربطی به آزار نرسانیدن، مراقبت کردن، غذا دادن و پرورششان ندارد. هریک از حیوانات در این عالم نقشی دارند؛ منظور از تکریم این نیست که ما این حیوانات را به رختخواب خودمان ببریم! یعنی جایگاه حیوان با جایگاه انسان متفاوت است؛ هرکدام از این ها از نظر فقهی هرچند طرد شده باشند، یعنی ورودشان به متن زندگی خصوصی انسان ممنوع اعلام شده باشد، به جهت موقعیت هایی که در هستی دارند؛ رعایت حقوقشان لازم است. بنابراین ما وظیفه داریم حوزه حقوق را با فقه نیامیزیم.

همه موجودات شعور دارند و حتی همین زمینی که ما روی آن گناه می کنیم یا نماز می خوانیم علیه یا له ما شهادت خواهند داد. اگر فرمودند همه چیز خدا را تسبیح می کند حتی برگ درختان و سنگریزه ها خدا را تسبیح می کنند، این تسبیح فرع بر شعور آن هاست اگر شعور نداشته باشند تسبیح گر نمی توانند باشد. بنابراین حتی دیوار خانه ماسقف خانه ما، زمین زیر پای ما به گردن ما حق دارد. فرمودند شما مسئولید "حتی علی البقاء و البهائم" شما درباره هم زمین ها و سرزمین هاتان، هم حیواناتی که شما با آن ها زندگی می کنید مسئولید.

استاد ولی اللهی:

یک کنوانسیون جهانی در عرصه محیط زیست به وجود آمده است به نام کنوانسیون تنوع زیستی و ایران هم عضو آن است و همه کشورهای بزرگ دنیا هم در این کنوانسیون شرکت کردند. این کنوانسیون بر آن

است که تمام موجودات عالم ارزشمند هستند و همه آنها از یک سوسک و ساس گرفته تا مار و مور و عقرب، مگس و پشه ارزشمند هستند. هرکدام از این ها یک کارگاه بزرگ بیوتکنولوژی هستند که ما از آن غافلیم و نمی دانیم که چه موادی در بدن آنها وجود دارد. مثلاً وقتی بمب اتمی هیروشیما و ناکازاکی را زدند، دیدند که سوسک های زرد آن جا زنده هستند. تنها موجودی که باقی مانده و پس از سال ها مقاومت کرده بود همین سوسک ها بودند. همین قضیه زمینه تحقیقات زیادی را ایجاد کرد برای این که معلوم شود در بدن این سوسک چه ماده ضد رادیواکتیوی وجود دارد، تا ما بر اساس آن بتوانیم لباسی بسازیم که در مقابل رادیواکتیو مقاوم باشد.

آمریکا و شوروی تا سال ۱۹۷۰ تمام دریاها را بیش از حد مجاز را از نظر رادیواکتیو آلوده کردند و تمام موجودات دریا به بیماری سرطان مبتلا شدند به جز کوسه. برای این کوسه ای که این همه توانایی دارد تحقیقات بزرگی آغاز شد اینکه بدانند در بدن کوسه چه چیزی هست؟ بنابراین همه ی موجودات ارزشمند و ذخایر ژنتیک جهان هستند. هرکدام یک DNA مستقل، و حاصل میلیون ها سال تحول هستند؛ به همین دلیل نباید نابود شوند باید مورد حفاظت قرار بگیرند. در قرآن و نهج البلاغه گفته شده همه ی موجودات خدا امانت های الهی هستند مولانا نیز می گوید:

ما همه سمیعیم و بصیریم و هشیم   با شما نامحرمان ما خامشیم.

همه موجودات سمیع و بصیر و هوشمند هستند. اما با ما خاموش هستند. همه در حال تسبیح و عبادت هستند. قرآن می فرماید: "ما خلقتنا هذا باطلا سبحانه". حتی یک مگس هم به باطل در این دنیا خلق نشده، بنابراین همه ی حیوانات حقوقی دارند و هر یک در جایگاه خود مستقل است.

از سویی دیگر امام علی (علیه السلام) و رسول الله (صلی الله علیه و آله) می فرمایند: عقرب و موش را از محیط زندگی تان دور کنید این در حالی است که موش در طبیعت نقشی ایفا می کند، در بعضی مزارع، زمین را زیر و رو می کنند بعضی آلودگی ها را پاک می کنند.

شاید بتوانیم بگوییم یکی از حضار که در واقع حق زیست هر موجود زنده ای از مضرات و منافع احتمالی آن جدا نیست؛ تا آنجا که در قرآن نیز در مورد حرمت شراب و قمار گفته شده " فیها منافع للناس " اگر چه این موارد برای انسان دارای منفعی باشد، اما "اثمهما اکبر"؛ یعنی جنبه فقهی و حقوقی آن از یکدیگر جداست.

یکی از طلاب:

حیوانات دارای ادراک و شعور و احساس هستند. امام صادق علیه السلام در این مورد فرموده اند که حیوانات دارای ادراک و شعور هستند ولی نه ادراک مخصوص انسان ها و خداوند به حیوانات چهار خصلت عنایت فرموده است: ۱- شناخت خالق خود ۲- شناخت راه کسب روزی ۳- شناخت جنس نر از ماده ۴- ترس از مرگ

خانم احمدی:

از دیگر اشارات حقوقی درباره حیوانات توصیه امام علی به مالک اشتر می فرمایند: هنگامی که می خواهی افرادی را برای جمع آوری مالیات از دامداران بفرستی به آنها سفارش کن طوری وارد نشوند که حیوانات بترسند. همچنین باید به حیوانات فرصت استراحت بدهید " و لیروحها فی الساعات. " حیواناتی که وظیفه ای دارد مثلاً بار می کشد و شخم می زند، باید زمانی را برای استراحت به او بدهید. از آزار هنگام سوار شدن بر حیوان بپرهیزید که بیش از حد سنگین نشود و بیش از حد سواری ندهد و نیز فرموده اند فرصت برای چریدن به حیوانات بدهید و او را در چراگاه رها کنید تا مدتی راحت باشد. این دستور علاوه بر زمان استراحت حیوان است، و در واقع فرصت تفریح برای حیوانات است.

چوپان مهربان برای این حیوانات بگمارد مبادا چوپان خشن باشد؛ بلکه چوپانی بگمارید، که هم شفیق باشد هم امین. نیز می فرمایند: حیوان بیمار را مراعات کنید از حیوانی که مثلاً دستش شکسته یا بدنش

زخمی است؛ مراقبت کنید. یا حیوانی که پیر شده نباید حشش نادیده گرفته شود. اینها مواردی است که خود حضرت اجرا می کردند و سایرین را هم بدانها ترغیب می فرمودند.

حتی درباره گرفتن طعمه‌ای از دهان یک مورچه فرمودند: اگر حکومت عوالم سبعة را به من بدهند حاضر نیستم یک دانه‌ای را از دهان مورچه‌ای بگیرم؛ در مکتب علی (علیه السلام) یک مورچه جایگاه دارد آن هم در مقابل شخصیتی چون امیرالمومنین (علیه السلام). ایشان از مثله کردن حیوان حتی حیوان مرده بسیار پرهیز می دادند و منظور از مثله کردن بریدن اعضای بدن حیوان است. و نیز تاکید فرمودند بین حیوان مادر و فرزندش جدایی نیندازید. این نهایت برخورد عاطفی حضرت با حیوانات است که به رابطه محبت آمیز بین مادر و فرزند در میان حیوانات هم توجه دارند. تمام شیر حیوان مادر را ندوشید تا برای فرزندش شیر داشته باشد. نوزاد این حیوان حق دارد از مادر ارتزاق بشود. از کشتن بی رویه و بیش از نیاز حیوانات حلال گوشت پرهیز نمایید. فقط تا حد نیاز می‌توان از گوشت آن‌ها استفاده کرد. از کشتن حیوان در حضور حیوان دیگر بپرهیزید.... آنچه گفته شد در مورد حیوانات بود. اما در مورد زمین نیز امام بیاناتی دارند از جمله وجود معادن در کوه‌ها، مروارید در صدف‌ها در دل دریاها و برای همه اینها رهنمودهایی دارند. چرا که همه نیازهای انسان از طریق زمین تامین می‌شود. به استحکام بخشیدن زمین توسط کوه‌ها اشاره می‌فرمایند که در قرآن نیز مطرح شده است.

استاد ولی‌اللهی:

محیط زندگی انسان بر خلق و خوی او تاثیر گذار است. مردمانی که در ناحیه کوهستانی زندگی می‌کنند با مردمی که در کنار دریا زندگی می‌کنند خلقی متفاوت دارند. هدف محیط زیست و دانشمندان این است که هر کسی در هر منطقه‌ای که زندگی می‌کند از حداقل رفاه برخوردار باشد. تنها در این صورت است که محیط زیست از بشر در امان خواهد بود. دانشمندان امروزی معتقدند زمین مانند یک موجود هوشمند عمل می‌کند.

یکی از حضار :

شما مطالبی را که بیان نمودید درباره حیوانات بود آیا درباره موارد دیگری مثلا عدم جواز تخریب ابنیه باستانی یا سایر موارد زیست محیطی در نهج البلاغه مطالبی آمده یا خیر؟

خانم احمدی:

غناي نهج البلاغه به قدری بالاست که سخن درباره هر موضوعی را در دل خود دارد. این محقق آلمانی از کجا به این مطالب دست یافته است؟ البته همه مطالب صادره از وجود مقدس امیرالمومنین، همین نهج البلاغه ای نیست که در دست ماست بلکه چندین برابر آن است. یقینا از سیره آن حضرت و تمام نهج البلاغه که چند برابر این نهج البلاغه است درباره همه موضوعاتی که ما در بخش زیست محیطی به دنبال آنیم مطالب قابل توجهی وجود دارد.

یکی از حضار:

لطفا آقای جرج جرداق را فراموش نکنید ایشان شاید اولین شخصی بود که مبحث حق محیط زیست در نهج البلاغه را عنوان کرد.

خانم احمدی:

کتاب "صوت العدالة الانسانیة" را بر همین مبنای حقوق نوشته‌اند. علامه امینی (ره) در حین نگارش کتاب الغدیر، یک نسخه برای جرج جرداق به عنوان یک حقوقدان جهانی می فرستند و به ایشان می گویند : شما یک حقوقدان جهانی هستید و ما یک مظلومی در عالم داریم که حقوق ضایع شده بسیار دارد؛ این بخشی از زندگینامه و سیره ایشان است شما درمورد ایشان حکم کنید. ایشان پس از مطالعه کتاب الغدیر "صوت العدالة" را می نویسند.

استاد ولی الهی:

در نهج البلاغه به بیش از سی گونه جانوری اشاره شده است و سوالی مطرح که آیا جانوری هست که نکوهش شده باشد و به عنوان مظهر شر شناخته شود؟ هیچ جانوری به عنوان مظهر شر شناخته نشده و یا نکوهش نشده است. چون همه موجودات مخلوق خدا هستند و حتما حکمتی در آفرینش بوده است. بسیاری از این موجودات که مهجور واقع شده اند. درحال حاضر صدها یا هزاران ماده دارویی از آن ها به وجود می آید. مهلک ترین سم دنیا را از یک قورباغه سبز می گیرند که در استرالیا زندگی می کند. بومیان قدیم قورباغه های سبز را می گرفتند و نیزه خود را به سمی که در پوست این حیوان است آغشته می کردند و با آن گاو وحشی را از پای درمی آوردند. همچنین امروزه مهلک ترین داروهای روان گردان از محصولات حیوانی و طبیعی می گیرند و بعد مانند آن را در آزمایشگاه سنتز می کنند.

سوال دیگر این است که چرا ژایگر آلمانی و صدها نفر که در جهان در زمینه های مختلف تحقیق می کنند؟ اگر ما شیعیان تحقیق بکنیم می گویند جانب گرایانه است، زیرا به هرحال یک عشقی از حضرت و خاندان ایشان در نوشته های مان بروز خواهیم داد. اما وقتی یک فرد آلمانی غیرمسلمان در مورد یک شخصیت برجسته جهانی چون علی (علیه السلام) تحقیق بکند خیلی جای توجه دارد. درحال حاضر هر کشوری در جستجوی این است که یک شخصیتی را به خودش منسوب کند مثلا کشور ترکیه مولانا را به خودش نسبت می دهد.

ما از بیان این مطالب بیشتر قصد داریم قوت قلب و الهام بگیریم، یعنی از امام سرمشق بگیریم و بگوییم شخصیتی مانند امام علی (علیه السلام) این همه اقدامات در جهت از بین بردن نقاط ضعف زیست محیطی خود انجام داده است ما چه کرده ایم؟ این نشست ها بیشتر از بعد روانی موضوع است اما قطعاً مسئله از این ها فراتر است. در آمریکا فلسفه ای تحت عنوان پاراگماتیست وجود دارد که می گوید هرچه عملاً مفید فایده قرار نگیرد بیهوده است. امسال هم سال اقدام و عمل است ما باید این اقدامات گهربار و پندهای ارزشمند را

در جامعه به کار برده و از آنها بهره ببریم. آن محقق آلمانی که در این مورد تحقیق می کند با هدف این کار را انجام می دهد و به کار می برد.

خانم احمدی:

اگر ما دستان به این معارف نمی رسد اشکال از ماست. ما اساسنامه ای در دست نداریم که مدون شده باشد. تمامی اطلاعات در دل منابعی مانند نهج البلاغه است که باید استخراج شود و بعد به عمل در بیاید ما نه استخراج کردیم و نه عمل کردیم. منشور سازمان حقوق بشر با بیشترین بهره گیری از نامه معروف امام به مالک اشتر تدوین شده است، نامه ای که در دست ما شیعیان هست و اگر ما استفاده نمی کنیم این مشکل خودمان است. ما در این همایش و نشست ها به دنبال فتح بابی در این زمینه هستیم تا از این دست تحقیقات اتفاق بیفتد و در آینده به عمل تبدیل شود.

یکی از حضار:

پس می توان اینگونه نتیجه گرفت که در این جا نقش پژوهش پررنگ است و برگزاری چنین همایش ها و در حوزه علوم انسانی را ضروری است که این جلسات ادامه داشته باشد و صرفا به این همایش اکتفا نشود و از اهل فن نیز دعوت بشود و غیره تا در این جلسات حضور پیدا کنند شاید تاثیرگذار باشد مانند مهندسين شهرسازی.

یکی از حضار:

با تشکر از مطالب که بیان شد بسیار جالب بود اما کاربرد تمام این مسائل در زندگی امروز چیست؟ ما تا چه حد توانسته ایم این دستاوردها را در همین محیط زیست کشور خودمان کاربردی کنیم؟ این ها برخی از مواردی است در مورد حیوانات در نهج البلاغه توصیه شده است. اینک در مورد بقیه موارد زیست محیطی فرمایشات استاد را می شنویم.

خانم احمدی:

من در تکمیل بیان استاد اضافه می کنم که حضرت در نهج البلاغه به این نکته اشاره کرده اند که محل زندگی انسان بر روحيات او موثر است؛ یکی از تاثیرات طبیعت بر انسان، رشد و نمو است و منظور از رشد، طراوت و بالندگی و نشاط است. می فرمایند زمان شروع فصل سرما خود را بپوشانید و زمان شروع گرما اوایل بهار با وجود خنک بودن هوا اما خود را زیاد نپوشانید، زیرا طبیعت با شما همان می کند که با درختان می کند، همسویی با طبیعت یک ابتهاج و سروری را در انسان ایجاد می کند.

این که متقابلا انسان چه اثری بر طبیعت می گذارد، خارج از وقت ماست و انشاءالله در همایش های آتی به آن ها خواهیم پرداخت.

پنل اجتماعی

سرکار خانم دکتر میرخانی (استاد حوزه و دانشگاه)

ایشان مدیریت پنل اجتماعی را در همایش دارا بودند و در ابتدا ضمن اشاره به فضیلت ماه عظیم و پر خیر و برکت رجب و بهره مندی از آن برای ذخیره

معنویت و فضیلت در تمامی عمر به خطبه ۲۱۶ نهج البلاغه پرداختند و یاد آور شدند که در آن خطبه حضرت امیر، اعظم حقوق را حقوق رعیت بر والی و با عکس معرفی می کند. بنابر فرمایش حضرت امیر یکی از مهم ترین حقوق که خداوند واجب نموده حق والی بر مردم که حتی حقوق فردی را نیز در برمی گیرد. در نهج البلاغه بیش از نیمی از شکایات مردم از عدم رعایت وظایف نسبت به مساله حاکمیت است. بنابراین نماز و روزه و عبادت فردی بدون رعایت حقوق اجتماعی هیچ است و به سر منزل مقصود نمی رسد.

در ادامه ایشان به لزوم همکاری زنان آشنا به حقوق اجتماعی برای برقراری وحدت بین اصول مشترک کشورها اشاره داشت تا بتوان فرهنگ علوی را در اقصی نقاط دنیا به اهتزاز درآورد.

بخش پنجم

مقالات

- مقالات برگزیدگان
  - چکیده مقالات رسیده به دبیرخانه
- همایش

برگزیدگان در گروه اسبقید

ردیف	نام و نام خانوادگی	حوزه تخصصی	محل تدریس
۱.	سرکار خانم مریم هاشمی	بررسی یارادایم‌های حق عبودیت و بندگی در نهج‌البلاغه	عضو هیئت علمی یزه‌هشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
۲.	سرکار خانم فاطمه احمدی	شاخصه‌های حق‌گزاری در نهج‌البلاغه	استاد حوزه و دانشگاه

خانم مریم هاشمی / استاد و پژوهشگر پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

عنوان: بررسی پارادایم‌های حق عبودیت و بندگی در نهج البلاغه

چکیده:

یکی از وجهه‌های عالی و روابط عابدانه و عاشقانه انسان، حق بندگی‌اش در برابر خداوند سبحان و ذات احدیت است، حقی که از ضروری‌ترین پایه‌های زندگی است و انسان در این زندگی مادی و دنیوی بدون آن قادر به تأمین سعادت خویش نمی‌باشد؛ بر این اساس، اعتقاد مسلمانان شیعه اثناعشریه بر این است که کامل‌ترین پارادایم‌های حق عبودیت و بندگی را می‌توان بعد از سیره حضرت رسول (صلی‌الله‌علیه‌وآله)، در سیره عملی حضرت امیرالمؤمنین علی (علیه‌السلام) و سایر ائمه هدی (علیهم‌السلام) استخراج کرد؛ زیرا به عنوان نمونه، تأکید اصیل در نیایش و بندگی بر چارچوب توحید در قول و کردار مبتنی است؛ بدین سان جهت‌تأسی به الزامات در اسلام و اجرای عملی آن در جامعه اسلامی عصر حاضر، نگارنده در این مقاله سعی نموده است شاخص‌های عبودیت و بندگی را از منظر حضرت علی (علیه‌السلام) بررسی نماید.

بنابراین با عنایت به این که نگاه امام‌علی (علیه‌السلام) روح حاکم بر این مقاله است شاخص‌های این عبودیت، نزد ایشان با تکیه بر روش تحلیلی توصیفی، مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

کلیدواژه‌ها: پارادایم، عبودیت، اصول بندگی، امام علی (علیه‌السلام)، نهج‌البلاغه

مقدمه

امروزه با این که بشر در تمام قسمت‌های علوم و صنایع پیشرفت‌های شایانی کرده و به تمدن خیره کننده‌ای نائل شده است، احتیاج خود را به مقوله نیایش و عبادت با منبع لایزال الهی بیش از پیش حس می‌کند، انتشار هزاران کتاب و مقاله و تشکیل صدها همایش‌های دینی - معنوی، نمونه‌هایی از اهتمام بشر متمدن برای بسط اصول عبادتی در جهان مادی می باشد.

عبادت و پرستش خداوند یکتا و ترک پرستش هر موجود دیگر، یکی از اصول تعلیمات پیامبران الهی است. تعلیمات هیچ پیامبری از عبادت خالی نبوده است. در دین مقدس اسلام نیز عبادت سرلوحه همه تعلیمات است. عبادت، در اسلام به صورت یک سلسله تعلیمات جدا از زندگی که فقط به دنیای دیگر تعلق داشته باشد، وجود ندارد. عبادات اسلامی با فلسفه های زندگی توأم و در متن زندگی واقع است و از نظر اسلام هر کار خیر و مفیدی اگر با انگیزه پاک خدایی توأم باشد، عبادت است .

در این نوشتار شاخص هایی از مقوله فلسفه عبادت و بندگی مطرح می‌شود. این نوع عبادت و بندگی که در سیره عملی و نظری حضرت علی (علیه السلام) مطرح است، ماهیت و شاخص‌هایی دارد که در این نوشتار مورد بررسی قرار می‌گیرد.

سؤالات پژوهش: دو سؤال اساسی که این نوشتار در پی پاسخ گویی به آن بوده این است که:

۱. چگونه می توان با توجه به سیره عملی و نظری امام علی (علیه السلام) الگویی از بندگی صرف ارائه نمود که به وسیله آن یک انسان بتواند، خلیفه الله بر زمین باشد؟

۲. فلسفه عبادت و نیایش و شاخص های آن در نهج البلاغه کدام است؟

با توجه به این مسئله شاخص های عبادت و بندگی با عنایت به سیره عملی و نظری حکومت امام علی (علیه السلام) بررسی گردیده است.

روش پژوهش: این مقاله بر پایه منابع کتابخانه ای تدوین و با استفاده از روش اسنادی و سپس توصیفی - تحلیلی انجام شده است.

فرضیه های پژوهش

فرضیه اصلی اول: استقرار ویژگی های بندگی خالصانه در انسان، منوط به رعایت اصولی ویژه و در یک کلام اصل مکلف دانستن خود است.

فرضیه اصلی دوم: شاخص های عبادت و بندگی در افراد، بسته به نوع ایدئولوژی و جهان بینی خاص ایشان، متفاوت است.

۱. مفهوم شناسی واژه حق

«حق» در لغت به معنای ثابت و ضد باطل است. اصل حق به معنای مطابقت و موافقت است و به معنای ضد باطل، صدق، وجود ثابت و غیره گفته شده است، در کتاب مجمع البحرین، ذیل آیه ۷ سوره انفال آمده که «حق آن است که شیء در جایگاه خود واقع شود.» حق معنای دیگری هم دارد که مقصود ما در اینجا همین معنا است و آن عبارت است از معنایی که در برابر «تکلیف» مطرح است. حق، در این معنی چیزی است که به نفع فرد و بر عهده دیگران است و تکلیف آن چیزی است که بر عهده فرد و به نفع دیگران است. به بیان دیگر، حق «برای فرد محق و مستحق» و تکلیف «بر فرد مکلف» است. تکلیف فتوا بردار است اما حق فتوا بردار نیست. (مجمع البحرین، ۱۹۸۱: ۹۶)

در قرآن، مواردی را می توان یافت که واژه «حق» در آن به کار رفته است، از جمله در آیه شریفه «ثم ردوا الی الله مولا هم الحق الا له الحكم و هو اسرع الحاسبین» سپس به سوی خدای عالم که به حق مولای بندگان است باز می گردید، آگاه باشید که حکم خلق با خداست و او زودتر از هر محاسبی به حساب خلق رسیدگی تواند کرد. در اینجا «حق» از اسماء حسنا ی الهی است. در کتاب تفسیر «المیزان» آمده است: «چون خدا به ذاته و صفاته، غیر قابل زوال است، لذا از اسماء حسنا ی اوست و در کتاب «مجمع» نقل شده علت این

نامگذاری آن است که امر خدا همه حق است و باطل در آن نیست» و بهتر است گفته شود، ذات و افعال و صفات خدا حق است یعنی همه آن‌ها مطابق واقع و در جای و موقع خویش است. در کلام معصوم (علیه‌السلام) شاید تعبیری زیباتر از کلام حضرت امیر (علیه‌السلام) نتوان یافت که در تعریف و تبیین حق می‌فرمایند: «فالحق أوسع الأشياء في التوافق و أضيقتها في التناصف» پس بگو حق گسترده‌تر از آن است که وصفش کنند ولی به هنگام عمل تنگنایی بی مانند دارد. (مجمع البحرین، ۱۹۸۱: ۹۷)

شاید بتوان گفت آن چه در کنار فلسفه عبادت و چیرستی آن مطرح است، مقوله اخلاق است؛ اخلاق مظهر یک نوع فشار و عقده روحی است که تحمل آن برای اکثر مردم دشوار می باشد. اصولاً هیچ یک از افراد بشر - به استثنای عده اندکی - حاضر نیست در صورتی که پای کوچک ترین استفاده و لذتی برای او در میان باشد، اخلاق به خرج دهد و فقط به خاطر خیرخواهی برای دیگران از آن چشم بپوشد. بنابراین باید یک امر معنوی نیرومندی در میان توده بشر حکومت کند تا او را به سوی اخلاق و به پیروی از اصول عالیّه آن وادار نماید و آن امر معنوی فقط دین و مذهب است، زیرا به تجربه و از نظر بحث‌های روانی ثابت شده است که هر کس، اصول اخلاقی را زمانی می پذیرد که یک پایه ایمان صحیح داشته باشد. (کیا، رابطه دین و اخلاق، ۳۴)

دین و اخلاق اساس یک زندگی صحیح را تشکیل می دهد؛ بسیار می شود ملتی از تمام مواهب مادی برخوردار است، نیروی او بحدّ کافی، هوش و استعداد فراوان، منابع زیرزمینی زیاد، موقعیت جغرافیایی بسیار مناسب، اما بر اثر زیرپا گذاشتن اصول اخلاقی در مدت کوتاهی فساد و دزدی، خیانت و تقلب، بدبینی و سوء ظن، اجحاف و تجاوز، و یا تنبلی و بی حالی، سستی و وادادگی، شیرازه زندگی او را از هم پاره می کند. قسمت عمده ناراحتی ها و گرفتاری های اجتماعی، معلول همین طرز فکر بی اعتنائی به اصول اخلاقی و آن را در ردیف مسائل درجه سوم و چهارم زندگی قرار دادن است. (ناشناس، اخلاق در حاشیه زندگی، ۳)

۲. پارادایم های حق الهی، عبودیت و بندگی

در نهج البلاغه تنها از حقوق بشر سخن به میان نیامده است، بلکه به حق الهی نیز پرداخته شده است و دارندگان معرفت الهی هم طراز شهیدان معرفی شده اند. آن سان که امام علی (علیه السلام) در این زمینه فرمود: «إنه من مات منكم علی فراشه و هو علی معرفه حق ربه و حق رسوله و اهل بيته مات شهيداً و وقع اجره علی الله». (خطبه ۱۹۰) «کسی از شما، که در بستر خود بمیرد و حق پروردگار و رسول و اهل بیتش را بشناسد، شهید از دنیا رفته است و اجر و پاداش او بر خداوند است».

حقوق الهی، حقوقی است که به ازای آن، تکالیفی برای انسان مقرر می گردد. بسیاری از این تکالیف برای حفظ حقوق و کرامت انسانی مقرر گردیده است. چنان که امام علی (علیه السلام) در خطبه ای فرموده است: «من واجب حقوق الله علی العباد النصيحة بمبلغ جهدهم و التعاون علی اقامه الحق بينهم». (خطبه ۲۱۶) «از حقوق واجب الهی بر بندگان این است که آنان، به قدر توانشان خیرخواهی کنند و برای برپاداشتن حق در بین خودشان به یکدیگر یاری رسانند».

ملاحظه می شود که همین حقوق الهی نیز در راستای خیرخواهی در امور اجتماعی و تعاون برای برقراری حق و عدالت تعریف شده است.

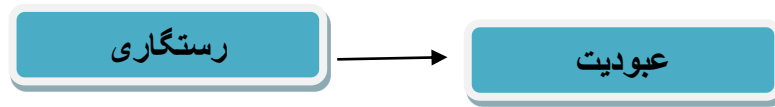
یکی دیگر از حقوق الهی، داشتن تقوا و عدم پیروی از هوا و هوس است. از جمله: «اوصیکم - عبادالله - بتقوی الله فانها حق الله علیکم» (خطبه ۱۹۱، سطر ۵) ای بندگان خدا! شما را به تقوای الهی سفارش می کنم، که آن حق الهی بر شماست.

پارادایم معنویت و نقش آن در تکامل اخلاقی انسان

معنویت ناظر به ویژگی هایی به شرح ذیل خواهد بود: (مجموعه مقالات، ۱۳۹۳: ۱۸۲)

۱. معنویت در ارتباط با وجود خالق معنا می یابد و طبیعی است که ارتباط با او به عنوان امر قدسی محور اصلی معنویت تلقی شود.
  ۲. از آن جا که وجود خالق فراتر از محسوسات می باشد، بنابراین معنویت ریشه در فرامحسوسات دارد.
  ۳. معنویت باید در تحول و هدایت زندگی فرد معنوی مؤثر باشد.
  ۴. دستیابی به معنویت باید از طریق راهنمایی های دین باشد. (بر اساس دیدگاه کسانی چون مارپلز (۲۰۰۶) از آن جا که معنویت هویت خود را از دین می گیرد، بنابراین نمی توان بدون تکیه بر راهنمایی های دین، مدعی برخورداری از معنویت بود).
- باید اعتراف کرد که بر اساس آیه شریفه (الله ولی الذین آمنوا، یخرجهم من الظلمات إلى النور و الذین کفروا أولیائهم الطاغوت یخرجونهم من النور إلى الظلمات، اولئک أصحاب النار هم فیها خالدون) (بقره/۲۵۷) بدون داشتن ایمان، تحصیل کمالات اخلاقی و نگهداری آن در روح امری غیر ممکن و غیر عملی است.
- در خوانش سیر اندیشه های امام علی (علیه السلام) یکی از مهم ترین مسائلی که همواره مطرح بوده، نسبتی است که می توان بین امر سیاسی با قاعده های پراگماتیک و مبانی اخلاقی در نظر گرفت؛ به طوری که اگر بر مبنای نوعی روش شناسی پارادایمی و با نگاه تاریخی به بررسی مناسبات عبادی بپردازیم، این سویه های متنوع و متکثر را میتوان در صورتی کلی در قالب اشکالی نظیر اخلاق فضیلت، اخلاق و معرفت تمیز داد. بدین سان به نظر می رسد که از جمله مهم ترین صورت بندی های ارائه شده در نسبت اخلاق و بندگی نزد امام علی (علیه السلام) پارادایم اخلاق فضیلت و باورهای اخلاقی است. زیرا ایشان به گونه ای موشکافانه سعی کرد اعمال قدرتی که درحال بازگشت اسلام ناب محمدی به ارزش های جاهلی شده و درصدد نهادینه شدن آن ویژگی ها در مردم بود را تا آخرین حد کنترل نموده و با اجرای ناب سیره عملی صاحب شریعت، مبنای حکومت خود را مناسبات متعالی اخلاق قرار دهد.

۳. مفهوم شناسی انگاره های عبادت از منظر امام علی (علیه السلام)

از دیدگاه نهج البلاغه، دنیای عبادت آکنده از لذتی است که با لذت دنیای سه بعدی دنیای مادی قابل مقایسه نیست. آن سان که می فرمایند: «طوبی لنفس ادت الی ربها فرضها و عرکت بجنبها یوسها، و هجرت فی اللیل غمضا، حتی اذا غلب الکرى علیها افترشت ارضها، و توسدت کفها، فی معشر اسهر عیونهم خوف معادهم، و تجافت عن مضاجعهم جنوبهم، و همهمت بذکر ربهم شفاههم، و تقشعت بطول استغفارهم ذنوبهم، اولئک حزب الله، الا ان حزب الله هم المفلحون» (نامه ۴۵) خوشا به حال آن کس که وظیفه واجبش را نسبت به پروردگارش ادا کرده، سختی و مشکلات را تحمل نموده، خواب را در شب کنار گذارده، تا آنگاه که بر او غلبه کند روی زمین دراز بکشد و دست زیر سر بگذارد و استراحت کند در میان گروهی باشد که از خوف معاد، چشم هایشان خواب ندارد پهلوهایشان برای استراحت در خوابگاهشان قرار نگرفته، همواره لبهایشان بذکر پروردگار در حرکت است، گناهانشان بر اثر استغفار از بین رفته، آنها حزب الله اند، آگاه باشید که حزب الله رستگاراند».

۴. شاخصه های تأثیر عبادت از نظر گناه زدائی در نهج البلاغه

شاخص، ساز و کار مناسب برای معرفی و سنجش یک پدیده است. (بیگی نیا، بررسی تطبیقی نظام حکمرانی کوروش کبیر با اصول حکمرانی خوب، ۱۲۳) به همین منظور در تعریف و شناسایی حکمرانی اخلاقی و تعالی گرای امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) به بیان شاخص های آن در عهدنامه امیر (علیه السلام) که همان نامه ۵۳ نهج البلاغه است، پرداخته می شود.

از نظر تعلیمات اسلامی، هر گناه اثری تاریک کننده و کدورت آور بر دل آدمی باقی می گذارد و در نتیجه میل و رغبت به کارهای نیک و خدائی کاهش می گیرد و رغبت به گناهان دیگر افزایش می یابد متقابلا

عبادت و بندگی و در یاد خدا بودن وجدان مذهبی انسان را پرورش می دهد، میل و رغبت به کار نیک را افزون می کند و از میل و رغبت به شر و فساد و گناه می کاهد یعنی تیرگیهای ناشی از گناهان را زایل می گرداند و میل به خیر و نیکی را جایگزین آن می سازد.

امام علی (علیه السلام) در خطبه ۱۹۹ نهج البلاغه می فرماید: «و انها لتحت الذنوب حت الورق، و تطلقها اطلاق الريق، و شبهها رسول الله (ص) بالحمه تكون علی باب الرجل، فهو يغتسل منها فی اليوم و اللیلة خمس مرات، فما عسی ان یبقی علیه من الدرن» (خطبه ۱۹۹). «نماز گناهان را مانند برگ درخت می ریزد و گردنها را از ریسمان گناه آزاد می سازد، پیامبر خدا نماز را به چشمه آب گرم که بر در خانه شخص باشد و روزی پنج نوبت خود را در آن شستشو دهد تشبیه فرمود، آیا با چنین شستشوها چیزی از آلودگی بر بدن باقی می ماند؟»

امام علی (علیه السلام) در خطبه ۱۹۲ نهج البلاغه پس از اشاره به پاره ای از اخلاق رذیله از قبیل سرکشی، ظلم و کبر می فرماید: «و عن ذلک ما حرس الله عباده المؤمنین بالصلوات و الزکوات، و مجاهده الصیام فی الايام المفروضات، تسکینا لاطرافهم، و تخشيعا لبصارهم و تذلیلا لنفوسهم و تخفیضا لقلوبهم و اذهابا للخیلاء عنهم؛ چون بشر در معرض این آفات اخلاقی و بیماریهای روانی است خداوند بوسیله نماز و زکات و روزه بندگان مؤمن خود را از این آفات حراست و نگهبانی کرد. این عبادات دست ها و پاها را از گناه باز می دارند، چشمها را از خیرگی بازداشته به آنها خشوع می بخشند، نفوس را رام می گردانند، دلها را متواضع می نمایند و باد دماغ را زایل می سازند».

۵. پاکی از اخلاق رذیله

در خطبه ۲۳۴ پس از اشاره به پاره‌ای از اخلاق رذیله از قبیل سرکشی، ظلم و کبر می‌فرماید: «و عن ذلک ما حرس الله عباده المؤمنین بالصلوات و الزکوات و مجاهدة الصیام فی الایام المفروضات تسکینا لاطرافهم و تخشیعا لابصارهم و تذلیلا لنفوسهم و تخفیضا لقلوبهم و اذهابا للخیلاء عنهم». (خطبه ۲۳۴)

چون بشر در معرض این آفات اخلاقی و بیماری‌های روانی است، خداوند به وسیله نمازها و زکات‌ها و روزه‌ها بندگان مؤمن خود را از این آفات حراست و نگهداری کرد. این عبادات دست‌ها و پاها را از گناه باز می‌دارند، چشم‌ها را از خیرگی باز داشته به آنها خشوع می‌بخشند، نفوس را رام می‌گردانند، دل‌ها را متواضع می‌نمایند و باد دماغ را زایل می‌سازند. عبادت و بندگی و در یاد خدا بودن وجدان مذهبی انسان را پرورش می‌دهد، میل و رغبت به کار نیک را افزون می‌کند و از میل و رغبت به شر و فساد و گناه می‌کاهد، یعنی تیرگی‌های ناشی از گناهان را زایل می‌گرداند و میل به خیر و نیکی را جایگزین آن می‌سازد.

۶. انس و لذت پیوند در پرتو عبادت از منظر امام علی (علیه السلام)

یکی از شاخص‌های عبادت و بندگی خداوند سبحان، انس و لذتی است که در پرتو عبادت رخ می‌دهد آن سان که امام علی (علیه السلام) در خطبه ۲۲۷ می‌فرماید: «اللهم انک انس الانسین لاولیائک، و احضرهم بالکفایة للمتوکلین علیک. تشاهدکم فی سرائرهم، و تطلع علیهم فی ضمائرهم، و تعلم مبلغ بصائرهم. فاسرارهم لک مکشوفة، و قلوبهم الیک ملهوف. ان اوحشتهم الغربة آنسهم ذکرک، و ان صبت علیهم المصائب لجووا الی الاستجارۃ بک؛ پروردگارا تو از هر انیسی برای دوستانت انیس تری، و از همه آنها برای کسانی که به تو اعتماد کنند برای کارگزاری آماده تری، آنان را در باطن دل شان مشاهده می‌کنی و در اعماق ضمیرشان بر حال آنان آگاهی و میزان بصیرت و معرفتشان را می‌دانی، رازهای آنان نزد تو آشکار است و دل‌های آن‌ها در فراق تو بی تاب است. اگر تنهایی سبب وحشت آنان گردد یاد تو مونسشان است و اگر سختی‌ها بر آنان

فرو ریزد به تو پناه می برند». "وان للذكر لاهلا اخذوه عن الدنيا بدلا"؛ همانا یاد خدا افراد شایسته ای دارد که آن را به جای همه نعمت های دنیا انتخاب کرده اند». (خطبه/۲۲۲)

۷. واردات قلبی در پرتو نیایش

یکی از شاخ های بندگی، این است که بنده، در پرتو نیایش و عبادت، چنان می شود که همواره در حالت آگاهی و معرفت به سر می برد، آن سان که (علیه السلام) فرمود: «قد احیی عقله و امات نفسه، حتی دق جلیله و لطف غلیظه و برق له لامع کثیر البرق، فابان له الطریق و سلک به السبیل و تدافعتہ الابواب الی باب السلامة و دار الاقامة، و ثبتت رجلاه بطمانینۃ بدنه فی قرار الامن و الراحة بما استعمل قلبه و ارضی ربه». (خطبه ۲۱۰) «عقل خویش را زنده و نفس خویش را میرانده است، تا آنجا که ستبری های بدن تبدیل به نازکی و خشونت های روح تبدیل به نرمی شده است و برق پر نوری بر قلب او جهیده و راه را بر او روشن و او را به رهروی سوق داده است. پیوسته از این منزل به آن منزل برده شده است تا به آخرین منزل که منزل سلامت و بارانداز اقامت است رسیده و پاهایش همراه بدن آرام او در قرارگاه امن و آسایش، ثابت ایستاده است. این همه به موجب این است که دل و ضمیر خود را به کار گرفته و پروردگار خویش را خشنود ساخته است. اهل دنیا، مردن بدن خویش را بزرگ می شمارند اما آنها برای مردن دل خودشان اهمیت قائل هستند و آن را بزرگتر می شمارند».

در این جمله ها سخن از زندگی دیگری است که زندگی عقل خوانده شده است، سخن از مجاهده و میراندن نفس اماره و ریاضت بدن و روح و برقی که بر اثر مجاهده در دل سالک می جهد و دنیای او را روشن می کند، سخن از منازل و مراحل است که یک روح مشتاق و سالک به ترتیب طی می کند تا به منزل مقصود که آخرین حد سیر و صعود معنوی بشر است می رسد؛ آن سان که در قرآن کریم آمده است: «یا ایها الناس

انک کادح الی ربک کدحا فملاقیه» (انشقاق/۶)، سخن از طمأنینه و آرامشی است که نصیب قلب ناآرام و پر

اضطراب و پر ظرفیت بشر در نهایت امر می‌گردد، «الا بذكر الله تطمئن القلوب» (رعد/۲۸)

در خطبه ۲۲۱ اهتمام این طبقه به زندگی دل‌چنین توصیف شده است: «یرون اهل الدنيا يعظمون موت

اجسادهم و هم اشد اعظاما لموت قلوب احیائهم»؛ اهل دنیا، مردن بدن خویش را بزرگ می‌شمارند اما آنها

برای مردن دل خودشان اهمیت قائل هستند و آن را بزرگتر می‌شمارند. خلسه‌ها و جذبه‌هایی که روح‌هایی

مستعد را می‌رباید و بدان سو می‌کشد، این چنین بیان شده است: «صحابوا الدنيا بآبدان ارواحها معلقةً بالمحل

الاعلی» (حکمت ۱۳۹) «با دنیا و اهل دنیا با بدن‌هایی معاشرت کردند که روح‌های آن بدن‌ها به بالاترین

جایگاه‌ها پیوسته بود».

هم چنین در این باره در نهج البلاغه آمده است: «لو لا الاجل الذی کتب الله علیهم لم تستقر ارواحهم فی

اجسادهم طرفه عین شوقا الی الثواب و خوفا من العقاب» (خطبه ۱۸۴)؛ «اگر اجل مقدر و محتوم آنها نبود،

روح‌های آنها در بدن‌هاشان یک چشم به هم زدن باقی نمی‌ماند از شدت عشق و شوق به کرامت‌های الهی و

خوف از عقوبت‌های او». «قد اخلص الله فاستخلصه» (خطبه ۸۶)؛ «او خود را و عمل خود را برای خدا خالص

کرده است، خداوند نیز به لطف و عنایت خاص خویش او را مخصوص خویش قرار داده است».

۸. تحصیل علوم افاضی و اشراقی

علوم افاضی و اشراقی که در نتیجه تهذیب نفس و طی طریق عبودیت بر قلب سالکان راه سرازیر می‌شود

و یقین جازمی که نصیب آنان می‌گردد، این چنین بیان شده است: «علمی که بر پایه بینش کامل است بر

قلب‌های آنان هجوم آورده است، روح یقین را لمس کرده‌اند، آنچه بر اهل تنعم سخت و دشوار است بر آنان

نرم گشته است و با آن چیزی که جاهلان از آن در وحشتند انس گرفته‌اند. «هجم بهم العلم علی حقیقه البصیره

و باشروا روح الیقین و استلانوا ما استوعره المترفون و انسوا بما استوحش منه الجاهلون». (حکمت ۱۳۹)؛ علمی که بر پایه بینش کامل است بر قلب‌های آنان هجوم آورده است، روح یقین را لمس کرده‌اند، آنچه بر اهل تنعم سخت و دشوار است بر آنان نرم گشته است و با آن چیزی که جاهلان از آن در وحشتند انس گرفته‌اند».

ریشه همه آثار معنوی اخلاقی و اجتماعی که در عبادت است، در یاد حق و غیر او را از یاد بردن می‌باشد.

ذکر خدا و یاد خدا که هدف عبادت است، دل را جلا می‌دهد و صفا می‌بخشد و آن را آماده تجلیات الهی قرار می‌دهد. امام علی (علیه‌السلام) در به اره یاد حق یا همان روح عبادت می‌فرماید: «خداوند یاد خود را صیقل دل‌ها قرار داده است. دل‌ها به این وسیله از پس‌کری، شنوا و از پس‌نابینایی، بینا و از پس‌سرکشی و عناد رام می‌گردند». (خطبه ۲۱۳)

خداوند متعال در هر برهه‌ای از زمان و در زمان‌هایی که پیامبری در میان مردم نبوده است، بندگانی داشته و دارد که در سرّ ضمیر آن‌ها با آن‌ها راز می‌گوید و از راه عقل‌هایشان با آنان تکلم می‌کند. در پرتو عبادت، حالات و مقامات و کرامت‌هایی برای اهل معنی به وجود می‌آید. امام علی (علیه‌السلام) در این باره فرموده است: فرشتگان آنان را در میان گرفته‌اند، آرامش بر ایشان فرود آمده است، درهای ملکوت بر روی آنان گشوده شده است، جایگاه الطاف بی‌پایان الهی به رایشان آماده گشته است، خداوند متعال مقام و درجه آنان را که به وسیله بندگی به دست آورده‌اند، دیده و عملشان را پسندیده و مقامشان را ستوده است. آنگاه که خداوند را می‌خوانند، بوی مغفرت و گذشت الهی را استشمام و پس‌رفتن پرده‌های تاریک گناه را احساس می‌کنند. (همان)

در دنیای عبادت، شب و روز و تیرگی و اندوه و کدورت وجود ندارد؛ بلکه تماماً روشنایی و صدق و صفا و صمیمیت است. امام علی (علیه‌السلام) زیبایی این دنیای پر راز و رمز را این‌گونه توصیف می‌کند: «چه خوشبخت

و سعادتمند است آن که فرایض پروردگار خویش را انجام می دهد، رنج ها و ناراحتی ها را خرد می کند، شب هنگام از خواب دوری می گزیند و شب زنده داری می نماید؛ آنگاه که سپاه خواب حمله می آورد، زمین را فرش و دست خود را بالش قرار می دهد، گروهی است که نگرانی روز بازگشت خواب از چشمانشان ربوده، پهلوهانشان از خوابگاه هاشان جا خالی می کنند، لب هاشان به ذکر پروردگارشان آهسته حرکت می کنند، ابر مظلوم گناه هایشان بر اثر استغفارهای مداومشان پس می رود. آنانند حزب خدا، همانا آنانند رستگاران».

(خطبه ۱۸۴)

نتیجه گیری

با بررسی آن چه آمد می توان گفت، نتیجه گیری های روشنی که از این پژوهش، حاصل شده، عبارت است از:

- ۱) حق بندگی انسان در برابر خداوند سبحان در صورتی در اجتماع محفوظ می ماند که به یک ایدئولوژی مذهبی یعنی فرمان خدا و اعتقاد به پاداش اخروی متکی باشد؛ ولی چنان چه بر آن مبتنی نباشد، انحطاط اخلاقی در دنیای کنونی که دارای تعالیم محکم دینی نیست، بهترین شاهد این مدعا است.
- ۲) حق بندگی انسان در برابر خداوند، یکی از ضروری ترین پایه های زندگی است و بدون آن قادر به تأمین سعادت خویش نبوده، بلکه بالعکس خطرناک و نابودکننده می باشد؛ چه بسا انسان هایی که دارای قدرت و زندگی عالی بودند ولی در اثر پیروی نکردن از اصول حق الهی، گور نابودی خود را با دست خود، کنده و در آن سقوط کرده اند.

- ۳) از نظر نهج البلاغه، عبادت تنها انجام یک سلسله اعمال خشک و بی روح نیست. اعمال بدنی صورت و پیکره عبادت است، روح و معنی چیز دیگر است، اعمال بدنی آنگاه زنده و جاندار است و شایسته نام واقعی عبادت است که با آن روح و معنی توأم باشد. عبادت واقعی نوعی خروج و انتقال از دنیای سه بعدی و قدم

نهادن در دنیائی دیگر است، دنیائی که به نوبه خود پر است از جوشش و جنبش، و از واردات قلبی و لذت های خاص به خود.

۴) نظام و تکامل هر فرد و اجتماعی به یک سلسله وسائل مادی از قبیل: علوم، صنایع و حرفه ها ارتباط و بستگی کامل دارد. در این میان آن چه ضرورتی تر و حساس تر به شمار می آید و موقعیت فوق العاده و تأثیر بیشتری در نظام و تکامل زندگی دارد وسائل معنوی و عبادت و تقرب به ذات باری تعالی است که اصول اخلاقی تعامل فرد با دیگران را تشکیل می دهد.

۵) خطبه های غراء امام علی (علیه السلام) برای کسانی است که ممکن است منزلت خود را در پیشگاه خالق خود به درستی درک کنند؛ زیرا هر آنکه ذره ای از شأن بندگی فاصله بگیرد و خود را چیزی اضافه بر آن درک کند، هرگز نمی تواند به چنین حقی پای بند بماند.

فهرست منابع

❖ قرآن کریم

- ۱- آشوری، داریوش، ۱۳۷۰، دانش نامه سیاسی، چ ۲، تهران، نشر مروارید.
- ۲- جزائری، سید مرتضی، «دین و اخلاق»، مجله مکتب اسلام شماره ۱۱، آذرماه ۱۳۳۷.
- ۳- جمعی از نویسندگان، مجموعه مقالات دومین همایش ملی سیره و معارف رضوی، بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (ع)، شهریور ۱۳۹۴.
- ۴- حسین زاده بحرینی، ۱۳۳۳، «دین و اخلاق»، مجله مکتب اسلام شماره ۱۰، آذرماه ۱۳۳۹.
- ۵- سید رضی، نهج البلاغه، گزیده سخنان، نامه ها و حکمت های امیرالمؤمنین علی (ع)، گردآوری ابوالحسن محمد بن الحسین سید رضی، ترجمه سید محمد مهدی جعفری، مؤسسه نشر و تحقیقات ذکر.
- ۶- سید رضی، شرح نهج البلاغه، صبحی صالح، مؤسسه دار الهجره، ایران، قم، بی تا.

۷- طباطبائی، سید محمد حسین، المیزان، ترجمه تفسیر المیزان، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، دوره بیست جلدی، دفتر انتشارات اسلامی، وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چ ۱۸، تابستان ۱۳۸۳.

۸- طریحی، فخرالدین (۹۷۹ - ۱۰۸۵ هـ)، مجمع اللغة، مؤسسه نشر و تحقیقات ذکر، بی تا.

۹- کیا، علی، «رابطه دین و اخلاق»، ماهنامه مکتب اسلام، سال ۵، شماره ۱۱، قم، بهمن ۱۳۴۱.

۱۰. ناشناس، «اخلاق در حاشیه زندگی»، ماهنامه مکتب اسلام، سال ۵، شماره ۱، قم، بهمن ۱۳۴۱.

خانم فاطمه احمدی / استاد حوزه و محقق

عنوان : شاخصه‌های حق و راهکارهای حقگزاری در نهج البلاغه

چکیده:

در این نوشتار، ویژگی‌های حق و راهکارهای حقگزاری در نهج البلاغه مورد بررسی و واکاوی قرار گرفته است.

در بخش اول، به بیان اختصاصات و شاخصه‌های حق پرداخته شده که عبارتند از: «دارای منشأ الهی»، «بی نشانه»، «دوسویه»، «در وصف آسان و در عمل دشوار»، «مشوب به باطل»، «مقابل باطل و اهل باطل»، و «گرفتنی».

و در بخش دوم تحقیق، راهکارهایی کاربردی و عملیاتی برای حقگزاری، از منظر امام حق طلبان (علیه السلام) در نهج البلاغه بیان گردیده که عبارتند از: «شناخت حق»، «استعانت از ذات خداوند»، «ملازمت با پیامبر (صلی الله علیه و آله) و خاندان او (علیه السلام)»، «جهاد و جدّیت»، «معاد اندیشی»، «صبوری و مدارا»، «همبستگی و همیاری»، «پرهیز از سازشکاری و مدهانه» و «پرهیز از هوای نفس».

ضرورت این پژوهش از آنجا است که بسیاری از حقوق به دلیل مجهول بودن، یا به دلیل غفلت از آگاهی نسبت به روش احقاق آنها، تضییع می‌گردند، از این رو با پی بردن به ویژگی‌های حق و دانستن راهکارهای حقگزار، آنهم از آبشخور برترین مجرای فیض حق که خود، محور بلکه اصل الحق است، پیمودن این مسیر، بسیار هموارتر خواهد بود.

کلید واژه‌ها: حق، حقوق، حقگزار، راهکار، نهج البلاغه.

مقدمه

حق از واژگان بسیطی است که گسترده‌ترین مصادیق را داراست و از اساسی‌ترین و کلیدی‌ترین مفاهیم دینی است. خداوند در قرآن، حق را واحد سنجش حقیقت اعمال در قیامت معرفی فرموده است.

«وَالْوَزْنُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ...»^۱

وزن کردن (اعمال، و سنجش ارزش آنها) در آن روز، حق است

انسان برای احراز درستی کردار و اندیشه خویش نیازمند میزان است، تا سنگینی و سبکی کالای خویش را بدان بسنجد. انسان کامل، که امیرمؤمنان (علیه السلام) مصداق اتم آن است، میزان حقی است که هیچ شائبه‌ای در او راه ندارد؛ لذا کلام وی نیز که صادر از روح قدسی اوست، میزان خواهد بود.

بنابراین، هرگاه کسی بخواهد بفهمد حق چیست و در کیست، لازم است سنت علوی و شخصیت ملکوتی حضرتش را به خوبی بشناسد؛ زیرا براساس آنچه خود فرمود، حقیقت صرف فقط مشهود او بوده است.

«مَا شَكَّتُ فِي الْحَقِّ مُنْذُ رَأَيْتُهُ»^۲

از آن لحظه که حق به من ارائه شد، هرگز در آن شک نکرده‌ام.

حضرتش در نامه‌هایی که به فرماندهان و کارگزاران خویش مرقوم می‌فرمودند، به امر حق و احقاق حقوق اهتمام ویژه داشتند؛ از جمله در نامه‌ای به اسودبن قطبه «رئیس سپاه حلوان»، نیاز همیشگی انسان را به حق چنین بیان می‌فرمایند:

«وَأَنَّهُ لَنْ يُغْنِيَكَ عَنِ الْحَقِّ شَيْءٌ أَبَدًا وَمِنَ الْحَقِّ عَلَيْكَ حِفْظُ نَفْسِكَ وَالِاحْتِسَابُ عَلَى الرَّعِيَّةِ بِجَهْدِكَ»^۳

^۱. اعراف / ۸.

^۲. نهج البلاغه، خطبه ۴، حکمت ۱۸۴.

^۳ همان، نامه ۵۹.

و بدان که هیچ چیز تو را از حق بی نیاز نخواهد ساخت. از جمله حقوقی که بر تو واجب است، کنترل هوس‌های خویش، و رسیدگی توأم با تلاش نسبت به مردم است.

و نیز در نامه‌ای به عبدالله بن عباس، برترین ارزش را احیای حق معرفی می‌فرمایند:

«فَلَا يَكُنْ أَفْضَلَ مَا نِلْتَ فِي نَفْسِكَ مِنْ دُنْيَاكَ بُلُوعُ لَذَّةٍ أَوْ شِفَاءُ غَيْظٍ وَ لَكِنْ إِطْفَاءُ بَاطِلٍ أَوْ إِحْيَاءُ حَقٍّ»^۱

مبادا برترین چیز نزد تو رسیدن به لذات دنیا، یا انتقام از دشمن باشد، بلکه باید (برترین چیز نزد تو) خاموش ساختن آتش باطل، یا زنده کردن حقی باشد.

جایگاه حق در کلام امیرمؤمنان (علیه السلام)، گواه صدقی است بر بیان نورانی پیامبر (صلی الله علیه وآله)، که بر تفکیک

ناپذیری حق و علی (علیه السلام) تأکید می‌فرمایند:

«الْحَقُّ مَعَ عَلِيٍّ وَ عَلِيٌّ مَعَ الْحَقِّ لَنْ يَفْتَرِقَا حَتَّى يَرِدَا عَلَى الْحَوْضِ»^۲

حق با علی (علیه السلام) و علی (علیه السلام) با حق است هرگز از یکدیگر جدا نمی‌گردند، تا در حوض کوثر بر من وارد گردد.

شناخت مقوله‌ی حق در کلام گهربار امیرمؤمنان علی (علیه السلام)، که خودمحور حق، بلکه اصل‌الحق است،

بر پیروان حق‌پوی ایشان، فرضی اجتناب‌ناپذیر است؛ زیرا شبهه‌ها و شکوک در همه‌ی روزگاران، به ویژه در

روزگار ما بیداد می‌کند، و اگر دستمایه‌ی انوار قدسی کلام امام حق‌طلبان (علیه السلام) توشه‌ی راهمان نباشد، هر

آینه در معرض سقوط در دره‌های هولناک تضییع حقوق خواهیم بود؛ ما مأموریم هر شبهه‌ای را به میزان

حق، که شک و شبهه در آن راه ندارد، عرضه نماییم؛ یعنی چیزی که شک‌بردار است، در ترازویی توزین کنیم

که شک‌پذیر نیست، و آن میزان، علی (علیه السلام) است.

^۱. همان، نامه ۶۶.

^۲. الکافی، ج ۳، ص ۴۱۵؛ بحار الانوار، ج ۳۱، ص ۴۲۲.

آنچه در این بضاعت مزجات بدان پرداخته شده، شبی است از دریای معارف نهج البلاغه که حاصل جستجوی صرف در این آینه‌ی حق‌نما است؛ برخلاف بسیاری از پژوهش‌ها، که اغلب با ساختار ذهنی از پیش تنظیم شده، وارد متون قدسی دینی شده، برای داشته‌های خود مستند می‌جوید.

حقیر در این پژوهش، دست ادب بر سینه، با ذهنی خالی از غوغای تحقیقات پیشین در این باره، به جستجوی دُرهای سُفته از زبان مبارک امیر بیان (علیه السلام) در نهج البلاغه برآمده. هر دُر که به فیض حضرتش می‌جستم بر صفحه‌ی دل نگاشته و بضاعتی حاصل گردید؛ که البته به قدر ما است، نه به قدر او.

هرچه هست از قامت ناساز بی اندام ما است ورنه تشریف تو بر بالای کس کوتاه نیست^۱

در این دستاورد، ضمن بیان مفهوم‌شناسی حق، به مفاهیم هفتگانه‌ی حق در قرآن به اختصار اشاره شده؛ آنگاه شاخصه‌های حق در نهج البلاغه بیان گردیده که عبارتند از:

«دارای منشأ الهی»، «بی نشانه»، «دوسویه»، «در وصف آسان و در عمل دشوار»، «مشوب به باطل»، «مقابل باطل و اهل باطل»، و «گرفتنی».

در طی پژوهش، تلاش بر این بوده که راهکارهایی برای احقاق حقوق، یا به عبارت دیگر «حقگزاری»، در نهج البلاغه بجوییم؛ که حاصل این تلاش به دست آوردن راهکارهایی عملیاتی و کاربردی در مسیر اجرا و احقاق حق بوده است؛ که عبارتند از:

«شناخت حق»، «استعانت از ذات خداوند»، «ملازمت با پیامبر (صلی الله علیه و آله) و خاندان او (علیه السلام)»، جهاد وجدیت، «معاد اندیشی»، «صبوری و مدارا»، «همبستگی و همیاری»، «پرهیز از سازشکاری و مداهنه» و در نهایت «پرهیز از هوای نفس».

^۱. دیوان حافظ.

امید آن داریم که این دستاورد ناچیز از گنجینه‌ی عظیم نهج‌البلاغه، چراغی روشن فراراه پویندگان حقیقی کلام و سیره‌ی علوی (علیه‌السلام) باشد و به پیشگاه سلیمان ولایت مقبول افتد؛ که ارمغان مور پای ملخ است.

مفهوم شناسی حق

واژه‌ی حق دارای مفهومی اعتباری است که به وسیله ذهن جعل و اعتبار شده است و مانند آب و هوا در خارج صورتی خارجی ندارد، و مانند سایر واژه‌ها دارای دو مفهوم لغوی و اصطلاحی است.

حق در لغت: به معنی ثبوت؛ ضد باطل و موجودی ثابت است.^۱ «هو یدل علی احکام الشئ و صحته،

فالحق تقيض الباطل»؛^۲

راغب در مفردات می‌گوید: اصل حق به معنای مطابقت و موافقت با واقع است؛ مانند هماهنگی پاشنه‌ی در، در گودی آن، که موجب استواری آن می‌شود. «اصل الحق المطابقة و الموافقة كمطابقة رجل الباب فی حقه لدورانه علی استقامة»؛^۳

«حق، خلاف باطل و بر ثبوت و تحقق دلالت می‌کند؛ بر این اساس، به پارچه‌ای که بافت آن محکم باشد، «توب محقق» می‌گویند و سنگی که پاشنه‌ی در ما در گودی آن می‌چرخد، از آن جهت که ثابت و استوار است «حَق» نامیده می‌شود که جمع آن «حقوق» است.^۴

حق در اصطلاح: «وجود ثابتی است که انکار در آن روا نباشد. و نیز به معنای وجود مطلق و غیر مقیدی

است که به هیچ قیدی تقیید نشده باشد؛ یعنی ذات اقدس باری تعالی.»^۵

^۱. مجمع البحرین، ج ۱، ص ۵۴۵؛ کتاب العین، ج ۱، ص ۴۰۷.

^۲. معجم مقاییس اللغة، ج ۲، ص ۱۵.

^۳. المفردات، ص ۱۲۵.

^۴. ادب فنای مقربان، ج ۶، ص ۳۳۳.

^۵. کشف اصطلاحات الفنون، ج ۱، ص ۶۸۳.

«این واژه هرگاه به صورت مصدری به کار رود، به معنای «ثبوت»، و اگر به شکل وصفی به کار رود، به معنای ثابت است و در اصطلاح عام، حکم مطابق با واقع را می‌گویند که بر اقوال و عقاید و مذاهب و ادیان اطلاق می‌شود.»^۱

«شک نیست که حق در همه‌ی موارد، معنا و ماهیت واحد داشته و میان مصادیقش مشترک معنوی است. و مفهوم آن اعتباری بوده و امکان تعریف حقیقی از نوع و حد و رسم منطقی برای آن ممکن نیست.»^۲ «کلمه‌ی حق بنا بر کلمه‌ای که به آن اضافه می‌شود، معانی مختلفی پیدا می‌کند؛ مانند حق الزحمه، حق الشرب و... اما همه آنها باید یک مصداقی از حق باشند تا معنای حقیقی آن کلمه محقق شود.»^۳

مفهوم حق در قرآن

آنچه قرآن کریم از معنای حق بیان می‌فرماید، جامع همه مفاهیمی است که در علوم گوناگون به کار رفته است؛ در قرآن واژه «حق» در معانی زیر استعمال شده است:

۱. ذات حضرت حق: «ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ»^۴؛ این به خاطر آن است که (بدانید) خداوند حق است،
۲. شیء صادر از خداوند: «الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُنْ مِنَ الْمُمْتَرِينَ»^۵؛ حق از جانب پروردگار تو است؛ بنابراین، از تردید کنندگان مباش.
۳. وصف آفرینش: «وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ»^۶؛ اوست آن کس که آسمانها و زمین را بحق آفرید؛

۴. وزن (میزان): «وَالْوِزْنُ يُوَمِّدُ الْحَقَّ»^۱ وزن کردن (اعمال، و سنجش ارزش آنها) در آن روز، حق است.

^۱. حق و تکلیف در اسلام، ص ۲۳.

^۲. همان، ص ۳۶.

^۳. معارف و معاریف، ج ۴، ص ۵۸۶.

^۴. لقمان/ ۳۰.

^۵. آل عمران/ ۶۰؛ یونس/ ۹۴.

^۶. انعام/ ۷۳.

۵. مقابل باطل: «جاءَ الْحَقُّ وَ زَهَقَ الْبَاطِلُ»؛^۲ حق آمد، و باطل نابود شد.

۶. مقابل ضلالت و گمراهی: «فَمَا ذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ»؛^۳ با این حال، بعد از حق، چه چیزی جز گمراهی وجود دارد؟!

۷. مقابل هوی: «وَلَوْ اتَّبَعَ الْحَقُّ أَهْوَاءَهُمْ لَفَسَدَتِ السَّمَاوَاتُ وَ الْأَرْضُ»؛^۴ و اگر حق از هوسهای آنها پیروی می کرد، آسمانها و زمین تباه می شدند.

شاخصه‌های حق در نهج البلاغه

در نگاه حق بین امیرمؤمنان (علیه السلام)، حق از ویژگی‌هایی برخوردار است که شاید در اصطلاح علوم دیگر، نامأنوس بنماید؛ به برخی از این ویژگی‌ها در نهج البلاغه اشاره می‌کنیم:

۱. دارای منشأ الهی

در برخی آیات قرآن، حق به عنوان شیء صادر از خداوند یا ظاهر از او یاد شده است، یعنی همانگونه که سایر آفریدگان، روزی ها و... از خداست، حق نیز از خداست؛ از جمله آیه شریفه:

«وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ»؛^۵

بگو: «این حق است از سوی پروردگارتان! هر کس می‌خواهد ایمان بیاورد (و این حقیقت را پذیرا شود)، و هر کس می‌خواهد کافر گردد!»

«کلمه «من» در آیه، نشویه است؛ یعنی حق از پروردگار تو ناشی می‌شود، و نشأت آن از خدا یا به نحو صدور است، یا به نحو ظهور.»^۶

^۱. اعراف/ ۸

^۲. اسراء/ ۸۱

^۳. یونس/ ۳۲

^۴. مؤمنون/ ۷۱

^۵. کهف/ ۲۹

^۶. توحید در قرآن، ص ۳۴۷.

بنابراین، پایه و اساس هر حقی از جمله حقوق انسانی، ارتباط با ذات حق دارد و نشانه حقانیت هر کس اتصال با اوست؛ از اینرو و باطل در قطع ارتباط انسان با خداست؛ آنگونه که همه خیرات و برکات، انوار در حیات فردی و اجتماعی انسان‌ها، از احقاق حقوق ناشی می‌شود؛ و بنیان آن «مِنْ اللَّهِ» است.

امیر مؤمنان (علیه السلام) نیز در نهج البلاغه، به این آموزه قرآنی اشارت دارند:

«ثُمَّ جَعَلَ سُبْحَانَهُ مِنْ حُقُوقِهِ حُقُوقًا أَفْتَرَضَهَا لِبَعْضِ النَّاسِ عَلَى بَعْضٍ»^۱

سپس خداوند سبحان از حقوق خود، حقوقی قرار داد که آنها را برای برخی از مردم بر برخی دیگر واجب ساخت.

از این روست که که حضرتش مکرر پس از سپاس و ستایش خداوند، در رعایت و ادای حقوق الهی، از خدای سبحان یاری می‌طلبد:

«الْحَمْدُ لِلَّهِ ... وَ نَسْتَعِينُهُ عَلَى رِعَايَةِ حُقُوقِهِ»^۲

ستایش خدای راست... و از او بر مراعات حقوقش یاری می‌جوییم.

۲. بی‌نشانه

حق از نشانه‌های تجربی بهره‌ای ندارد، تا با استفاده از آن بتوان راست را از ناراست بازشناخت؛ نه بدان معنی که نمی‌توان حق را از باطل تشخیص داد؛ بلکه بدان معنی که راه شناخت حق، به حس و تجربه نیست، و از روح انسان نشأت می‌گیرد.

امیر مؤمنان (علیه السلام) در توصیه به مالک اشتر در پرهیزدادن از دور بودن از رعایا، چهره پنهان داشتن زمامداران را سبب آمیختگی حق و باطل در چشم آنان می‌دانند، و دلیل آن را بی‌نشانه بودن حق بیان می‌فرمایند:

^۱. نهج البلاغه، خطبه ۲۱۶.

^۲. همان، خطبه ۱۰۰.

«وَلَيْسَتْ عَلَى الْحَقِّ سِمَاتٌ تُعَرَفُ بِهَا ضُرُوبُ الصِّدْقِ مِنَ الْكَذِبِ»^۱

و حق همیشه علامت مخصوص ندارد که بتوان با آن راست را از دروغ تشخیص داد.

همچنین درباره‌ی ناشناخته بودن حق می‌فرمایند:

«فَلَا تَقُولُوا بِمَا لَا تَعْرِفُونَ فَإِنَّ أَكْثَرَ الْحَقِّ فِيمَا تُنْكِرُونَ»^۲

پس آنچه نمی‌دانید نگوئید، که بسیاری از حقایق در اموری است که نمی‌شناسید.

۳. دوسویه

اگر به مفهوم حق و تکلیف بیشتر توجه شود و مناسبات میان آنها ارزیابی و واکاوی گردد، معلوم می‌شود که هرگاه حق برای شخص معینی منظور گردد، تکلیفی بر عهده دیگری مطرح خواهد شد؛ که حاصل آن نفع یک فرد و تکلیف فرد دیگر است، و این رابطه همواره میان حق و تکلیف جاری است.

بنابراین، تردیدی نیست که همواره حقوق به تکالیف بازگشت می‌کنند و درحقیقت تکالیف، راه تحقق بخشیدن به حقوق هستند؛ پس هیچ کس از حق بهره‌مند نمی‌گردد، مگر آنکه در برابر آن تکلیفی بر عهده‌ی اوست. امیر مؤمنان (علیه السلام) در این باره می‌فرمایند:

«فَالْحَقُّ ... لَا يَجْرِي لِأَحَدٍ إِلَّا جَرَى عَلَيْهِ وَلَا يَجْرِي عَلَيْهِ إِلَّا جَرَى لَهُ»^۳

پس حق به نفع کسی جریان نمی‌یابد مگر آنکه در مقابل برایش مسئولیتی به وجود می‌آورد، و نیز بر زیان کسی جاری نمی‌شود، مگر آنکه به همان اندازه به سود او نیز جریان می‌یابد.

آن حضرت این رابطه را در بیان حقوق متقابل میان خود و مردم چنین بیان فرموده اند:

«فَقَدْ جَعَلَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ لِي عَلَيْكُمْ حَقًّا بَوْلَايَةِ أَمْرِكُمْ وَلَكُمْ عَلَيَّ مِنَ الْحَقِّ مِثْلُ الَّذِي لِي عَلَيْكُمْ»^۴

^۱. نهج البلاغه، نامه ۵۲.

^۲. همان، خطبه ۸۷.

^۳. نهج البلاغه، خطبه ۲۱۶.

^۴. همان، خطبه ۲۱۶.

خدای سبحان برای من به خاطر سرپرستی امورتان حقی قرار داده، و در مقابل، برای شما همانند آن حقی بر گردن من نهاده است.

و حقوق یک جانبه را فقط در مورد ذات حق، صادق می‌دانند که به سبب قدرتش، از دایره حقوق متقابل خارج است:

«وَلَوْ كَانَ لِاحِدٍ أَنْ يَجْرِيَ لَهُ وَلَا يَجْرِيَ عَلَيْهِ لَكَانَ ذَلِكَ خَالِصًا لِلَّهِ سُبْحَانَهُ دُونَ خَلْقِهِ، لِقُدْرَتِهِ عَلَى عِبَادِهِ، وَلِعَدْلِهِ فِي كُلِّ مَا جَرَتْ عَلَيْهِ صُرُوفُ قَضَائِهِ»^۱

و اگر قرار بود که حق به سود کسی جریان یابد و مسئولیت برایش ایجاد نکند، این مخصوص خداوند بود نه مخلوقات او؛ به خاطر قدرتش بر بندگان و عدالتش در تمام چیزهایی که فرمانش بر آنها جریان دارد.

۴. در وصف، آسان، در عمل دشوار

وصف حق در قاموس نهج البلاغه، چنان گسترده دامن و بدیهی است که همگان آن را می‌شناسند و پیرامون آن داد سخن می‌دهند؛ ولی در مقام عمل بسی دشوار است و دایره‌ای بسیار تنگ و دشوار دارد. امام (علیه‌السلام) در این باره می‌فرماید:

«فَالْحَقُّ أَوْسَعُ الْأَشْيَاءِ فِي التَّوَاصُفِ وَأَضْيَقُهَا فِي التَّنَاصُفِ»

دایره حق در توصیف وسیع‌ترین چیز، و در هنگام عمل (انصاف دادن) تنگ‌ترین چیزهاست.

«تواصف» به معنی وصف کردن برای یکدیگر؛ «تواصف القوم الشئ ان وصفه بعضهم لبعض»^۲

و «تناصف» به معنی به کار بستن انصاف با دیگران است؛ «تناصف القوم أي انصف بعضهم بعضا»^۳

این بیان امام (علیه‌السلام) دلالت بر آن دارد که همگان حق را می‌شناسند و در وصف آن توانایند، ولی در مقام رعایت انصاف و پذیرش حقوق دیگران و عمل بدان، بسیار ناتوانند.

^۱. همان.

^۲. القاموس المحيط، ج ۳، ص ۲۰۴.

^۳. همان، ص ۲۰۰.

تعبیر «ثقیل» بودن حق نیز که بیان دیگری از همین حقیقت است، در کلام امام (علیه السلام) به چشم می خورد.

«إِنَّ الْحَقَّ ثَقِيلٌ مَرِيءٌ وَإِنَّ الْبَاطِلَ خَفِيفٌ وَبِئْسَ»^۱

همانا حق سنگین ولی گوارا، و باطل سبک ولی مرگ آور (وباخیز) است.

البته به بیان مولا (علیه السلام) خدای سبحان، سنگینی حق را بر مردان الهی که عاقبت اندیش و بردبارند، سبک می سازد:

«وَالْحَقُّ كُلُّهُ ثَقِيلٌ وَقَدْ يُخَفِّفُهُ اللَّهُ عَلَى أَقْوَامٍ طَلَبُوا الْعَاقِبَةَ فَصَبَرُوا أَنْفُسَهُمْ وَتَقُوا بِصِدْقِ مَوْعُودِ اللَّهِ لَهُمْ»^۲

حق همه اش سنگین است، ولی گاهی خداوند آن را بر اقوامی که جویای عاقبت نیکند و خویش را به استقامت عادت داده اند و به راستی وعده های الهی اطمینان دارند، آسان (سبک) می سازد.

۵. مشوب به باطل

این قسم از حق، مربوط به نشئه دنیا و عالم طبیعت است، که منطقه آزمون های الهی است، و در قلمرو الهیات صِرف، حق محض است و باطل در آن راه ندارد؛ بنابراین گرچه حق محض مانند خورشید نمایان است و کسی را یارای انکار آن نیست، ولی گاهی حق ستیزان برای پنهان نگاه داشتن حق، آن را با لایه هایی از باطل می پوشانند و باطل جلوه می دهند؛ از این رو گاهی کفر و نفاق هم در آن راه می یابد. و نتیجه آن اضلال خواهد بود؛ همان تعبیری که در قرآن آمده است:

«لَمْ تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ»^۳

«اضلال، گاهی القای شبهه و باطل را شکل حق دادن، و گاهی حق را به صورت باطل درآوردن، و گاهی مانع تراشی است برای اینکه حق به اهل آن نرسد.»^۱

^۱. همان، حکمت ۳۷۶.

^۲. همان، نامه ۵۳.

^۳. آل عمران / ۷۱.

امیرمؤمنان (علیه السلام) نیز در نهج البلاغه به امتزاج حق و باطل اشاره فرموده‌اند:

«وَلَوْ أَنَّ الْحَقَّ خَلَصَ مِنْ لُبْسِ الْبَاطِلِ انْقَطَعَتْ عَنْهُ أَلْسُنُ الْمُعَانِدِينَ»^۲

و اگر حق از پوشش باطل، خالص می‌شد، زبان معاندان قطع می‌گردید.

و از تعبیر شگفت انگیز امام حق طلبان (علیه السلام)، در ستیز با باطل برای کشف حقیقت، این جمله است که

فرمودند:

«فَلَا تَقْبَنَنَّ الْبَاطِلَ حَتَّى يَخْرُجَ الْحَقُّ مِنْ جَنْبِهِ»^۳

و برای این احقاق حق سوگند اکید یاد فرمودند:

«وَإِنَّمِ اللَّهُ لِأَبْقَرَنَّ الْبَاطِلَ حَتَّى أُخْرِجَ الْحَقُّ مِنْ خَاصِرَتِهِ»^۴

به خدا سوگند! شکم باطل را می‌شکافم تا حق را از درون آن خارج سازم.

۶. مقابل باطل و اهل آن

حق و باطل و اهل آنها در یک سمت نیستند. شکاف همیشگی حق و باطل موجب آن می‌شود که

هیچ‌یک به دیگری دسترسی نداشته باشند؛ از این رو اهل حق در «شقی» و آنان که از حق فاصله گرفته‌اند و

به باطل پیوسته‌اند، در شقی دیگریند، قرآن به این «شقاق» میان حق و باطل و اهل آنها اشاره دارد:

«ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ نَزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِي الْكِتَابِ لَفِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ»^۵

^۱. تفسیر تسنیم، ج ۱۴، ص ۵۷۲.

^۲. نهج البلاغه، خطبه ۵۰.

^۳. همان، خطبه ۳۳.

^۴. همان، خطبه ۱۰۴.

^۵. بقره/ ۱۷۶.

اینها، به خاطر آن است که خداوند، کتاب (آسمانی) را به حق، (و توأم با نشانه‌ها و دلایل روشن)، نازل کرده؛ و آنها که در آن اختلاف می‌کنند، (و با کتمان و تحریف، اختلاف به وجود می‌آورند)، در شکاف و (پراکندگی) عمیقی قرار دارند.

«شقاق آن است که کسی در یک سو، و دیگری در سوی دیگر قرار گیرد که گفته می‌شود بین این دو شکاف است؛ این شکاف و شقاق سبب می‌شود که هیچ یک از این دو به دیگری دسترسی نداشته باشد.»^۱

امیرمؤمنان (علیه السلام) با اشاره به داستان دامنه‌دار حق و باطل و مبارزه آن دو با یکدیگر، به جولان پیروان آنها اشاره می‌فرماید:

«حَقٌّ وَ بَاطِلٌ وَ لِكُلِّ أَهْلٍ»^۲

همیشه حق و باطلی وجود دارد و برای هر یک اهل و طرفدارانی است.

و با اشاره به کمی پیروان حق می‌فرماید:

«وَ لَئِنْ أَمَرَ الْبَاطِلُ لَقَدِيمًا فَعَلَ وَ لَئِنْ قُلَّ الْحَقُّ فَلَرُبَّمَا وَ لَعَلَّ»^۳

اگر باطل حکومت کند، جای تعجب نیست، از دیرزمان چنین بوده، و اگر حق و پیروان آن کم است، چه بسا (امید است) افزوده گردند و بر باطل پیروز گردند.

۷. گرفتنی (اخذ کردنی)

امیر حق جویان علی (علیه السلام) در سیره‌ی سراسر نور خود، به همه‌ی پیروان حق طلب توصیه فرموده‌اند که در گرفتن حق تأنی نکنند و برای گرفتن حق خود و مظلومان به دفاع برخیزند و تلاش نمایند؛ این راه را امام (علیه السلام) خود به پیروان خویش نمایانده است؛ آنجا که فرمود:

«الذَّلِيلُ عِنْدِي عَزِيزٌ حَتَّى آخُذَ الْحَقَّ لَهُ وَ الْقَوِيُّ عِنْدِي ضَعِيفٌ حَتَّى آخُذَ الْحَقَّ مِنْهُ»^۱

^۱. تفسیر تسنیم، ج ۹، ص ۷۴.

^۲. نهج البلاغه، خطبه ۱۶.

^۳. همان.

ستمیده‌ای که در نظرها ذلیل است، نزد من عزیز است، تا حق او را بگیرم. زورمند در برابرم ناتوان است تا حق را از او بگیرم.

همچنین فرمود:

«لَا يَمْنَعُ الضَّيْمَ الدَّلِيلُ وَلَا يُدْرِكُ الْحَقُّ إِلَّا بِالْجِدِّ»^۲

افراد ضعیف و ناتوان نمی‌توانند ظلم را از خود دور کنند و حق جز با کوشش به دست نمی‌آید.

در هنگام تهدید بنی امیه و موعظه مردم فرمود:

«أَلَا وَإِنَّ لِكُلِّ دَمٍ نَائِرًا وَلِكُلِّ حَقٍّ طَالِبًا»^۳

آگاه باشید که هر خونی خونخواهی و هر حقی گیرنده‌ای دارد.

و هنگامی که آینده بنی‌امیه را پیش‌بینی می‌فرمودند، از مخالفان آنان یاد کردند که چگونه مانند آب در درون جویبارها و دره‌ها پراکنده می‌شوند، تا خداوند به کمک آنان حقوق از دست رفته‌ی ضعیفان را بگیرد.

«ثُمَّ يَسْأَلُكُمُ يَنَابِعُ فِي الْأَرْضِ يَأْخُذُ بِهِمْ مِنْ قَوْمٍ حُقُوقَ قَوْمٍ»^۴

آنگاه آنان را همچون چشمه‌سارهایی از قسمت‌های مختلف زمین و به کمک آنان، حقوق گروهی را از گروه دیگر می‌ستانند.

راه کارهای حقگزاری

در بررسی مصادق حق و لوازم آن در نهج البلاغه، در کلام نورانی امام (علیه‌السلام) به مواردی برمی‌خوریم که هریک چراغی فراراه حق‌پویان و راه‌کاری قویم و استوار در مسیر حق‌گزاران است؛ در این مجال به برخی از این راهکارها اشاره می‌کنیم:

^۱. همان، خطبه ۳۷.

^۲. همان، خطبه ۲۹.

^۳. همان، خطبه ۱۰۵.

^۴. همان، خطبه ۱۶۶.

۱. شناخت حق

انسان موجودی متفکر و مختار است و در سایه شناخت حق و عمل به آن کمال طلب می‌شود. تشخیص درست حق، مانند دیدن موی باریک در تاریکی شب، و عمل بدان مانند حرکت بر لبه تیز شمشیر دشوار است. تأکید فراوان بر تعقل و کیاست، برای آن است که فرد و جامعه از جهالت و گرایش‌های جاهلانه دور بماند.

امیرمؤمنان (علیه‌السلام) در پاسخ به «حارث بن حوط» که می‌پنداشت اصحاب جمل گمراه نیستند، شناخت اهل حق را منوط به شناخت خود حق بیان فرمودند:

«يَا حَارِثُ! ... إِنَّكَ لَمْ تَعْرِفِ الْحَقَّ فَتَعْرِفَ مَنْ أَتَاهُ وَلَمْ تَعْرِفِ الْبَاطِلَ فَتَعْرِفَ مَنْ أَتَاهُ»^۱

ای حارث!... تو حق را نمی‌شناسی که (نمی‌توانی) کسی که حق را اخذ کرده شناسی و باطل را نمی‌شناسی که کسی را که طرفدار باطل است، بشناسی.

یعنی اگر خواستید با اهل حق آشنا شوید، ابتدا باید خود حق را بشناسید؛ زیرا اگر کسی بخواهد پیش از شناخت حق به سراغ افراد بروید و سخن آنها را معیار حق و باطل قرار دهد، امروز با سخن فردی در دین داخل می‌شود و فردا با سخن دیگری از دین خارج می‌گردد.

«طه حسین، ادیب و نویسنده مشهور مصری، در کتاب «علی و بنوه»، پس از نقل مضمون جمله‌های فوق از نهج‌البلاغه می‌نویسد: من پس از کلام وحی و کلام خداوند، جوابی پر جلال‌تر و شیواتر از این جواب ندیده و نمی‌شناسم.»^۲

محور حق امیرمؤمنان (علیه‌السلام) درباره عالم نمایانی که قرآن را ابزار تطبیق تمایلات شیطانی خود ساخته‌اند، و مردگانی هستند در میان زندگان، می‌فرمایند:

^۱. نهج البلاغه، حکمت ۲۶۲.

^۲. سیری در نهج البلاغه، ص ۳۵.

«لَا يَعْرِفُ بَابَ الْهُدَىٰ فَيَتَّبِعُهُ وَلَا بَابَ الْعَمَىٰ فَيَصُدُّ عَنْهُ»^۱

راه هدایت را نمی‌شناسد که از آن طریق برود، و به راه خطا پی نبرده که آن را مسدود سازد.

«هستی ویژه‌ی انسان و فصل اخیر او، همان معرفت حق و عبودیت نسبت به خدای سبحان است، که اگر

این خصوصیت در او نباشد، واقعاً انسان نیست»^۲

۲. استعانت از ذات اقدس الهی

انسان‌های حقیقت طلب، حقیقت را در عبودیت و تسلیم در برابر خداوند می‌بینند؛ زیرا بنده محض خدا

بودن، حق الهی است، و ظهور عبودیت در استعانت محض از خدای متعال است؛ که نتیجه آن، کفایت الهی

در امور دنیوی و اخروی انسان است و بخش قابل توجهی از این امور، احقاق حقوق خود دیگران است.

امام سجاد (علیه السلام) در این باره می‌فرماید:

«فَأَمَّا حَقُّ اللَّهِ الْأَكْبَرُ عَلَيْكَ فَإِنَّ تَعْبُدَهُ لَا تُشْرِكُ بِهِ شَيْئًا؛ فَإِذَا فَعَلْتَ ذَلِكَ بِإِخْلَاصٍ جَعَلَ لَكَ عَلَى نَفْسِهِ أَنْ

يَكْفِيكَ أَمْرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ»^۳

اما بزرگترین حق خداوند بر تو آن است که او را پرستش کنی و کسی را شریک او نسازی، که اگر با

اخلاص چنین کنی، خداوند بر عهده گرفته که کار دنیا و آخرت تو را، خودش کفایت کند.

امام موحدان امیرمؤمنان (علیه السلام) نیز به همگان توصیه می‌فرماید که برای ادای حق واجب الهی (که

همه حقوق از آن منشعب می‌شوند)، از او یاری طلبند؛ که بدون یاری او از کسی کاری ساخته نیست.

«اسْتَعِينُوا اللَّهَ عَلَىٰ أَدَاءِ وَاجِبِ حَقِّهِ وَمَا لَا يُخْصَىٰ مِنْ أَعْدَادِ نِعَمِهِ وَإِحْسَانِهِ»^۴

برای ادای حق واجب خدا و نعمت‌های بی شمار و احسان‌های بی‌پایانش، از او استعانت بجوید.

^۱. نهج البلاغه، خطبه ۸۷.

^۲. سرچشمه اندیشه، ج ۴، ص ۱۴۵.

^۳. رساله حقوق، ص ۲۴.

^۴. نهج البلاغه، خطبه ۹۹.

و خود نیز چنین می کردند:

«نَحْمَدُهُ فِي جَمِيعِ أُمُورِهِ وَنَسْتَعِينُهُ عَلَى رِعَايَةِ حُقُوقِهِ»^۱

او را در تمام کارهایش می ستاییم و برای مراعات حقوقش از او یاری می جوییم.

۳. ملازمت با پیامبر (صلی الله علیه و آله) و خاندان او (علیه السلام)

عظمت اهل بیت (صلی الله علیه و آله) و جایگاه بلند و دست نیافتنی آنان، در جای جای نهج البلاغه طرح گردیده، و از برکات وجودی و هدایت های مستمر آنان سخن ها به میان آمده است. پرچم داری حق، ویژه آنان دانسته شده، که و دیگران برای تشخیص هر حقی باید بدانان اقتدا نمایند.

«وَبَيْنَكُمْ عِترَةُ نَبِيِّكُمْ وَهُمْ أَوْمَةُ الْحَقِّ»^۲

خاندان پیامبرتان (صلی الله علیه و آله) در میان شمایند، و آنان زمامداران حق هستند.

آن حضرت در اوصاف پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) می فرمایند:

«خَلَّفَ فِينَا رَايَةَ الْحَقِّ مَنْ تَقَدَّمَهَا مَرَقَ وَمَنْ تَخَلَّفَ عَنْهَا زَهَقَ وَمَنْ لَزَمَهَا لَحِقَ»^۳

پرچم حق را در میان ما به یادگار نهاد؛ پرچمی که هرکس از آن پیشی گیرد از دین خارج گردد، و هرکس از آن عقب بماند، هلاک گردد و هرکس ملازم آن باشد به مقصد می رسد.

و آنگاه که از آل محمد (علیهم السلام) سخن به میان می آورد، آنان را حدّ نصاب حق و عامل ریشه کنی باطل

معرفی می فرماید:

«بِهِمْ عَادَ الْحَقُّ إِلَى نَصَابِهِ وَانْزَاحَ الْبَاطِلُ عَنْ مَقَامِهِ [مَقَامِهِ وَانْقَطَعَ لِسَانُهُ عَنْ مَنَبَتِهِ]»^۴

به وسیله آنان حق به نصاب خود رسید، و باطل ریشه کن گردید و زبانش از بن برکنده شد.

^۱. همان، خطبه ۱۰۰.

^۲. نهج البلاغه، خطبه ۸۷.

^۳. همان، خطبه ۱۰۰.

^۴. نهج البلاغه، خطبه ۲۳۹.

۴. معاد اندیشی

اندیشیدن به مرگ و معاد، انسان را به سوی قانون‌مندی و حق‌گزاری سوق می‌دهد. قانون مرگ استثنابردار نیست و درباره‌ی همه‌ی مخلوقات جاری است. هیچ تاریخی برای آن تعیین نشده و پایان همه لذت‌ها و سرگرمی‌ها است.

امیرمؤمنان (علیه‌السلام) در معرفی عمروعاص، دلیل نسبت دروغی که به آن حضرت داده بود، چنین بیان فرمود:

«أَمَّا وَاللَّهِ إِنِّي لَيَمْنَعُنِي مِنَ اللَّعِبِ ذِكْرُ الْمَوْتِ وَإِنَّهُ لَيَمْنَعُهُ مِنْ قَوْلِ الْحَقِّ نَسْيَانُ الْآخِرَةِ»^۱

آگاه باشید! به خدا سوگند یاد مرگ مرا از شوخی (سرگرمی) بازداشت، و فراموشی آخرت، او را از گفتار حق بازداشت.

و آنگاه که در وصف پرهیزگارانی که جاذبه‌های انحرافی را از مسیر حق کنار زده و با اندیشیدن به آخرت و توشه اندوزی برای آن، به کمک نور تقوا، حق را از باطل تشخیص داده‌اند، می‌فرمایند:

«وَلَمْ تَعْمَ عَلَيْهِ مُشْتَبِهَاتُ الْأُمُورِ ... وَقَدْ عَبَّرَ مَعْبَرِ الْعَاجِلَةِ حَمِيداً وَقَدَّمَ زَادَ الْآجِلَةِ سَعِيداً»^۲

و امور مشکوک بر او پنهان نمانده... و از گذرگاه دنیای زودگذر با روشی پسندیده عبور کرده، و توشه آخرت را توأم با سعادت از پیش فرستاده است.

۵. صبوری و مدارا

گروهی از یاران امام (علیه‌السلام) بعد از بیعت با ایشان، به آن حضرت پیشنهاد کردند، خوب بود کسانی که در قتل عثمان دست داشتند، مجازات می‌کردید. امام (علیه‌السلام) در پاسخ آنان فرمود: اگر در این‌باره اقدام شود،

^۱. نهج البلاغه، خطبه ۸۴.

^۲. نهج البلاغه، خطبه ۸۳.

مردم چند دسته خواهند شد؛ گروهی همان را می‌خواهند که شما می‌خواهید، ولی رأی عده‌ای دیگر برخلاف عقیده‌ی شما است؛ آنگاه فرمودند:

«فَاصْبِرُوا حَتَّى يَهْدِيَ النَّاسُ وَتَقَعَ الْقُلُوبُ مَوَاقِعَهَا وَتُؤْخَذَ الْحُقُوقُ مُسْمَحَةً»^۱

پس صبر کنید تا مردم آرام شوند و دل‌ها بر جای خود قرار گیرند و حقوق به آسانی گرفته شود. حضرتش آن هنگام که به مالک اشتر درباره‌ی طبقات پایین جامعه سفارش می‌فرمودند، وی را به صبر و خویشن‌داری در ادای حقوق آنان فراخوانده، فرمودند:

«وَلَيْسَ يَخْرُجُ الْوَالِي مِنْ حَقِّقَةٍ مَا أَلْزَمَهُ اللَّهُ مِنْ ذَلِكَ إِلَّا بِالْإِهْتِمَامِ وَالِاسْتِعَانَةِ بِاللَّهِ وَتَوَطُّينِ نَفْسِهِ عَلَى لُزُومِ الْحَقِّ وَالصَّبْرِ عَلَيْهِ فِيمَا خَفَّ عَلَيْهِ أَوْ ثَقُلَ»^۲

و هرگز والی از ادای آنچه خداوند بر او ملزم ساخته، خارج نخواهد شد؛ مگر با اهتمام و استعانت از خداوند و خویشن‌داری بر انجام حق و شکیبایی در برابر آن؛ خواه بر او سبک باشد یا سنگین. همچنین در نامه‌ای که به مردم شهرها نگاشته‌اند، جریان صفین را باز نموده‌اند، فتنه‌ی قتل عثمان را ناشی از عدم شکیبایی و مدارا با یکدیگر، بیان فرمودند:

«فَقُلْنَا تَعَالَوْا نَدَاوِ مَا لَا يُدْرِكُ الْيَوْمَ بِإِطْفَاءِ النَّائِرَةِ وَتَسْكِينِ الْعَامَّةِ حَتَّى يَشْتَدَّ الْأَمْرُ وَ يَسْتَجْمَعَ فَنَقْوَى عَلَى وَضْعِ الْحَقِّ فِي مَوَاضِعِهِ فَقَالُوا بَلْ نَدَاوِيهِ بِالْمُكَابَرَةِ»^۳

گفتیم: بیایید امروز با فرو نشاندن آتش فتنه و آرام ساختن مردم، چیزی را درمان کنیم که پس از این به دست نخواهد آمد؛ تا امر خلافت محکم شود و مردم متحد گردند و قدرت پیدا کنیم که حق را در جای خود قرار دهیم؛ اما آنان گفتند ما این درد را با دشمنی مداوا می‌کنیم.

^۱. همان، خطبه ۱۶۸.

^۲. همان، نامه ۵۳.

^۳. همان، نامه ۵۸.

۶. جهاد و جدیت

جهاد، خود از کامل ترین مصادیق حق است. در قرآن آمده است:

«وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا»^۱

و آنها که در راه ما (با خلوص نیت) جهاد کنند، قطعاً به راه‌های خود، هدایتشان خواهیم کرد؛

و امیر مؤمنان (علیه السلام)، جهاد را بهترین درمان برای اجرای حق و از بین بردن دردِ باطل بیان فرموده‌اند؛

زیرا درمان باطل، یاری حق است؛ چنانکه در برابر تهدیدهای آتش افروزان جنگ جمل چنین فرمودند:

«فَإِنْ أَبَوْا أُعْطِيَتْهُمْ حَدَّ السَّيْفِ وَكَفَى بِهِ شَافِئاً مِنَ الْبَاطِلِ وَ نَاصِراً لِلْحَقِّ»^۲

اگر از آن سرباز زنده، لبه تیز شمشیر را به آنان می‌بخشم، و این کار برای درمان باطل و یاری حق کافی

است.

و درباره‌ی اهمیت جهاد و پیامدهای ترک آن فرمودند:

«فَمَنْ تَرَكَهُ رَغْبَةً عَنْهُ ... أُدِيلَ الْحَقُّ مِنْهُ بِتَضْيِيعِ الْجِهَادِ»^۳

هرکس آن را از روی بی‌اعتنایی ترک کند، ... به خاطر ضایع ساختن جهاد، حق از او گرفته خواهد شد.

امام (علیه السلام) این اصل مهم را، به همه‌ی ستم‌دیدگان و مؤمنان پاکدل و حق طلب، توصیه می‌فرماید:

«لَا يُدْرِكُ الْحَقُّ إِلَّا بِالْجِدِّ»^۴

حق، جز با تلاش و کوشش و ایثار به دست نمی‌آید.

و نیز فرمود:

«مَنْ أَطَاعَ التَّوَانِي ضَيَعَ الْحَقُّ»^۱

^۱. عنکبوت/ ۱۲۹.

^۲. نهج البلاغه، خطبه ۲۲.

^۳. همان، خطبه ۲۷.

^۴. همان، خطبه ۹۷.

کسی که از سستی پیروی کند، حقوق را ضایع ساخته است.

۷. همبستگی و همیاری

امیر حقگزاران (علیه السلام) در هشدار از دورویی و نفاق، به همدلی و همیاری در مسیر حق و اجرای آن، توصیه اکید فرموده‌اند:

«فَيَاكُمْ وَالتَّلَوْنَ فِي دِينِ اللَّهِ فَإِنَّ جَمَاعَةً فِيمَا تَكْرَهُونَ مِنَ الْحَقِّ خَيْرٌ مِنْ فُرْقَةٍ فِيمَا تُحِبُّونَ مِنَ الْبَاطِلِ وَإِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ لَمْ يُعْطِ أَحَدًا بِفُرْقَةٍ خَيْرًا مِنْ مَضَى وَلَا مِمَّنْ بَقِيَ»^۱

پس بپرهیزید از دورنگی در دین خدا؛ که اتحاد در راه حق، گرچه از آن کراهت داشته باشید، بهتر است از پراکندگی در مسیر باطلی که مورد علاقه شما است؛ زیرا خداوند سبحان به هیچ کس، نه از گذشتگان و نه آنان که هم اکنون هستند، در اثر تفرقه خیری نبخشیده است.

همچنین درباره‌ی وجوب همیاری در اجرای حقوق الهی فرموده‌اند:

«وَلَكِنْ مِنْ وَاجِبِ حُقُوقِ اللَّهِ سُبْحَانَهُ عَلَى عِبَادِهِ النَّصِيحَةُ بِمَبْلَغِ جُهِدِهِمْ وَالتَّعَاوُنُ عَلَى إِقَامَةِ الْحَقِّ بَيْنَهُمْ وَ لَيْسَ أَمْرٌ وَإِنْ عَظُمَتْ فِي الْحَقِّ مَنْزِلَتُهُ وَتَقَدَّمَ فِي الدِّينِ فَضِيلَتُهُ بِفَوْقِ أَنْ يُعَانَ عَلَى مَا حَمَلَهُ اللَّهُ مِنْ حَقٍّ»^۲

از حقوق واجب خداوند بر بندگان آن است که در راه برقراری حق در میان خود همکاری کنند؛ زیرا هیچ‌گاه نمی‌توان کسی را یافت که در انجام حقی که به عهده دارد، نیاز به کمک نداشته باشد؛ هرچند در مقام و منزلت بزرگ، و در دین سابقه‌دار باشد.

^۱. همان، حکمت ۲۳۹.

^۲. همان، خطبه ۱۷۶.

^۳. همان، خطبه ۲۱۶.

۸. پرهیز از سازشکاری و مداهنه

انسان‌های حق‌مدار، اهداف مقدسی دارند که هیچ‌گاه حاضر نیستند بر سر آن معامله کنند، و با گرفتن امتیازهای ناروا، به کسی امتیاز بدهند. از این‌رو نه در اعتقاد نه در عمل، در برابر اهل باطل از خود سستی و سازش نشان نمی‌دهند؛ چنانکه امیرمؤمنان خود چنین بودند:

«وَلَعَمْرِي مَا عَلَيَّ مِنْ قِتَالٍ مَنْ خَالَفَ الْحَقَّ وَخَابَطَ الْغَيَّ مِنْ إِذْهَانٍ وَلَا إِيْهَانٍ»^۱

به جان خودم سوگند! در مبارزه با مخالفان حق، و آنان که در گمراهی غوطه‌ورند، لحظه‌ای مدارا و سستی نخواهم کرد.

حضرتش (علیه‌السلام) در خطبه‌ای که مردم را به الفت و مهربانی تشویق می‌فرمودند، درباره‌ی مردم آخرالزمان فرموده‌اند:

«أَيُّهَا النَّاسُ لَوْ لَمْ تَتَّخِذُوا عَنْ نَصْرِ الْحَقِّ وَلَمْ تَهِنُوا عَنْ تَوْهِينِ الْبَاطِلِ لَمْ يَطْمَعْ فِيكُمْ مَنْ لَيْسَ مِثْلَكُمْ»^۲

ای مردم اگر دست از یاری حق برنمی‌داشتید، و برای تضعیف باطل سستی نمی‌کردید، هیچ‌گاه آنان که در پایه‌ی شما نیستند، درباره‌ی شما طمع نمی‌کردند.

۹. پرهیز از هوای نفس

پیامبر رحمت (صلی‌الله‌علیه‌وآله) با وجود دارا بودن عالی‌ترین مراتب عصمت، دستور یافت که در دعوت خویش، از هوی و هوس مردم پیروی نکند تا به اعراض و انحراف از حق نینجامد.

«وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِّ»^۳

از هوی و هوسهای آنان پیروی نکن! و از احکام الهی، روی مگردان؛

زیرا چنین تبعیتی قطعاً به فساد و تباهی در هستی و عدول از حق منتهی خواهد شد:

^۱. همان، خطبه ۲۴.

^۲. همان، خطبه ۱۶۶.

^۳. مائده / ۴۸.

«وَلَوْ اتَّبَعَ الْحَقُّ أَهْوَاءَهُمْ لَفَسَدَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ...»^۱

و اگر خدا از خواسته‌های ایشان پیروی کند، قطعاً آسمان‌ها و زمین و هر که در آنها است، تباه شود.

چنان که امام سجاد (علیه‌السلام) در رساله‌ی حقوق، گرامی‌داشت حق زبان را در پرهیز از سخنان زشت و

گفتگوهای زایدی دانست که ریشه در هوای نفس دارد:

«وَأَمَّا حَقُّ اللِّسَانِ فَإِكْرَامُهُ عَنِ الْخَنَى، وَتَعْوِيدُهُ الْخَيْرَ ... وَإِعْفَاؤُهُ عَنِ الْفُضُولِ الشَّنْعَةِ الْقَلِيلَةِ الْفَائِدَةِ»^۲

و اما حق زبان آن است که آن را گرامی بداری از سخنان زشت و به گفتار نیک عادتش بدهی... و آن را از

زیاده‌گویی کم فایده بازداری.

امیرمؤمنان (علیه‌السلام) نیز با صراحت به این نکته اشارت دارند که هرگز هوای نفس با حق‌مداری جمع

نمی‌گردد و همواره مانع حق‌گزاری است.

«فَأَمَّا اتِّبَاعُ الْهَوَىٰ فَيَصُدُّ عَنِ الْحَقِّ»^۳

پیروی از هوای نفس، از حق باز می‌دارد.

«هواپرستی حجابی در برابر دیدگاه عقل می‌افکند که انسان را از مشاهده‌ی چهره حق محروم می‌سازد و

باطل را که در مسیر هوا و هوس اوست، چنان توجیه می‌کند که از هر حقی قابل قبول‌تر جلوه می‌کند، و به

عکس، حقی را که به خلاف هوای نفس است، چنان تخریب می‌کند که از هر باطلی بدتر جلوه می‌کند.»^۴

برخی اقسام هوای نفس، که مانع حق‌شناسی و اجرای حقوق در نهج البلاغه معرفی شده‌اند، عبارتند از:

الف) نزاع و ستیزه‌جویی جاهلانه

«مَنْ كَثُرَ نَزَاعُهُ بِالْجَهْلِ دَامَ عَمَاهُ عَنِ الْحَقِّ»^۱

^۱. مؤمنون / ۷۱.

^۲. رساله حقوق، ص ۲۶.

^۳. نهج البلاغه، خطبه ۴۲.

^۴. پیام امام امیرالمؤمنین (ع)، ج ۲، ص ۴۶۲.

کسی که از روی جهل به نزاع و ستیزه برخیزد، همواره از شناخت حق محروم خواهد ماند. (از دیدن حق کور است).

ب) منت گذاری و بزرگ دانستن خدمت

«فَإِنَّ الْمَنَّ يُبْطِلُ الْإِحْسَانَ وَالتَّزَيُّدَ يَذْهَبُ بِنُورِ الْحَقِّ»^۲

همانا منت نهادن، احسان را باطل می کند و بزرگ شمردن خدمت، نور حق را می برد.

ج) کبر و غرور

«فَلَا تَطْمَحَنَّ بِكَ نَخْوَةُ سُلْطَانِكَ عَنْ أَنْ تُؤَدِّيَ إِلَى أَوْلِيَاءِ الْمَقْتُولِ حَقَّهُمْ»^۳

مبادا غرور زمامداری مانع آن شود که حق اولیای مقتول را بپردازی، آنان را راضی کنی.

نتیجه گیری

دستآورد این تحقیق، در مرحله ی اول، یافتن شاخصه های منحصر به فرد «حق» و از بیان مبارک امیرمؤمنان (علیه السلام) در نهج البلاغه است، که شامل موارد زیر است:

«دارای منشأ الهی»، «بی نشانه»، «دوسویه»، «در وصف آسان و در عمل دشوار»، «مشوب به باطل»، «مقابل باطل و اهل باطل»، و «گرفتنی».

در مرحله ی بعد دغدغه ی پژوهشگر، یافتن راهکارهایی عملیاتی برای حقگزاری یا احقاق حقوق، از منظر امیر حق طلبان (علیه السلام) در نهج البلاغه بوده است. راهکارهای به دست آمده عبارتند از:

«شناخت حق»، «استعانت از ذات خداوند»، «ملازمت با پیامبر (صلی الله علیه و آله) و خاندان او (علیه السلام)»، «جهاد و جدیت»، «معاد اندیشی»، «صبوری و مداوا»، «همبستگی و همیاری»، «پرهیز از سازشکاری و مداهنه» و «پرهیز از هوای نفس».

^۱. نهج البلاغه حکمت ۳۱

^۲. همان، نامه ۵۳.

^۳. همان.

فهرست منابع

* قرآن کریم

* نهج البلاغه

۱. ادب فنای مقربان، عبدالله جوادی آملی، قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۱.
۲. بحارالانوار، محمدباقر بن محمدتقی مجلسی، مترجم: محمدجواد نجفی، تهران: اسلامیه، ۱۳۶۴.
۳. بنیان مرصوص، عبدالله جوادی آملی، قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۱.
۴. ترجمه نهج البلاغه، محمد دشتی، قم: مؤسسه تحقیقاتی امیرالمؤمنین (ع)، مشرقین، ۱۳۷۹.
۵. پیام امام امیرالمؤمنین (ع)، ناصر مکارم شیرازی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۳، چ ۴، ۱۳۸۶.
۶. تفسیر تسنیم، عبدالله جوادی آملی، قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۱.
۷. تفسیر موضوعی قرآن کریم، جلد ۲ (توحید در قرآن)، عبدالله جوادی آملی، قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۱.

۱۳۸۱

۸. حق و تکلیف در اسلام، عبدالله جوادی آملی، قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۴.
۹. دیوان حافظ، قزوینی و غنی، به کوشش عبد الکریم جریزه دار، اساطیر، ۱۳۶۸.
۱۰. رساله حقوق، امام سجاد (ع)، شرح محمد یثربی کاشانی، تهران: نگین، ۱۳۹۰، چ ۶، ۱۳۹۰.
۱۱. سرچشمه اندیشه، عبدالله جوادی آملی، قم: مرکز نشر اسراء، ۱۳۸۲.
۱۲. سیری در نهج البلاغه، مرتضی مطهری، تهران: صدرا، ۱۳۵۳، چ ۱۱، ۱۳۷۴.
۱۳. قاموس المحيط، نقد: الجاسوس علی القاموس، محمد بن یعقوب فیروزآبادی، آستانه: مطبعه

الجوائب.

۱۴. الکافی، محمد بن یعقوب کلینی رازی، تهران: سناء، ۱۳۸۳، ۱۴۲۵ق، چ ۲.

۱۵. کتاب العین، احمد بن خلیل، قم: دارالهجره، ۱۴۰۵ق.
۱۶. کشف اصطلاحات الفنون، محمد اعلی بن علی تهانوی، بی جا، بی نا، ۱۸۶۳.
۱۷. مجمع البحرین، فخرالدین بن محمد طریحی، تهران: مرتضوی، بی تا.
۱۸. معجم مقاییس اللغة، احمد بن فارس ابن فارس، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ق.
۱۹. المفردات فی غریب القرآن، حسین بن محمد راغب اصفهانی، بی جا، آرایه، ۱۳۸۷.
۲۰. معارف و معاریف، سید مصطفی حسینی دشتی، دارالفکر، دائرةالمعارف جامع اسلامی

اسامی برگزیدگان مقالات در بخش طلاب

رتبه دوم

ردیف	نام و نام خانوادگی	موضوع مقاله	محل تحصیل
۱.	خانم سیده شهریانوسلیمانی	حقوق مرگ در نهج البلاغه	حوزه حضرت خدیجه
۲.	خانم ها زهرا میرزاجانی و زهره دمیرچلی	حق زیان در نهج البلاغه	حوزه زهراى الطهر
۳.	خانم شمس السادات شفقاری	حقوق رهبری و پیامدهای عدم رعایت آن	حوزه فاطمیه

سیده شهر بانو سلیمانی / حوزه علمیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها)

عنوان: حقوق مرگ در نهج البلاغه

چکیده:

در این تحقیق حقوق مرگ در نهج البلاغه بررسی شده است. از میان مجموعه حقوقی که انسان دارد، حق حیات به عنوان یکی از حقوق اساسی او مطرح می باشد که رابطه ای بسیار تنگاتنگ با مرگ دارد. مرگ نیز چون حیات، حقی است که خداوند تعالی نسبت به انسان بر خود فرض کرده و انسان نیز متقابلاً باید وظایفی را در قبال آن مراعات نماید تا در هنگام مرگ با خیالی آسوده و به آسانی از این جهان رخت بربند. مجموعه ای این وظایف، تحت عنوان کلی «حقوق مرگ» نام گذاری شده است که عبارتند از: یادآوری مرگ و عبرت از مرگ گذشتگان، نزدیک پنداشتن مرگ و آمادگی برای آن، غنیمت شمردن فرصت برای توبه، تقوا پیشگی و انجام کار خیر، پرهیز از دنیا پرستی و مراقبت در مال اندوزی، شتاب در انجام وصیت، اشتیاق به شهادت و عدم آرزوی مذموم مرگ. با سیری هرچند کوتاه در نهج البلاغه، بر هر کسی روشن می شود که حضرت چقدر به مسأله ای مرگ، اهمیت آن و اثراتش بر عملکرد انسان در زوایای مختلف این زندگانی دنیوی پرداخته است. از طرفی حضرت لحظات آخر عمر انسان و دگرگونی احوال او را چنان توصیف می نماید که گویا خود ایشان در جوار فرشته ای مرگ، آن لحظات را بارها و بارها تجربه نموده است.

اولین و مهم ترین نکته در این بحث، این است که انسان مرگ را که بسیار به او نزدیک است همواره به یاد آورد و آن را دور نپندارد، فرصت ها را غنیمت شمرده، از گناهان پیشین توبه کند و سبک بارانه به سوی مرگ قدم بر دارد. به انجام اعمال صالح پرداخته و توشه ای تقوا که بهترین توشه ای این سفر است، برای خود مهیا سازد. اگر حقیقتاً تمامی این موارد را رعایت کند، پس مشتاقانه به سوی مرگ می شتابد تا به لقای پروردگارش نایل آید.

کلید واژه ها: حق، تکلیف، مرگ، نهج البلاغه

زهره دمیرچلی، زهرا میرزاجانی / حوزه علمیه زهراى اطهر (سلام الله علیها)

عنوان: حق زبان در نهج البلاغه

چکیده:

در دین مبین اسلام یکی از مهم‌ترین آموزه‌ها؛ رعایت حقوق توسط مسلمین است که این حقوق شامل حق خداوند بر انسان، حق دیگران بر انسان و حق خود انسان بر خویش است. از مهم‌ترین حقوقی که انسان نسبت به خود دارد، رعایت حق زبان است. زبان ساده‌ترین عضو بدن است که در اختیار انسان قرار داده شده است و با توجه به وسعت کم تأثیرات بسزایی دارد.

لذا دانستن حقوق زبان و رعایت آن می‌تواند سبب سعادت دنیوی و اخروی انسان شود. بنابراین در این مقاله به بررسی معنای حق، تأثیرات هوای نفس و وسوسه شیطانی بر زبان، آگاهی از گناهان زبان، نقش زبان در مسیر سیر و سلوک، رابطه‌ی زبان با قلب و ایمان، حق زبان در آیات قرآن، روش‌های کنترل زبان، فواید و مضراتی که زبان ممکن است داشته باشد، تأثیراتی که در قلب و روح انسان می‌گذارد، با توجه به سخنان امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) و امام سجاد (علیه السلام) بیان شده است.

زبان نقش مهمی در تهذیب اخلاق و پاکسازی روح و جان آدمی از رذایل اخلاقی دارد و با اصلاح زبان می‌توان اخلاق خویش را اصلاح کرد. کسانی که در مسیر سیر و سلوک گام برداشته‌اند، نخستین راه سیر و سلوک را اصلاح زبان می‌دانند که گذر از آن انسان را به تقوا و قرب الی الله می‌رساند. زبان در ایمان انسان نقش دارد؛ گناهان زبان تاریکی قلب را به همراه دارد و از درخشش نور ایمان جلوگیری می‌کند. (زبان در دلشکستگی، کدورت، نفاق و .... تأثیرات بسزایی دارد) و بالعکس تقویت ایمان باعث نورانیت قلب و اصلاح زبان می‌شود.

کلید واژه‌ها: حق، زبان، نهج البلاغه.

شمس السادات غفاری / حوزه علمیه فاطمیه چیدر

عنوان: حقوق رهبری و پیامدهای عدم رعایت آن

چکیده:

مساله رهبری امت اسلامی پس از پیامبر (صلی الله علیه وآله) که از آن به امامت امت یاد می شود از بنیادی ترین مسائل اندیشه اسلامی است. این مسئولیت در زمان غیبت کبری برعهده فقهای جامع الشرایطی که دارای صفات فقاها و اجتهاد و عدالت و تقوا و... هستند نهاده شده است. که اطاعت از ایشان بر افراد و آحاد جامعه واجب و ضروری است. بر همین اساس در این مقاله به حقوق رهبری از نگاه امیرالمومنین علی (علیه السلام) و نهج البلاغه پرداخته شده است.

از جمله حقوق رهبر بر مردم، وفاداری بر بیعت، اطاعت و فرمانبرداری، بسیج نیروها برای جنگ و جهاد و... است. که در نتیجه رعایت آن، الفت و مهربانی، عزت و سربلندی دین و مسلمانان، عمل به دین و قوانین آن، برپایی عدالت، اجرای صحیح احکام و امیدواری برای بقای حکومت را شاهد خواهیم بود. لذا اگر روزی مردم از رهبر و والی خود اطاعت نکنند و حقوق مربوط به ایشان را رعایت ننمایند، در این صورت اختلاف آراء و عقاید زیاد شده و جور و ستم و نشانه های آن افزایش و فساد و تباهی در دین رواج یافته و آداب و سنت های درست متروک مانده و به دنبال آن هوی و هوس در جامعه زیاد و احکام شرع تعطیل می شوند.

کلیدواژه: حق ، حقوق، رهبر، والی ، پاسداشت

**برگزیدگان مقالات
رتبه سوم**

ردیف	نام و نام خانوادگی	موضوع مقاله	محل تحصیل
۱.	خانم راضیه خوانساری	حق عبادت خداوند در نهیچ البالغه	حوزه فاطمیه
۲.	خانم عادلّه جمالیان و فاطمه معمری- فاطمه تمدن-زهرا سادات موسوی	حقوق اعضاء و اجزای بدن	حوزه ولی عصر(عج)
۳.	خانم امینّه بوسقی	بررسی جایگاه اموال و حقوق آن در کلام و سیره علوی	حوزه حضرت خدیجه(س)

راضیه خوانساری / حوزه علمیه فاطمیه چندر

عنوان: حق عبادت خداوند در نهج البلاغه

چکیده:

در این مقاله حق عبادت خداوند در نهج البلاغه مورد بررسی قرار گرفته است. یکی از مهم‌ترین مباحث اخلاقی بحث حقوق می باشد و در این میان حقوق خداوند به خاطر جایگاه ویژه‌ی ارتباط بنده با خدای متعال از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، این مقاله قصد دارد پاسخگوی این سوالات باشد که جایگاه حقوق خداوند در بین سایر حقوق کجاست؟ وجه تمایز حقوق خداوند با دیگر حقوق متقابل چیست؟! مهم‌ترین حق خداوند کدام است؟! برای پاسخگویی به این سوالات قرآن کریم، نهج البلاغه و روایات بررسی شد.

مهم‌ترین حق خداوند عبادت اوست و مهم‌ترین ویژگی حق خداوند یک طرفه بودن آن و عجز بندگان از ادای آن است. حق خداوند آن قدر حایز اهمیت است که خدای متعال در قرآن کریم هدف از خلقت آدمیان را این امر می‌داند. کسی که در حال شناخت حق خداوند و رسول بمیرد، به فرموده‌ی امام سجاد علیه‌السلام شهید از دنیا رفته است. عبادت کردن آدابی چون توجه به زمان و مکان و ... دارد. به فرموده‌ی امام علی علیه‌السلام عبادت شامل آثار فردی چون آرامش اعضا و جوارح، خشوع دیدگان، رام کردن نفوس، خضوع قلب و آثار اجتماعی از جمله تواضع و فروتنی و توجه به نیاز دیگران و ترک خودپسندی را به دنبال دارد.

کلیدواژه‌ها: حق، عبادت، نهج البلاغه

عادلہ جمالیان، فاطمہ محرمی، فاطمہ تمدن، زهرا سادات موسوی / حوزه علمیه ولی عصر (عج)

عنوان: حقوق اعضا و اجزای بدن از منظر قرآن کریم و احادیث

چکیده:

موضوع مورد بررسی در این مقاله بررسی حقوق اعضای بدن در حوزه حقوق فردی است و در آن به حقوق تعدادی از اعضا و اجزای بدن عمدتاً با استفاده از قرآن، نهج البلاغه، رساله حقوقی امام سجاد (علیه السلام) و احادیث ائمه (علیهم السلام) در کتب مختلف، پرداخته‌ایم. شناخت حقوق اعضا و اجزای بدن، مطابق آیات شریفه قرآن و روایات موجود از ائمه (علیهم السلام)، موجب می‌شود تا هر یک از این نعمات را در راه صحیح و به قصد طاعت الهی و پیمودن مسیر کمال به کار بندیم.

چشم و گوش و زبان و دست و پا و همه‌ی اعضا فرمانبردار خدا هستند؛ اما خداوند در ابعاد مختلف به بشر آزادی و در حوزه حقوق فردی، برای اعضایش مالکیت ذاتی عطا فرموده است. این آزادی سرمایه ارزشمندی است که اگر انسان در راه اطاعت باری تعالی به کار گیرد و اوامر الهی را اجرا نماید، مدارج کمال را طی می‌کند و به مکارم اخلاقی آراسته شده و انسان واقعی می‌گردد.

شناخت حقوق هر یک از اعضا و اجزای بدن و به کارگیری در طاعت خداوند، کلید عمل درست و مایه‌ی اصلاح از انحرافات و فساد آنها است. اگر این اعضا در اطاعت هوای نفس و شهوات زیان بار به کار گرفته شوند، گناه و ناپاکی، آنها را فاسد می‌کند، چشم، کور و گوش کر می‌شود؛ چشم از واقع بینی باز می‌ماند و دست و پا به اعمال ناشایست آلوده می‌شوند. در نتیجه عمر به پایمال کردن ارزش‌های انسانی سپری و سرانجام انسان با بدبختی و شقاوت می‌میرد.

کلید واژه‌ها: اعضای بدن، حقوق، قرآن، نهج البلاغه، روایات

امینه یوسفی / حوزه علمیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها)

عنوان: بررسی جایگاه اموال و حقوق آن در کلام و سیره علوی

چکیده:

در این تحقیق، حق اموال از دیدگاه نهج البلاغه که بیانات ارزشمند حضرت علی (علیه السلام) در آن جمع آوری گردیده، مورد بررسی قرار گرفته است. اموالی که در اختیار مردم است، ملک شخصی آنان است و بر اساس مالکیت خویش، حق تصرف در اموالشان را دارند. لذا هرانسانی حق دارد مالک دسترنج خود و دارایی‌هایی باشد که از راه شرعی و قانونی به دست آورده یا بدو رسیده است و کسی نمی‌تواند این حق اولی را از انسان نفی کند. با توجه به آنکه حق اموال در زندگی انسان، اصلی است که در همه شئون و امور فردی و اجتماعی وجود دارد، به خصوص در زندگی اجتماعی که بدون رعایت آن از طرف همگان، امکان یک زندگی مشترک برای انسان‌ها نمی‌توان در نظر گرفت، لذا ضرورت ارائه تحقیقی در این باب مشخص می‌گردد. این تحقیق در پی پاسخگویی به سؤالاتی از قبیل: معنا و مفهوم حق اموال چیست؟ حق اموال از منظر امیر مومنان در نهج البلاغه چه جایگاهی دارد؟ و... می‌باشد. جهت پاسخگویی به سؤالات فوق از روش فیش برداری و تهیه و تنظیم آن از منابع مکتوب استفاده شده است. که به مفهوم و جایگاه مال، اقسام آن و رعایت حقوق آن در دو حیطه فردی و عمومی و... پرداخته شده است. بنابر این با توجه به فرموده امام علی (علیه السلام) حق مال این است که طوری از آن منتفع شوی که وقتی از دنیا می‌روی در آخرت بتوانی از آن بهره‌مند شوی و نیز مال را اولاً از مسیر حلال به دست آورده، ثانیاً در مسیر حلال نیز مصرف نمایی و در تدارک مال، حرص و ولع به خرج نداده تا منجر به تعطیل شدن سایر وظایف انسانی نشود.

کلیدواژه‌ها: حق، اموال، حق اموال، اقتصاد، نهج البلاغه

شایستگان تقدیر

ردیف	نام و نام خانوادگی	عنوان مقاله	محل تحصیل
۱.	خانم سیده علی اصغری	حقوق حیوانات در اخلاق محیط زیست	حوزه فاطمیه
۲	خانم پروانه یناهی	حقوق امنیتی از منظر امیرالمومنین (ع)	حوزه فاطمیه یاکدشت
۳	خانم صقیه ابراهیمی	حقوق طبیعت و محیط زیست در نهج البلاغه	حوزه زینب کبری (س)
۴	خانم مریم آزاد منش	حقوق مردم بر زعامدار حکومت اسلامی از منظر نهج البلاغه	حوزه زهرا ی اطهر (س)
۵	خانم سیده طاهره مشکات	حکومت و حقوق مردم و زعامداران در نهج البلاغه	حوزه زینب کبری (س)

سپیده علی‌اصغری / حوزه علمیه فاطمیه چیدر (سلام‌الله‌علیها)

عنوان: حقوق حیوانات در اخلاق محیط زیست اسلام از نگاه نهج البلاغه چکیده:

اخلاق زیست‌محیطی اسلامی، اخلاقی است خدا محور که از عصر طلوع دین مبین اسلام تا زمان حاضر، در منابع و آموزه‌های اسلامی، جایگاهی منحصر به خود داشته‌است و هم‌چنان دارد. اخلاق زیست محیطی در اسلام، نخست، نگاه انسان به طبیعت را اصلاح می‌کند؛ سپس، برای رفتار انسان در ارتباط با طبیعت، مرز و محدوده مشخص می‌کند؛ حتی در قبال عناصر طبیعی، وظایفی را بر عهده انسان می‌نهد. بر همین اساس نکته‌های اخلاق زیست محیطی مانند اهتمام به آبادانی زمین، سفارش به حفظ حقوق کشاورزی و دامپروری، رعایت عدالت در رفتار با حیوانات و بچه‌های آنها، پرهیز از آزار حیوانات و استفاده بی‌حد و حصر از آنها در سیره علوی، به‌ویژه کتاب شریف نهج‌البلاغه، بازتاب گسترده‌ای داشته‌است؛ همچنین، حضرت امیرالمؤمنین علیه‌السلام، راه کارهای عینی به منظور حفاظت از محیط زیست را ارائه فرموده‌اند. در کتاب شریف نهج‌البلاغه، شاهد این هستیم که امیرالمؤمنین (علیه‌السلام)، حتی در تنظیم رفتار کارگزاران‌شان در بهره‌برداری از حیوانات، در نهایت دقت، کوشیده‌اند. در مقاله پیش رو، برخی از موارد مذکور، بر پایه رویکرد کتاب شریف نهج‌البلاغه بررسی می‌شود. بنابراین در منابع دینی، به‌ویژه کتاب شریف نهج‌البلاغه، هرگاه درباره برخورداری از مواهب طبیعی سخنی به میان رفته‌است، روش صحیح برخورد با زیست‌بوم‌ها و میزان استفاده از آنها نیز تشریح شده‌است؛ به عبارتی، مسئولیت انسان برابر این مواهب طبیعی بیان شده‌است. و بر رعایت رفتار عادلانه با پدیده‌های طبیعی و توجه به زیست‌بوم‌ها تأکید ویژه شده و راهکارهایی نیز در این زمینه بیان شده است.

کلیدواژه‌ها: نهج‌البلاغه، اخلاق، اخلاق زیست محیطی؛ حقوق حیوانات

پروانه پناهی / حوزه علمیه فاطمیه پاکدشت

عنوان: حقوق امنیتی از منظر امیرالمؤمنین (علیه السلام)

چکیده:

در فرهنگ قرآنی امنیت یک مفهوم وسیع، متوازن و عمیق دارد و شامل تمامی ابعاد زندگی می شود. یکی از نعمت ها و حقوق بزرگی که خداوند به انسان ارزانی داشته، نعمت امنیت است که حضرت امیر (علیه السلام) برای آن چند نوع از قبیل امنیت معنوی- امنیت سیاسی- امنیت اقتصادی- امنیت فرهنگی قائل بودند. در این مقاله، مطالب با هدف دستیابی به حق امنیت از منظر امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) تنظیم و در آن تلاش گردید تا به این سؤال پاسخ داده شود که انسان در چه عرصه ای دارای حق امنیت است و این حقوق چگونه و با رعایت چه شرایطی مهیا می شود؟

از مهم ترین نتایج این مطالعه، می توان به معرفت به انواع حقوق امنیتی و چگونگی به دست آوردن این حقوق و حفظ آنها اشاره کرد و این که این حقوق تنها با تلاش و جدیت خود فرد به تحقیق می رسد و یک امری دو طرفه است. حق امنیت یکی از مهم ترین حقوق به شمار می رود که آرامش فرد در گرو دستیابی به آن می باشد، و تنها با بهره گیری از تعالیم اسلامی، رسیدن به آرامش واقعی محقق می شود.

کلید واژه ها: حقوق، امنیت، امیرالمؤمنین (علیه السلام)، تعالیم اسلام.

سیده طاهره مشکات / حوزه علمیه زینب کبری (سلام الله علیها)

عنوان: حکومت و حقوق مردم و زمام داران در نهج البلاغه

چکیده:

یکی از عوامل مهم و اساسی اصلاح رفتارها، حقوق شناسی و پایبندی به حقوق است. این حقوق را می توان در محورهای مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، تربیتی مورد تحقیق قرار داد، که از جمله حقوق سیاسی مردم و اجتماع؛ احترام به اراده مردم، حق انتخاب شدن، حق انتقاد، حقوق مخالفان و از حقوق اقتصادی؛ تقسیم بیت المال، رشد و توسعه اقتصاد، مبارزه با ناهنجاری های اقتصادی و از جمله حقوق اجتماعی؛ امنیت، توجه و رسیدگی به طبقات محروم، برقراری عدالت در جامعه و حقوق فرهنگی؛ گسترش تعلیم فرهنگی، همگانی بودن آموزش و پرورش، مبارزه با جهل، ترویج دین الهی، توجه به هدایت قرآن است که باید از طرف زمامداران حکومت پاسداشته شود. حقوق زمامداران و کارگزاران نیز عبارتند از؛ وفاداری به بیعت، حق اطاعت، حق بسیج عمومی، حق سازماندهی است، که از جانب مردم باید رعایت شود.

لذا حق در جامعه ای عزت می یابد که راه های دین در آن پدیدار و نشانه های عدالت برقرار شود، حضرت در خطبه ها و نامه های خود به کارگزاران و زمامداران که بخشی از آن در نهج البلاغه آمده است، ضمن تشریح وظایف و حقوق مردم و حاکمان، همواره آنها را به رعایت حقوق سفارش نموده است. بدین جهت از زمامداران خویش می خواهد تا حقوق سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی مردم مسلمان موافق و مخالف را پاس دارند و از سوی دیگر از شهروندان می خواهد تا با وفاداری خود نسبت به تعهد و بیعتی که با آن حضرت بسته اند، حکومت علوی را جهت رسیدن به اهداف خویش یاری کنند.

کلید واژه ها: حکومت علوی، حقوق مردم، حقوق زمام داران.

صفیه ابراهیمی / حوزه علمیه زینب کبری (سلام الله علیها)

عنوان: حقوق طبیعت و محیط زیست در نهج البلاغه

چکیده:

موضوع محیط زیست و ضرورت صیانت از آن در تاریخ بشر از جایگاهی ویژه برخوردار است. اما تاکنون جهان، همواره با روند تخریب و آلودگی روزافزون محیط مزبور روبه‌رو است. لذا ضرورت بحث درخصوص حقوق طبیعت و محیط زیست بیش از پیش آشکار می‌گردد. مقاله حاضر کوشیده در یک نگاه به تبیین این حقوق در نهج البلاغه که کتابی بالاتر از کلام مخلوق و پایین تر از کلام خالق و مبتنی بر رهنمون‌های روشن‌گر حضرت علی (علیه السلام) است، بپردازد. اولین گام بررسی معانی مفاهیم برای ابهام‌زدایی بود که با مراجعه به کتاب‌های لغتنامه به آن پرداخته شد. در ادامه، پیشینه موضوع و بررسی‌های متعدد انجام گرفته، ما را بر آن داشت که به کتاب منزل و منابع دینی هم متمسک شویم. در این راستا حقوق حیوانات در نهج البلاغه، حقوق پرندگان، آب و گیاهان، توجه نهج البلاغه به آبادانی و بهره‌وری زمین، اهتمام به شگفتی خلقت و حقوق آن‌ها مباحثی هستند که در این مقاله به روشنی بازتاب یافته است.

در نهج البلاغه هر جا سخن از استفاده و برخورداری از مواهب طبیعی است، به دنبال آن روش صحیح برخورد با نعمت‌ها و میزان و حد و مرز و چگونگی استفاده از آنها بیان شده است. حضرت علی (علیه السلام) پدیده‌های طبیعی را به لحاظ داشتن ویژگی‌هایی همچون زیبایی و خدمت‌رسانی به انسان، دارای ارزش می‌داند و آنها را وسیله‌ای برای تأمل و تفکر انسان برای پی‌بردن به قدرت و عظمت و دانایی خالق هستی به حساب می‌آورد. از این رو، بر رعایت رفتار عادلانه و توجه و اهتمام به محیط زیست به طور ویژه تأکید می‌کند و راه کارهای استفاده‌ی صحیح از موهبت‌های الهی را پیش روی انسان‌ها قرار می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: نهج البلاغه، حقوق، محیط زیست.

مریم آزادمنش / حوزه علمیه زهراى اطهر (سلام الله علیها)

عنوان: حقوق مردم بر زمامدار حکومت اسلامی از منظر نهج البلاغه

چکیده:

در هر جامعه‌ای انواع مختلفی از حقوق وجود دارد که مهم‌ترین آن‌ها حقی است که مردم بر حاکم اسلامی دارند. در ابتدا باید این حق را به درستی شناخت و چه کسی بهتر از امیرالمؤمنین که متصل به سرچشمه وحی می‌باشد می‌تواند آن را تبیین کند.

فروتنی در برابر مردم، ساده زیستی، پرهیز از امتیاز طلبی، همدلی با مردم، دوری از تشریفات، صداقت و صراحت، از جمله ویژگی‌های زمامدار حکومت اسلامی بوده که در نهج‌البلاغه اشاره شده است که به فرموده حضرت اگر چنین کسی رهبر مردم باشد باید حفاظت و صیانت از حقوق مردم، رعایت مساوات و مراعات اخلاق اسلامی و اهتمام به فقر زدایی را سرلوحه کار خود قرار دهد.

در نظر امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) مردم به منزله گوسفند و حاکم به منزله چوپان نیست و رابطه آنها همانند رابطه ارباب و بردگان نمی‌باشد، بلکه حضرت همه امور را از منظر «حق مردم» می‌نگرد و در زمانی که مردم به حاشیه رانده شده و حاکمان مدار حق وانمود شده بودند، از حقوق متقابل سخن به میان آورد و اهمیت موضوع را تا جایی دانست که حاکم بایستی وظیفه خود را در قبال مردم انجام داده و چنانچه از عهده آن برآمد و شایستگی خود را در خدمت به مردم عینیت بخشید، می‌تواند از مردم انتظار همراهی و اطاعت داشته باشد.

کلید واژه ها: حق، عدالت، امیرالمؤمنین، علی (علیه‌السلام)، نهج البلاغه، زمامدار حکومت

چکیده مقالات رسیده به دبیرخانه همایش

مریم احتسابی / حوزه علمیه رفیعه المصطفی

عنوان: حقوق نفس در کلام امیرالمؤمنین (علیه السلام)

چکیده:

یکی از مهم‌ترین محورهای ارتباطی انسان، ارتباط با خود است و ترکیب «حقوق نفس» شامل مجموعه بایدها و نبایدهایی است که یک انسان وظیفه دارد در ارتباط با جسم و روح خود انجام دهد.

در بین آموزه‌های اسلام، فرمایشات امیرالمؤمنین (علیه السلام) از جایگاه ویژه‌ای در بحث حق و حقوق برخوردار است، لذا نوشتار حاضر با عنوان «حقوق نفس در کلام امیرالمؤمنین (علیه السلام)» به تبیین مهم‌ترین حقوق نفس در آموزه‌های اهل بیت (علیهم السلام) با محوریت فرمایشات امیرالمؤمنین و کتاب گرانسنگ نهج البلاغه پرداخته است. نگارنده ماحصل پژوهش را در قالب سه حق کلی تحت عناوین «خودشناسی و حفظ کرامت نفس»، «اهتمام به علم‌آموزی» و «اهتمام به حفظ سلامت جسم» تدوین کرده است. به نظر می‌رسد در بین حقوق مطرح شده «خودشناسی» در رأس تمام حقوق نفس قرار دارد؛ چراکه با رعایت و حصول آن، حفظ کرامت و پایبندی به اطاعت از خداوند و دیگر حقوق نفس، نیز محقق خواهد شد. چنان که از نگاه امیرالمؤمنین (علیه السلام)، خودشناسی سودمندترین شناخت هاست.

در مکتب اهل بیت (علیهم السلام) و به خصوص امیرالمؤمنین (علیه السلام)، علم‌آموزی به جنس، گروه یا نژاد خاصی اختصاص ندارد. بلکه وظیفه هر انسانی است که در مسیر علم و عمل به آن و دور شدن از جهل و نادانی، گام بردارد و اهتمام به حفظ سلامت جسم را هنگامی ارزشمند می‌دانند که از آن برای انجام فعالیت‌هایی که در مسیر آخرت‌گرایی و رسیدن به کمال صورت می‌گیرد، استفاده شود.

کلید واژه‌ها: حقوق نفس، خودشناسی، حفظ کرامت نفس، علم‌آموزی، سلامت جسم.

مولود نصیری / حوزه علمیه امام حسن مجتبی (علیه السلام)

عنوان: احقاق حقیقی حقوق در حکومت مهدوی در عرصه های سیاسی، فرهنگی و اجتماعی چکیده:

حق، یکی از مهم ترین و اساسی ترین مباحث، در زندگی فردی و اجتماعی انسانها به شمار می آید. التزام به حق زمینه را برای رشد فضائل اخلاقی و قرب الهی مهیا می سازد. مصداق عینی حق را پیامبر اکرم (صلی الله و علیه و آله) وجود مبارک امام علی (علیه السلام) می دانند. سیره و رفتار علوی درست و ثابت و با حق عجین است. ائمه (علیهم السلام) به عنوان مصداق اتم حق به شمار می روند و یکی از ارکان سیره حکومتی برای احقاق حقوق انسانها، رهبری معصوم می باشد. برای برقراری حقیقی حقوق در جامعه، حکومتی می تواند احقاق حقیقی حقوق را به همراه داشته باشد که بر پایه ی چند عنصر اساسی پایه گذاری شود؛ ۱. برنامه ی الهی عمل به کتاب خدا ۲. عمل به سیره ی پیامبر اکرم (صلی الله و علیه و آله) ۳. رهبری معصوم. حکومت امام معصوم حق را به نحوی فراگیر می کند، که حق در تمام ابعاد و عرصه های چون سیاست، فرهنگ، اجتماع و اقتصاد و قضا و نظامی نمایان شود. حکومت مهدوی، بزرگترین حکومتی است که گستره آن، سراسر جهان را فرا خواهد گرفت و در پرتو آن همه ارزشهای انسانی و اسلامی بر همه جهانیان حاکم خواهد شد، احقاق همه حقوق و بازسازی آنها بر مبنای دین الهی برای برقراری نظم و ساماندهی زندگی بشری در تمام عرصه های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و نظامی و قضایی می باشد. البته احقاق حق مردم و خدمت به آنان نه تنها با اجرای احکام الهی تعارض ندارد، که بدون آن و به جز با رعایت تقوا و ارزش های معنوی حاصل نمی شود.

کلید واژه ها: حق، حکومت مهدوی، عدالت، امنیت

مرضیه ضیایی / حوزه علمیه الغدیر

عنوان: حقوق بشر علوی

چکیده:

اسلام همه حقوق انسانی، اعم از فردی و اجتماعی آن را تبیین کرده و تنها دینی است که به حقوق انسان‌ها اهمیت ویژه‌ای داده است. در این مقاله، حقوق نوع بشر و حقوق اقشار خاص مد نظر است. از انواع حقوق بشر، می‌توان؛ حق حیات، حق آزادی، حق آموزش و پرورش، و... را نام برد و از انواع حقوق اقشار خاص نیز، حق زنان، حقوق غیرمسلمانان و اقلیت‌ها، حقوق ایتام، حقوق محرومان، حق مسلمان بر مسلمان، حق خویشاوندان و حق بردگان قابل بررسی است. با وجود دسته‌بندی‌های فوق وقتی ابعاد حقوق انسان را از منظر: حق حیات، حق آزادی و حق تدبیر بررسی کنیم؛ به مقصود نزدیک‌تر می‌نمایند، چرا که این سه حق از اساسی‌ترین حقوق انسان در اسلام هستند. امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) قرن‌ها پیش از ظهور حقوق بشر در اندیشه غرب، به حقوق در گفتار و کردار توجه داشته و اصول کلی حقوق بشر را در نهج البلاغه مطرح کرده‌اند؛ چه در نامه‌های حکومتی امام علی (علیه‌السلام) بالاخص خطاب به مالک اشتر، چه در توجه‌شان به ستم‌دیدگان و چه در وصیتشان در مورد ابن ملجم، «حقوق بشر علوی» نمایان است.

در منظر امام (علیه‌السلام) تنها ملاک برخورداری از حقوق شهروندی انسان بودن است. لذا حقوق شهروندی و «حقوق بشر» جایگاه مهمی در تفکر علوی داشته و بخش مهمی از بیانات ایشان را در نهج البلاغه دارد. حضرت اصول حقوق بشر را در نهج البلاغه بیان کرده و به اصل کرامت انسانی، اصل فطرت خداجوی انسان و اشتیاق رسیدن به کمال و جاودانگی او می‌پردازد.

کلیدواژه‌ها: امام علی (علیه‌السلام)، حق، اسلام، حقوق بشر، نهج البلاغه.

محمد امیر احمدزاده / استاد دانشگاه

عنوان: فرهنگ حق‌گرایی و حقوق فرهنگی در نهج البلاغه

چکیده:

فرهنگ یکی از شالوده‌های اصلی و عنصر قوام‌بخش هر جامعه است. در بررسی متن نهج البلاغه می‌توان به صراحت تأکیدات امام علی (علیه السلام) در جایگاه و اهمیت فرهنگ به مثابه حق و حقوق را دریافت. مساله نوشتار حاضر این است که چرا امام علی (علیه السلام) به چنین موضوعی توجه جدی نشان داده است و دیدگاه امام در این عرصه از چه حدود و ثغوری برای فرهنگ حق و حقوق فرهنگی برخوردار است؟ بنا به استفاده از روش تحلیل روایات و کلام امیرالمومنین، دستاورد تحقیق نشان می‌دهد که امام علی (علیه السلام) هم در جایگاه فقیه مرتبط با مردم و هم در عصر خلافت با نگاهی آسیب شناختی به جامعه بر این مساله اشراف و احاطه پیدا کرده بود که ریشه بسیاری از مسائل و بحران‌های اجتماعی، کج فهمی‌ها از دین اسلام، تفسیرهای متعارض از سیره رسول الله (صلی الله علیه و آله)، مناقشات و نزاع‌های گفتمانی (چالش فکری و جنگ‌ها)، موانع اجرای قوانین شرع یا عدم تمکین به آن در تداوم و بازتولید سنت‌های فرهنگی عصر جاهلیت از یک سو، و ضرورت تعریف حقوق فرهنگی برای جامعه از جمله آموزش و پرورش فکری آحاد مردم، ارائه الگوهای متعالی به جامعه و تلاش برای جایگزینی آنان با الگوهای عربی، تقدم بخشیدن هویت اسلامی بر خرده هویت‌های قومی - فرقه‌ای، نصیحت و خیرخواهی به اهل جامعه، و ترویج و توسعه ارزش‌های الهی از سوی دیگر، است. بنابراین، امام علی (علیه السلام) با طرح مفهوم حق و حقیقت‌طلبی در اندیشه و عمل بر آن بود که از ناحق و باطل به مثابه امری مذموم و ضدفرهنگی در جامعه که حقیقت را تضعیف می‌کند، یاد نمود. همچنین، در راستای طرد باطل به فراهم کردن زمینه‌های اجتماعی رشد حق‌گرایی، حق‌طلبی و عقل‌گرایی پرداخت که تاکید بر ترویج و توسعه‌ی حقوق فرهنگی از جمله تربیت و پرورش علمی - فکری مردم در این راستا بود. تاکید امام علی (علیه السلام) بر حقوق فرهنگی مشخص است که ایشان فرهنگ و تغییر بالنده در آن را

در راستای ارزش‌های الهی- انسانی همچون راهکاری بلندمدت برای رشد کیفی اسلام در جامعه قبایلی می‌دیدند که این رویکرد عمیق و تحول ساز متاثر از نگاه فرهنگی- اجتماعی او به مسائل و بحران‌های جامعه بود.

کلید واژه ها: فرهنگ حق‌گرا، حقوق فرهنگی، نهج البلاغه، امام علی (علیه‌السلام)

میراحمد عظیمی ، پروانه قلی پور ، سیدعلاالدین شاهرخی

عنوان: حقوق متقابل معلّم و شاگرد در نهج البلاغه

چکیده:

امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) از جانب همه مسلمانان و متفکران جهان به عنوان دانشمندی بی نظیر شناخته می شود؛ از اینرو ضرورت دارد ایده‌هایش در موضوعات مختلف مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد. ایشان موضوع حقوق متقابل گروه‌های مختلف نسبت به یکدیگر را به شایستگی مطرح نموده است؛ از جمله رویکرد خاصی نسبت به حقوق متقابل معلّم و شاگرد دارد. بر این اساس مقاله حاضر بر آن است: با روش توصیفی – تحلیلی به حقوق متقابل معلّم و شاگرد در نهج البلاغه بپردازد.

یافته‌های این پژوهش بیانگر آن است که در فرهنگ اسلامی برای معلّم و شاگرد حقوقی در نظر گرفته شده است. معلّمان باید با تأسی به انبیاء الهی از آنان سرمشق گرفته و غبار جهل و نادانی را از صفحه‌ی سفید جان شاگردان بزدایند. شاگردان نیز در این فضای محبت آمیز باید فراگیری را امری مقدّس دانسته، با تمام وجود در یادگیری در کنار خودسازی تلاش نمایند.

کلید واژه ها: حقوق، معلّم، شاگرد، نهج البلاغه، تزکیه، تعلیم.

حسین چراغی وش، فاطمه مرادی کهنکی / استادیار گروه زبان و ادبیات عرب

عنوان: نقش آخرت گرایی در رابطه‌ی انسان و محیط زیست بر اساس نهج البلاغه

چکیده:

نهج البلاغه بعد از قرآن کریم، بهترین منبع برای واکاوی مباحث اسلامی در همه زمینه‌ها است. رابطه‌ی انسان و محیط زیست یکی از این مباحث است. در اسلام بیش از هر دین و مکتبی به رفتار صحیح با محیط زیست سفارش شده است. با توجه به این که انسان در روز قیامت نسبت به تمام افعال خویش مورد سوال واقع می‌شود که چرا با وجود انذارها، نهی‌ها، راهنمایی‌ها و تبیین رفتارهای صحیح و شناسایی رفتارهای ناپسند، حیوانات را آزار داده و نسبت به طبیعت کوتاهی کرده است، اهمیت آخرت گرایی انسان در رابطه با محیط زیست روشن می‌گردد.

آنچه در این پژوهش از آن سخن گفته شده است، مجموعه‌ای از رفتارهایی است که مشخص کننده‌ی حقوق متقابل انسان و محیط زیست است و می‌توان از آن به راهبردهایی از نهج البلاغه در حیطه‌ی رفتار تعبیر کرد که در قالب فضائل و رذائل رفتاری صورت دقیقی از روابط انسان با محیط زیست را بر اساس نهج البلاغه ترسیم می‌کند. لازم به ذکر است این پژوهش با استفاده از روش توصیفی- تحلیلی و به کارگیری ابزار کتابخانه‌ای نگارش یافته است.

کلید واژه‌ها: آخرت گرایی، امام علی (علیه السلام)، رذائل رفتاری، فضائل رفتاری، محیط زیست.

کیومرث کلانتری، فاطمه نوری / هیئت علمی دانشگاه پیام نور

عنوان: عدالت محاسبه گر در نهج البلاغه

چکیده:

امروزه سیاست جنایی محاسبه گر، شیوه‌ای نوین در کاهش و کنترل بزهکاری به شمار می آید. الگویی که در آن خطر ارتکاب جرم مورد ارزیابی و سنجش قرار گرفته و سپس مدیریت می شود. این در حالی است که بررسی فرامین و توصیه‌های مندرج در نهج البلاغه نشان می‌دهد که حدود چهارده قرن قبل، این مفهوم نوین علوم جنایی به صورت همه جانبه مورد توجه امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) قرار داشته است.

در این مقاله با استفاده از روش اسنادی و تحلیل محتوا، معیارهای سنجش خطر جرم و چگونگی مدیریت آن از دیدگاه امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) مورد بررسی قرار گرفته است.

یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که با پیروی از رهنمودهای آن حضرت در خطابه‌ها، نامه‌ها و کلمات قصار نهج البلاغه، از طریق شناسایی موقعیت‌های دارای خطر بزهکاری، مصون سازی آماج‌های جرم و مناطق پرخطر، تقویت و نظارت و رؤیت پذیری و بالا بردن هزینه ارتکاب جرم بواسطه افزایش احتمال شناسایی و دستگیری مرتکب می‌توان خطر ارتکاب جرم را مدیریت نمود.

کلید واژه‌ها: عدالت محاسبه گر (سنجشی یا تخمینی)، پیشگیری از جرم، نهج البلاغه، مدیریت خطر جرم

بهرام درخشان / هیئت علمی دانشگاه آزاد

عنوان: حقوق شهروندی در عهدنامه مالک اشتر (نامه ۵۳ نهج البلاغه)

چکیده:

اسلام مکتبی جهانی است که همه ابعاد آن برای نیل انسان به سوی هدف مشخص یعنی رسیدن به قرب خداوند برنامه ریزی دقیق شده است، خداوند انسان را موجودی آزاد و دارای اختیار آفریده و وی را تکریم کرده است، در این محور حقوق اساسی را به انسان اعطا کرده است که در سایه این حقوق بتوان به سعادت کامل رسید، حق حیات انسان به عنوان اولین نیاز وی برای رسیدن و ساختن حقوق دیگر می‌باشد، در سایه این حقوق وجود انسان بایستی به سبب تکریم خداوند مورد تکریم قرار بگیرد، امنیت انسان از هر لحاظ جزء جدانشدنی حقوق انسانی است، که در ردیف آن دانستن و برخورداری از رفاه اجتماعی به نحوی آزادانه که بتوان در آن اظهار نظر و انتقاد کرد و مشارکتی سالم و همه‌گیر داشت.

زندگانی امیرالمومنین (علیه السلام) به دلیل خلافت هرچند کوتاه آن نمونه بارز اعطای این حقوق می‌باشد، به ویژه نامه ایشان به فرماندار مصر مالک اشتر نمونه کامل و جامعی برای تقویت این ادعاست.

این پژوهش بر آن است تا با نگاهی در اندیشه امام علی (علیه السلام) و با تکیه بنیادی بر عهد نامه مالک اشتر حقوق شهروندی و اساسی زندگی انسان را از آن استخراج کند.

کلید واژه ها حق، حقوق، تکلیف، شهروند، حقوق شهروندی، نهج البلاغه، عهدنامه مالک اشتر.

گلنار عظیمی و زهرا شیخوند و شهرزاد کتابی / دانشگاه خراسان رضوی

عنوان: حقوق خویشاوندان در نهج البلاغه

چکیده:

بدیهی است تلقی‌های گوناگون آدمی از هستی و انسان موجب می‌شود وی نوع معینی از سلوک را در هر زمینه‌ای و از جمله روابط برگزیند و به‌گونه‌ی خاصی عمل نماید. گاهی در این مسیر توجه فراوانی به همگرایی‌ها، همبستگی‌ها و محبت و مهربانی نشان می‌دهد و زمانی نسبت به آن کم میل یا بی‌توجه می‌شود. حال اگر در این سلوک ارتباطات براساس اصول صحیح و ارزشی تنظیم شود، شاهد جامعه‌ای سالم و همگرا خواهیم بود و در غیر اینصورت آثار و پیامدهای ناخوشایندی بر سطوح فرد و جامعه مترتب خواهد گشت. حال یکی از این شاخصه‌های مهم در جامعه‌ی سالم و همگرا که در فرهنگ متعالی اسلام و از آن جمله امام پروا پیشگان حضرت علی (علیه‌السلام) از جایگاه والا و اهمیتی بالا برخوردار است، «ارتباط با خویشاوندان و مراعات حقوق ایشان» می‌باشد، زیرا این سنت حسنه و سیله‌ای راهگشا در بهسازی بنیان جامعه و نیز تقویت روابط فردی و خانوادگی است که با ایجاد آن رایحه‌ی دل‌انگیز سعادت و سلامت فرد و جامعه را در فضای زندگی بشر می‌پراکند. از اینرو پژوهش حاضر با عنوان «حقوق خویشاوندان در نهج البلاغه» با هدف برون‌رفت از وضعیت حاضر (وضعیت اسفبار ارتباط با خویشاوندان و نزدیکان با بهانه‌های واهی حتی میان عزیزان همچون پدر، مادر، خواهر و برادر) سامان یافت. روش تحقیق کتابخانه‌ای است و شیوه‌ی طرح مباحث بدین گونه است که ذیل هر عنوان نکته‌های قابل استفاده از فرمایشات امام علی (علیه‌السلام) با استفاده از منابع متنوع و موثق البته با محوریت نهج البلاغه و شروح آن در ارتباط با آن بحث مطرح گشته است.

در پایان چنین نتیجه‌ای حاصل می‌شود که الگوبرداری از دیدگاه‌های امام علی (علیه‌السلام) با محوریت نهج البلاغه در این مساله نیز - حقوق خویشاوندان - بعنوان آموزه‌های ارزشمند و زندگی‌ساز، بهترین طریق

معرفت به خطوط اساسی آدمی جهت برون رفت از مشکلات و موانع روابط با ارحام(پدر و مادر، خواهر و برادر و...) است؛ چرا که این فرهنگ - امام علی(علیه السلام) به لحاظ تعالی برقراری اتحاد عقل عملی با عقل نظری این قابلیت را دارد که انسان های موحد و خداترس با مراجعه به آن بتوانند در راستای جلوگیری از معضلات به وجود آمده در رابطه با خویشاوندان و حقوق ایشان به معارف جزئی در پرتو معارف کلی دست یابند و از آن بهره گیرند.

کلید واژه ها: حقوق، خویشاوندان، امام علی(علیه السلام)، جامعه حاضر، جامعه شناسی، روانشناسی.

جلال ولی الهی / رئیس انجمن علمی آموزش محیط زیست و توسعه پایدار

عنوان: بنیان دانش حفاظت از محیط زیست و راهکارهای توسعه پایدار در آثار خداوند علم و

شمشیر

چکیده:

آموزه‌های زیست محیطی آثار امام علی آنچنان عمیق و گسترده است که بنیانی برای مفاهیم و اصول زیست محیطی است که امروزه بشر به ضرورت و اهمیت آن پی برده است. خداوند علم و شمشیر نامی است که نویسنده آلمانی رودلف ژایگر بر کتاب تحقیقی خود درباره زندگی پرافتخار امام علی نهاده است. امروزه هر تباهی زیست محیطی که بشر بوجود آورده است یا حاصل جهل او و یا آزمندی روحیه تجاوزگری اوست برای حل معضلات زیست محیطی نیاز به علم و شمشیر است. علم در برابر جهل است و شمشیر نماد قانون علم و فناوری زیست محیطی مجموعه ای از همه علوم است که به نوعی با زندگی، اخلاقیات و رفاه و سعادت و سلامت و به طور کلی بر موجودیت نوع بشر ارتباط دارند و مجموعه ای از فناوری های سازگار با محیط زیست و در راستای توسعه پایدار است. شمشیر نماد قوه قهریه اجرای قانون است. ادامه رفاه و سعادت بشر امروز در گرو آموزش و آگاهی های زیست محیطی و تدوین قوانین و پایبندی به آن در حفاظت از طبیعت و محیط زیست است و پشتوانه پایبندی عمومی مشارکت ها و مراقبت های عمومی و اخلاقیات و اعتقادات فردی و اجتماعی است.

در این مقاله به اصول زیست محیطی در دستور کار بیانیه ریو ۲۱ و انعکاس آن در جزیی از آثار امام علی اشاره شده است.

کلید واژه ها: امام علی، نهج البلاغه، بیانیه زیست محیطی ریو ۲۱، رودلف ژایگر

مریم هاشمی و طاهره امینی / کارشناس ارشد پژوهشگاه امام علی (علیه السلام)

عنوان: چیستی و چرایی حقوق اجتماعی در نهج البلاغه

چکیده:

حقوق فطری و در تعبیرهای دیگر آن، حقوق طبیعی و حقوق اجتماعی، از حقوق ذاتی پدیده های حیات انسان و جامعه انسانی است و دین اسلام به این دلیل که یک دین اجتماعی است، علاوه بر حقوق فردی انسان، حقوق اجتماعی یا عینی او را نیز مدّ نظر قرار داده است؛ و کتاب نفیس «نهج البلاغه» در این زمینه نگاه فراگیری به حقوق اجتماعی دارد، چه، امام علی (علیه السلام) حدود چهارده قرن پیش در دوران حکومت کوتاه خویش به بیان اصول مبنایی حقوق بشر و حقوق خصوصی، عمومی، سیاسی و اجتماعی انسان پرداخته است. این حقوق اجتماعی، قاعده یا مجموعه قواعدی است که در مورد افراد یا اجتماعات به کار می رود و در قبال ضمانت اجرایی که دارد، باید مورد اطاعت مردم نیز قرار گیرد؛ بدین سان این مقاله بر آن است تا با روش توصیفی و تحلیلی به موضوع چیستی و چرایی حقوق اجتماعی در نهج البلاغه بپردازد.

کلید واژه ها: حقوق اجتماعی، مردم، تعامل با دیگران، آزادی بیان و اندیشه، نهج البلاغه

مینا حصامی / استاد حوزه

عنوان: نگاهی بر حقوق و پیامدهای رعایت و عدم رعایت آن در نهج البلاغه چکیده:

مسأله حق و ادای حقوق دیگران در اسلام از جمله مباحثی است که دارای اهمیت خاصی است. هرجا تأکید خاص در دین وجود دارد سفارش و تبیین ائمه دین در آن زمینه قابل توجه است. لذا معنای حق و حقوق متقابل در فرمایشات حضرت امیر(علیه السلام) در نهج البلاغه بسیار پررنگ است. در فرمایشات حضرت رابطه حق و تکلیف، رابطه‌ای محکم و غیرقابل تفکیک است و هرجا حقی متصور است در مقابلش تکلیف و تعهدی قرار دارد که از ملازمت آنها ناشی می‌شود.

در نهج البلاغه، حقوق متقابل به عنوان جعل الهی برای انسان‌ها اثبات شده و سعی شده با توجه به جایگاه‌های مختلف افراد در یک جامعه و تقابلشان با یکدیگر مانند زمامدار و مردم، زمامدار و مدیران، والدین و فرزندان، دوستان و برادران دینی و همسایگان، که هر یک دارای حقوق و تکالیف متفاوت نسبت به هم هستند، به تفکیک مورد بررسی قرار گیرد، و پیامدهای حاصل از رعایت این حقوق مانند به وجود آمدن الفت میان مردم، عزت یافتن دین، نیرومند شدن حق، پاک شدن مسیر دین از انحراف، اصلاح شدن زمانه، و ناامید شدن دشمنان بیان شود. همچنین تبعات عدم رعایت حقوق متقابل از قبیل پیدایش اختلاف کلمه، آشکارشدن ظلم و ستم، افزایش بدعت در دین، ترک سنت‌های دین، عمل بر مبنای هوی و هوس، تعطیل شدن احکام الهی و افزایش بیماری‌های اخلاقی در جامعه، است، در این پژوهش که به روش کتابخانه‌ای است پس از بیان حقوق متقابل و شناخت آن به پیامدهای رعایت آن و عدم رعایت آن پرداخته شده است. امید است با شناخت این امور به توان جامعه‌ای اسلامی و علوی را پایه گذاری کرد.

کلید واژه ها: حق، حقوق متقابل، پیامد

مجتبی گراوند، فرزانه تیموری / عضو هیئت علمی دانشگاه

عنوان: موانع پای بندی به حقوق فردی و اجتماعی از دیدگاه امام علی (علیه السلام)

چکیده:

انسان‌ها در صورتی به سعادت و کمال می‌رسند که حکومت و مردم وظایف خویش را دو طرفه انجام دهند و حقوق خویش را به جا آورند. یکی از مسائل و مشکلات فراوی امام علی (علیه السلام)، عدم پای بندی برخی افراد به حقوق فردی و اجتماعی بود. آن حضرت (علیه السلام) در عمل به حقوق الهی و انسانی به حق پای بند بود و به اقتضای شرایط عصر و نسل، همواره ضرورت و عوامل رعایت پای بندی به حقوق را یادآور شده است. این پژوهش درصدد است با روش توصیفی – تحلیلی و بر مبنای متون تاریخی و مطالعات کتابخانه‌ای به تبیین و بررسی موضوع بپردازد تا از این رهگذر بتوان به فضایی ایمن جهت ارتقاء و شفاف شدن مفهوم حق و توسعه هر چه بیشتر مقاصد مادی و معنوی مسلمانان و جامعه اسلامی دست یافت.

کلید واژه‌ها: امام علی (علیه السلام)، حقوق، موانع پای بندی، سیره علوی (علیه السلام).

گلی حجت فر، مریم کتابی

عنوان: حقوق شهروندی و آداب شناسی آن در نهج البلاغه

چکیده:

یکی از مباحثی که در دهه‌های اخیر بسیار مورد تاکید، توجه و کنکاش قرار گرفته است و به یکی از اولویتهای علوم سیاسی، نظام قضایی و اداری تبدیل شده، «حقوق شهروندی» می باشد. مساله‌ای که هرچند در سطح طرح و گفتار به ویژه سیاستمداران رشد بسیار فزاینده‌ای داشته است، از این رو بازخوانی حقوق شهروندی و آداب شناسی آن در فرهنگ معصومین (علیهم‌السلام) و طراحی الگوی منسجمی از این مصادیق، می تواند راهبردی کارآمد و اجرایی در راستای خروج از این وضعیت (چه در سطح سیاستمداران و چه در عرصه تعاملات شهروندان با یکدیگر) باشد. پژوهش حاضر با چنین زاویه‌نگاهی می کوشد تا به مطالعه‌ی «حقوق شهروندی و آداب شناسی آن در نهج البلاغه» بپردازد و در این مسیر پاسخگوی پرسش‌هایی از این دست باشد که :

۱. حقوق شهروندی به چه معناست؟ آیا حقوق شهروندی همان حقوق بشر است؟ منزلت و ارزش شهروند چیست؟
۲. معنا و مفهوم آداب شهروندی چیست؟ وضعیت این مساله (مراعات آداب شهروندی) در جامعه حاضر چگونه است؟
۳. تعریف، جایگاه و ضرورت توجه به تقویت و پویایی حقوق شهروندی و آداب آن در فرهنگ علوی با محوریت نهج البلاغه چگونه طرح و ترسیم می گردد؟
۴. جغرافیای طرح و اجرای حقوق شهروندی و آداب آن در منظومه سیره و سخنان حضرت علی (علیه‌السلام) با توجه به کتاب ارزشمند نهج البلاغه چگونه معنا می شود؟ در فرمایشات حکیمانه ایشان در نهج البلاغه، آیا تحولات زمان در مسیر توسعه‌ی حقوق شهروندی و آداب آن موثر بوده است؟

۵. منابع معرفتی حضرت علی (علیه السلام) در نهج البلاغه در مسیر اجرا، تقویت و توسعه حقوق شهروندی و

آداب آن چیست؟ و تا چه میزان در رفتارهای هدایت افزای ایشان مورد استفاده قرار گرفته است؟

۶. اهمّ مصادیق حقوق شهروندی و آداب آن در فرهنگ علوی با محوریت نهج البلاغه کدامست؟

روش کار: در این مطالعه که به صورت توصیفی- مقطعی Cross- Sectional انجام گردید، با تکیه بر مبنای روش تحقیق اسنادی و تکنیک تحلیل محتوا با همراهی برگه پرسش نامه صورت پذیرفته است و سپس این داده‌ها با آموزه های فرهنگ علوی براساس کتاب فاخر نهج البلاغه و نیز سایر منابع متنوع موجود در منابع مادر و دست اول تلفیق و در قالب این پژوهش انسجام یافت. فرهنگ علوی با محوریت نهج البلاغه پیرامون حقوق شهروندی و آداب شناسی آن، با در اختیار داشتن منابع معرفتی مهمی چون قرآن کریم و سیره و سنت نبوی با اتخاذ مصادیقی شاخص همچون: دستیابی و بسط تامين و رفاه اجتماعی، بهره مندی از فرصتهای آموزشی، نیک خواهی شهروندان برای مسئولین، بهره مندی از قانون مساوات و برابری، آزادی اجتماعی و... در آن شرایط حساس فضای مسموم و حق گریز حقوق ستیز ایجاد شده توسط حاکمیت که حقوق شهروندی محلی از اعراب نداشت و به تعبیری هیچ انگاشته می شد، و شهروندان نیز در برخورد با یکدیگر بی تفاوتی را برگزیده بودند، به عنوان رهبری شایسته و حق محور در تداوم سیره و سنت نبی بزرگوار اسلام (صلی الله علیه و آله) موفق شدند تا علاوه بر تنظیم منشور حقوق شهروندی و آداب شناسی آن برای همگان فارغ از رنگ، نژاد، زبان، اقلیم جغرافیایی و...، مخدوش نمودن سنن و آداب تعصب گونه و قبیله‌ای و زیرسوال بردن آنان و نیز تعاملی نیک بین شهروندان با یکدیگر را هم رقم بزنند.

کلیدواژه‌ها: حقوق شهروندی، سنن حقوق ستیز حاکمیت، شهروندان، آداب شناسی، فرهنگ علوی، نهج البلاغه.

سید علینقی هاشمی / طلبه سطح ۳

عنوان: واکاوی حقوق اقلیت‌ها در نهج البلاغه

چکیده:

جامعه از اقشار مختلفی تشکیل می‌شود و هر قشری در جامعه دارای وظایف، مسئولیت‌ها و به تبع آن حقوقی است. یکی از اقشار که در جامعه اسلامی دارای حقوق است، اقلیت‌های مذهبی است. اقلیت‌ها در جامعه اسلامی شامل مسیحیت، یهود و زرتشت هستند. شناخت حقوق اقلیت‌ها در زندگی مسالمت‌آمیز با آنها بسیار تاثیرگذار است.

یکی از مهمترین منابع علوم اسلامی در این زمینه نهج البلاغه و در نهج البلاغه، نامه امیرالمومنین علی (علیه السلام) به مالک اشتر است.

در این نوشتار به حقوق عمومی و اختصاصی اقلیت‌ها در نهج البلاغه می‌پردازیم. حقوق عمومی مثل توجه به کرامت انسانی آن‌ها، حفظ امنیت، آزادی بیان و عقیده، دوری از تبعیض و آموزش و پرورش و حقوق خصوصی مثل لزوم رعایت پیمانها و احترام به سنت‌های آنان.

روش تحقیق در این مقاله، کتابخانه‌ای است.

کلیدواژه‌ها: حق، حقوق، اقلیت‌ها، ذمه، نهج البلاغه

فائزه سادات خردمند، فاطمه مکاریان، سمیه کیهانور / حوزه علمیه زهراى اطهر (سلام الله علیها)

عنوان: رابطه حق تفکر با حق اطاعت در نهج البلاغه

چکیده:

پژوهش حاضر با عنوان «رابطه حق تفکر با حق اطاعت در نهج البلاغه» تحقیقی توصیفی کاربردی در حوزه علوم قرآن و مباحث اعتقادی و کلامی می‌باشد و هدف از آن، آشنایی با دامنه مفهومی و معرفتی تفکر و اطاعت و حق میان آن دو می‌باشد و به علاوه کمک به بیان تقابل و تعارض میان عقل و تعبد و عبادت خالصانه با تفکر در طبیعت و تاریخ و انسان‌های گذشته از اهداف کاربردی این پژوهش می‌باشد.

محقق با مطالعه و تأمل در گستره معنایی تفکر و اطاعت و رجوع به قرآن و تفاسیر و نهج البلاغه، به بررسی رابطه میان حق تفکر و حق اطاعت پرداخته و به نتایج زیر دست یافته است:

تفکر، تأمل، تصرف و حرکت قلب است که با مقولات و دلایل برای رسیدن به مطلوب انجام می‌شود و در کنار آن بحث اطاعت مطرح می‌شود که فرمانبرداری، انقیاد و امتثال در هر امری می‌باشد که با میل و خضوع انجام می‌شود. انسان از آنجایی که مخلوق خالقی بزرگ است باید شکر نعمات او را به جای آورد و رعایت این حقوق، این مهم را به سرانجام می‌رساند. تفکر و اطاعت رابطه‌ای تنگاتنگ داشته و در معارف نظری اطاعت محض کافی است ولی در معارف اخلاقی و علمی بدون تفکر اطاعت محقق نمی‌شود.

کلیدواژه‌ها: تفکر، اطاعت، حق، قرآن، نهج البلاغه.

زینب نادی / استاد حوزه

عنوان: حقوق اهل بیت (علیهم السلام)

چکیده:

شناخت حقوق اهل بیت (علیهم السلام) از مباحث راهبردی و سرنوشت ساز در عرصه اعتقادی و رفتاری انسان هاست. شناخت واقعی مبدأ و معاد (خدا و قیامت)، درک حقایق قرآن و سنت، نیل به خوشبختی و سعادت، مصونیت از بدبختی و شقاوت، آراستگی به فضایل و پیراستگی از رذایل، فقط در پرتو شناخت حقوق اهل بیت (علیهم السلام) و رعایت آن، امکان پذیر است. آنان چراغ هدایت، کشتی نجات، رهبران دین و دنیای مردم و در یک نگاه «حبل الله المتین» اند و تمسک به روش و منش ایشان دستور الهی است: حق معرفت، مودت و اطاعت از حقوق بنیادین اهل بیت (علیهم السلام) است که در این نوشتار مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. از نقش های اصلی اهل بیت (علیهم السلام) حفظ تعادل دین و پیشگیری از انحراف و بدعت هایی است که همواره در کمین دین و پیروان واقعی آن قرار دارد.

کلیدواژه‌ها: حقوق، اهل بیت (علیهم السلام)، قرآن، تکامل دین

طاهره سادات طباطبایی / استاد حوزه علمیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها)

عنوان: حقوق فرزندان

چکیده:

انسان، طبعاً اجتماعی و به اصطلاح مدنی الطبع است و بدیهی است که در زندگی اجتماعی مقرراتی لازم است تا وظایف و تکالیف افراد تعیین شود و حدود روابط آنان مشخص شود و در صورت اصطکاک منافع از تجاوزها و تعدیات آنان جلوگیری شود. اصولاً حق دو طرفه است. مثلاً اگر کوچکتر موظف است بزرگتر را مورد احترام قرار دهد، بزرگتر نیز وظیفه دارد کوچکتر را مورد احترام و محبت قرار دهد. از جمله مواردی که افراد نسبت به همدیگر حقی دو طرفه دارند حقوق والدین و فرزندان بر یکدیگر است و هر کدام از والدین و اولاد از نظر اسلام بر دیگری حقوقی دارند. در اینکه کودکان جزو آسیب پذیرترین اقشار جامعه هستند، شکی وجود ندارد چرا که کودکان به دلیل صغر سنشان و اینکه به تکامل عقلی و جسمی نرسیده اند نمی توانند از خود در مقابل ناملایماتی که به آنها می شود دفاع کنند. بنابراین در اولویت قرار دادن حقوق اولیه و طبیعی آنها نه تنها ضروری است بلکه یک حق و تکلیف به عهده اشخاص حقیقی و حقوقی است و در جایی که همه افراد بشر بدون در نظر گرفتن نژاد، رنگ جنس زبان مذهب و ... مشمول حقوق و آزادی های مندرج در قانون اساسی هستند.

در این مقاله با برشمردن انواع حقوق فرزند و تبیین آنها سعی در شفاف سازی این حقوق داریم. زیرا والدین گاهی ناخواسته و از سر بی اطلاعی حقوق کودکان را تضییع نموده آن را نادیده می گیرند که این امر صدمات جبران ناپذیری را به ساختار شخصیتی و فکری کودکان در آینده وارد می نماید.

کلید واژه ها: حق، حقوق، فرزندان

سعید سپاهی / دانشجوی کارشناسی ارشد

عنوان: بررسی مفهومی حقوق بشر در نهج البلاغه

چکیده:

نهج البلاغه بعد از قرآن کریم همواره به عنوان کتابی روشنگر و هدایت گر در مذهب تشیع می باشد. سخنان گهربار امام علی (علیه السلام) همواره به عنوان اصلی برای رشد معنوی و دنیوی مورد استفاده قرار گرفته است.

نهج البلاغه سرشار از نکات آموزنده اخلاقی، سیاسی، اجتماعی، تربیتی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی و ... می باشد. حقوق و حق یکی از نیازهای اساسی انسان برای زندگی می باشد در نهج البلاغه نکات و مفاهیمی از آن آورده شده است. یکی از اقسام حقوق، حقوق بین الملل است که به بررسی قواعد و قوانین در عرصه بین الملل می پردازد. یکی از جنبه های حقوق بین الملل، حقوق بشر جهانی است. ما در این مقاله به بررسی چیستی و هستی حقوق بشر می پردازیم که در نهج البلاغه آورده شده است و در بعضی از مفاهیم و بندهای آن به مقایسه و نتیجه گیری با حقوق بشر جهانی می پردازیم. این مقاله از جهت هدف کاربردی و از جهت خصوصیت موضوع مقاله ایی توصیفی و تحلیلی است که روش جمع آوری اطلاعات برای تعریف مفاهیم پایه ایی، روش کتابخانه ایی و اسنادی بوده است.

کلید واژه ها: حقوق بشر، امام علی، نهج البلاغه، حقوق بین الملل، حقوق، حق

سید حمید موسوی / ارشد نهج البلاغه

عنوان: اصل مساوات حقوق در نهج البلاغه

چکیده:

یکی از مباحث مهم امروز جهان، حقوق بشر (انسان) و اصل مساوات در حقوق است. هر چند طرح مباحث حقوق بشر به شکل امروزی آن سابقه تاریخی چندانی ندارد، باید اعتراف کرد که طی قرن اخیر مطالب و مباحث آن رشد بسیار فزاینده داشته است. باید اذعان کنیم که طرح بحث حقوق بشر و رعایت اصل مساوات حقوقی از دیدگاه امیرالمؤمنین (علیه السلام) شاید بهترین شیوه در دستیابی به این حوزه حقوق است، زیرا امیرالمؤمنین (علیه السلام) به اعتراف همگان به عنوان بهترین شخص آگاه به اسلام بعد از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) است، از طرف دیگر وی مدتی اگرچه کوتاه به عنوان حاکم جامعه اسلامی زمامداری دولت اسلامی را عهده دار بوده و بیش از سایر دوره ها زمامداری آن حضرت با تنوع نژادها، زبانها، رنگها، ادیان، و سرزمین های مختلف روبرو شده است. از طرف دیگر گروه های سیاسی و عقیدتی و کلامی نیز حوزه حکومتی دولت اسلامی مطرح است.

قبل از شیوه حکومتی امیرالمؤمنین (علیه السلام) تاریخ اسلام تجربه های تلخ و شیرین دیگر هم داشته است. همه اینها باعث می شود که حقوق بشر و رعایت مهمترین اصل آن یعنی اصل مساوات از دیدگاه امیرالمؤمنین (علیه السلام) بسیار مهم و ملموس باشد. در این نوشتار ابتدا به تعریف حق و حقوق در نهج البلاغه، بیان حقوق مداری در نهج البلاغه و سپس به بررسی اصل مساوات در نهج البلاغه پرداخته می شود.

کلیدواژه ها: حق، حقوق، مساوات، نهج البلاغه، امیرالمؤمنین (علیه السلام).

طاهره سترگ ، معصومه رضاییان حق / سطح ۳

عنوان: اصول قرآنی ناظر بر حقوق معنوی زوجه با تأکید بر نهج البلاغه

چکیده:

هرچند اسلام بر رعایت حقوق مادی در خانواده تأکید دارد و در سیره ائمه معصومین (علیهم السلام) نیز با دقت مورد توجه و عنایت بوده؛ اما اساس خانواده بر حفظ حقوق معنوی استوار است. زیرا حقوق مادی، نمای ظاهری ساختمان خانواده را زیبا می کند؛ اما پایه ها و بدنه آن با حفظ حقوق معنوی استحکام می یابد و این سرمایه معنوی، حقی متقابل است که زن و مرد هر دو بایستی رعایت کنند: «و لَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ» (سوره بقره/۲۲۸) و مانند همان وظایفی که بر عهدهی زنان است، به طور شایسته بر عهدهی مردان است. بر این اساس، پژوهش حاضر با معرفی اصول قرآنی ناظر بر حقوق معنوی زوجه با تأکید بر نهج البلاغه با رویکردی نوین که بر اساس پیوند اخلاق و حقوق به روش اسنادی با مقایسه ای تطبیقی و تحلیلی با هدف اصلاح و تحکیم روابط زن و شوهر در درون خانواده و اصلاح الگوی برنامه ریزی کلان اجتماعی به زیور طبع آراسته شده است تا به بضاعت مزجات خود به ندای ولی امر و نائب حجت خدا (عج) لبیک گفته باشیم. در این راستا اهتمام نگارنده این بوده است که علاوه بر استناد به آموزه های قرآنی و نیز سخنان گوهر بار امام علی (علیه السلام) با تأکید بر نهج البلاغه و شروح آن استناد شود، تا بر إغنائی هر چه بیشتر این اثر افزوده گردد. نتیجه آنکه اصول قرآنی احصا شده، بیانگر عنایت وافر خداوند به تأسیس، تعالی و پایداری بنای مقدس خانواده است و موید حاکمیت اصل تحکیم بنیان خانواده بر دیگر اصول مذکور می باشد؛ افزون بر این از منظر قرآن زن و شوهر، هر دو در حفظ این بنیان نقش دارند و از هر کاری که روابطشان را متشنج و مخدوش می کند باید اجتناب نمایند.

کلید واژه ها: قرآن، نهج البلاغه، خانواده، زوجه، حقوق معنوی، اصل، تحکیم

محمد مهدی خیبر / ارشد علوم قرآنی

عنوان: راهکارهای اعتلای احساس مسئولیت معلمی در سیره‌ی امیرالمؤمنین علی (علیه السلام)

چکیده:

مسئولیت معلمی که از بنیادی‌ترین و حیاتی‌ترین مسائل در حوزه‌ی تعلیم و تربیت است، ضامن اجرای مطلوب فرایند یاددهی- یادگیری خواهد شد. نگاه محققانه به این امر با تکیه بر سیره‌ی معصومین (علیهم السلام)، آهنگ حرکت برای تحقق جامعه دینی پیشرفته را هموارتر و سریع‌تر می‌سازد. هدف از این نوشتار، پرداختن به روش‌های تربیتی امام علی (علیه السلام) برای اعتلای احساس مسئولیت‌پذیری در میان معلمان است. با استناد به روایات و شواهد تاریخی و با توجه حکومت ظاهری امام علی (علیه السلام) نسبت به سایر ائمه و در نتیجه امکان الگو برداری بهتر از سیره‌ی آن بزرگوار، ضرورت این پژوهش بیشتر آشکار می‌شود.

بررسی حاضر جنبه تحقیق کتابخانه‌ای و از نوع پژوهش توصیفی- تحلیلی است. در این مقاله پس از بیان مفاهیم کلی، راهکارهای اعتلای احساس مسئولیت‌پذیری معلمی در سیره‌ی امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) استنباط شده؛ و از این رهگذر تفاوت مسئولیت و احساس مسئولیت؛ و نیز خاستگاه احساس مسئولیت در سیره‌ی علوی نیز بیان شده و بدست آمده که در سیره‌ی امام علی (علیه السلام) تأکید بر راهکارهای معرفتی، اعتقادی، رفتاری، پاداش و عقاب و توجه به نتایج کار، موجب تقویت و اعتلای احساس مسئولیت‌پذیری معلمان شده است. امید آنکه این پژوهش گامی هر چند کوتاه جهت رسیدن به تمدن نوین اسلامی برخاسته از مبانی علوی باشد.

کلیدواژه‌ها: مسئولیت، مسئولیت معلمی، احساس مسئولیت معلمی، سیره‌ی امیرالمؤمنین علی (علیه السلام)

زهرا سادات مینایی / ارشد فلسفه و کلام

عنوان: حقوق و تکالیف زن در خانواده از منظر نهج البلاغه

چکیده:

شناخت حقوق و توجه به حقوق متقابل محور قرار گرفتن حقوق در زندگی بنیان زندگی سالم و سعادت آمیز است تا زمانی که آدمیان به حقوق گوناگون واقف شوند و رعایت آن حقوق را را محور رفتار و مناسبات خود قرار ندهند زندگی انسانها از تکیه گاهی محکم برخوردار نخواهد شد.

بر همین اساس با ایجاد عقد نکاح با کلیه شرایط معتبر شرعی و قانونی بین زن و مرد حقوق و وظایفی بین زن و شوهر ایجاد می شود که رعایت آن در ثبات و استحکام نظام خانواده تاثیر اساسی دارد در این میان با توجه به وجود عواطف بسیار قوی در زنان نقش آنان در تامین بهداشت روانی خانواده چشم گیرتر است. در حقوق اسلامی راجع به تقسیم وظایف زوجین تفاوت هایی دیده می شود که نه تنها خاستگاه تبعیض ندارند بلکه در نظام قانونگذاری کاملا مستند بر مبانی خاص است و قابلیت تامل و توجیه عقلایی دارد و دقت و تیز بینی نام شریعت را بر پایه حکمت و عدالت و رافت و رحمت در گستره حقوق خانواده روشن می سازد و خود بیانگر وجود تناسب بین عالم شریعت و طبیعت و فطرت است. حضرت علی زنان و مردان را دارای سرمایه های یکسان خلقتی می داند که این سرمایه ها در جنسیت های متفاوت زن و مرد به رفتارهای متفاوتی می یابد. لذا اگرچه زن و مرد به عنوان نوع انسان در بسیاری از صفات مشترک هستند اما در برخی موارد اختلاف وجود دارد که این اختلاف بر ایفای نقش آنها اثر می گذارد. رفتار شایسته، مشورت و نظرخواهی، همکاری و همیاری، هدیه، کمک در امور منزل از طرف مرد، از جمله حقوق زن است که در این مقاله به آن پرداخته شده است.

کلید واژه ها: حقوق، تکلیف، زن، نهج البلاغه

اکرم قشمی / حوزه علمیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها)

عنوان: بررسی مفهوم غیرت در نهج البلاغه

چکیده:

در این نوشتار حق غیرت از دیدگاه اسلام با تاکید بر نهج البلاغه مورد بررسی قرار گرفته است. غیرت یک نوع ناموس پرستی و نگهداری از آن به شمار می رود و در اعتقادات مسلمانان از جایگاه رفیعی برخوردار است و کسی که آگاهی در این زمینه نداشته باشد ممکن است در اعمال غیرت دچار افراط و یا تفریط شود و همین امر باعث گمراهی و خروج از موازین اخلاقی شود.

هدف از تهیه این مبحث تبیین جایگاه غیرت در خانواده و به طبع در اجتماع است که مطالب لازم از منابع مکتوب و غیر مکتوب با استفاده از ابزار فیش برداری جمع آوری و تدوین گردید. با توجه به اهمیت موضوع غیرت در ابعاد مختلف، تحقیقات چندانی صورت نگرفته؛ فقط در بحث غیرت به مفهوم ناموس پرستی مطالبی یافت می گردد. اما از دیدگاه ائمه اطهار بالاخص امیرالمومنین علی (علیه السلام) به این مساله پرداخته شده است.

خلاصه کلام اینکه غیرت لازمه یک زندگی سالم و پاک می باشد برای مصونیت خانواده از گزند نگاه و رفتار و عملکرد ناپاکان و طمع ورزان، غیرت امری ضروری است که نه ربطی به زمان دارد که کهنه و قدیمی شود و نه ارتباطی به تمدن و پیشرفت و توسعه دارد که امری متحجرانه تلقی شود. از این رو باید این خصیصه اخلاقی در میان مردان جامعه تقویت نمود تا سلامت تک تک اعضای خانواده در آن تضمین شود.

کلید واژه ها: غیرت، ناموس، پاکدامنی

بتول حشمتیان / حوزه علمیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها)

عنوان: حق سالمند

چکیده:

انسانها در طی فرایند زیستی با مرحله‌ای به نام سالمندی روبه‌رو می‌شوند که در گذرگاه رشد طبیعی به دست می‌آید به طوری که با سرنوشت آدمی عجین شده و ضرورتی اجتناب ناپذیر محسوب می‌شود. انسان‌هایی که به طور طبیعی عمری را سپری کرده و در اثر ناتوانی دیگر قادر به رفع احتیاجات خود نیستند فردی که در فراز و نشیب روزگار رسالت انسانی خود را به شایستگی انجام داده و اینک با انبوهی از تجربه در کنار دیگر افراد جامعه قرار گرفته حقوقی بر عهده سایرین دارد که اسلام به طور کامل به آن پرداخته است. لذا در این تحقیق به مواردی چون اهمیت و جایگاه سالمند، مسائل و مشکلات آنها، آسیب‌های بی‌توجهی به سالمندان، حقوق سالمند از دیدگاه اسلام و ... پرداخته شده است. اسلام برای این گروه از افراد جامعه علاوه بر حقوق انسانی حقوق خاص دوره سالمندی نیز در نظر گرفته که به طور کلی می‌توان آن‌ها را به دو دسته تقسیم کرد. حقوق مادی مانند پوشاک، مسکن، تغذیه، درمان و ... و حقوق معنوی مانند تکریم و احترام، محبت و عشق ورزی به آن‌ها، حمایت عاطفی و روانی و بسیاری موارد دیگر که باعث پاسداشت حقوق آنها گشته و سلامت جامعه و خانواده را به دنبال دارد. با توجه به سفارشات اسلام و ائمه، شیوه برخورد با سالمند باید جامع و کامل باشد و تمام جنبه‌های حیاتی او را دربرگیرد، تکریم سالمند، احترام به آنان، پیروی از سخنان به حق آنان و مهربانی با آنان از جمله مواردی که در رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام) و نهج‌البلاغه به آن اشاره شده است.

کلید واژه‌ها: حق، سالمند، حقوق سالمند

فائزه صادقی و بهاره عبدالحسینی / حوزه علمیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها)

عنوان: حقوق حیوانات از منظر اسلام با تاکید بر نهج البلاغه

چکیده:

در این نوشتار حقوق حیوانات از منظر اسلام با تاکید بر نهج البلاغه مورد بررسی قرار می گیرد. از آنجایی حیوانات نقش مهمی در زندگی بشر ایفا می کنند چه از جهت استفاده از وجود آنان برای مصرف غذایی و چه استفاده برای حمل و نقل و پوشاک، و چه از جهت تفکر و تدبیر در خلقت آنان و پی بردن به قدرت لایزال پروردگارمان. بنابراین جا دارد که حقوق آن ها را شناخته و رعایت کنیم. اهمیت حق حیوان در اسلام، تا آن جاست که در پاره‌ای موارد، آن را در زمره (حق الله) دانسته‌اند. در دهه های اخیر، توجه جوامع به این مطلب جلب شده است که فقط انسان‌ها از حقوق مختلف برخوردار نیستند؛ بلکه تمام آنچه روی زمین وجود دارد مانند کوه‌ها، دریاها و حیوانات و گیاهان نیز دارای حقوق می باشند. لذا در این تحقیق علاوه بر ذکر معیارهای طبقه بندی حیوانات در قرآن، به ویژگی‌های حیوان، جایگاه و منزلت حیوان از دیدگاه نهج البلاغه، و حقوق حیوانات از جمله حفاظت از جان حیوانات، نحوه و شرایط کشتن حیوانات، رسیدگی به حال حیوانات، مهربانی و ملاطفت با حیوانات، پرهیز از آزار و اذیت، حق کاربری درست و خوشایند و .... پرداخته شده است. بنابر آنچه گفته شد اسلام بر رفتار نیکو، رفق و مدارا و بهره گیری درست از حیوانات تاکید دارد و به انسان اجازه نمی‌دهد به بهانه ی شرافتی که بر دیگر موجودات دارد، جایگاه و حقوق حیوانات را نادیده بگیرد و با بی توجهی به نیاز های حیوان، اسباب آزار و اذیت آنها را فراهم سازد، از همین رو مدارا در بهره‌گیری‌های مختلف از حیوان جزء فرهنگ اسلامی است. که این مهم در فرمایشات گهربار امیرالمومنین (علیه السلام) نیز مورد توجه خاص قرار گرفته است.

کلید واژه ها: حق، حیوان، حق حیوان، نهج البلاغه

زهر ا سادات کاظمی / حوزه علمیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها)

عنوان: بررسی حق روزه در فرهنگ اسلامی

چکیده:

رمضان یکی از بهترین ماه‌های خداست و روزه یکی از بهترین عبادت‌های خدای تعالی است. حقیقت روزه تقوای همه جانبه است و یکی آثارفردی آن تقویت بسیاری از ملکات اخلاقی است که آدم می‌تواند با نهادینه کردن و درونی کردن این ملکات راه خود را برای حرکت در این مسیر در ماه‌های بعد فراهم سازد، روزه علاوه بر رشد فضایل اخلاقی نقش بسزایی در آسایش دنیوی انسان، چه در امورمادی و چه در امور معنوی دارد. که قرآن و روایات به‌طور گسترده بدان اشاره کرده است. لذا در این تحقیق به بررسی حق روزه از نگاه روایات و اهل بیت به خصوص کلام امیرالمومنین علی (علیه‌السلام) پرداخته شده است.

بنابراین تقویت اراده و ایمان، خودسازی، استکبارستیزی و استکبار زدایی از فلسفه روزه است که در نهج‌البلاغه اشاره شده است. و اینکه روزه حقی است که انسان با کنترل نفس، مجاری شیطان را در وجود خود تنگ نموده و با پرهیزگاری به وصل الهی می‌رسد.

کلید واژه‌ها: حق ، روزه، نهج‌البلاغه

سیده زینب موسوی / حوزه علمیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها)

عنوان: حق دوست از منظر اسلام

چکیده:

انسان در طول شبانه روز با انسان‌های بسیاری با نقش‌های متفاوت ارتباط دارد و این ارتباط بعضاً تکرار شده و موجب ایجاد انس و الفت در بین طرفین می‌گردد و ممکن است یک مصاحبت ساده به دوستی‌های عمیق تبدیل شود حضرت علی (علیه السلام) می‌فرمایند: دوست، نزدیکترین خویشاوند است.^۱

از اینرو در این مقاله سعی شده به مفهوم دوست و حقوق آن از منظر اسلام پرداخته شود. با توجه به اهمیت دوست و دوست یابی، اسلام نیز برای این ارتباط حد و مرزی قائل شده که با شناخت حقوق دوست و رعایت آن دوستی مطلوب شکل خواهد گرفت. شناخت و رعایت حقوقی از قبیل رازداری، احترام به یکدیگر، اغماض و چشم پوشی از لغزش‌ها، فروتنی و اخلاص در روابط و کمک و یاری در رفع حوائج وی با جان و دل باعث صمیمت روابط و رشد و تعالی طرفین می‌گردد و هر کدام از دوستان با انجام تکالیف خود در واقع حقوق دوست را ایفا می‌کنند. آزمایش در وقت نیاز، هنگام خشم، در سختی‌ها، در سفر و در هنگام زوال قدرت، می‌تواند ما را در انتخاب دوست شایسته رهنمون شود. از دوستی با افراد ناشایست مانند منحرفان از دین و مشرکان و یا بخیلان و... اجتناب کنیم. البته در دوستی‌ها باید حد و مرز دوستی‌ها رعایت شود و از افراط و تفریط در دوستی‌ها پرهیز شود.

کلیدواژه‌ها: حق، دوست، حق دوست، رفیق

^۱ - محمد، محمدی ری شهری؛ میزان الحکمه؛ ج ۶، ۱۰۲۱۶.

فاطمه ریشه / حوزه علمیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها)

عنوان: حقوق بیگانگان

چکیده:

در این نوشتار حقوق بیگانگان (اهل کتاب) از منظر اسلام مورد بررسی قرار گرفته است. این واژه در زبان عرب به معنای اجنبی، زنی، غریب آمده است و در فرهنگنامه‌های مختلف به تعبیر گوناگون بکار برده شده است. این واژه برای معرفی اهل کتاب نیز مورد استفاده قرار گرفته است. طبق دیدگاه اسلام اهل کتاب شامل یهودیان، مسیحیت، و مسلمانان می‌گردد. اهل کتاب به اعتبار جایگاه انسانیشان در مکتب اسلام از حقوقی برخوردار هستند، حقوقی مانند وفاداری به عهد و پیمان با آنها، دفاع از آنها در برابر ستم و ستم‌گران، احترام به آنها، و... که هر یک تبیین و توصیف گردیده است.

اسلام برای همه انسانها بنا به ماهیت و جایگاه انسانی شان ارزش قائل است، اعم از مسلمان یا غیر مسلمان و حقوقی که ذکر گردید برای آنها در نظر گرفته است که نه تنها افراد را به رعایت این حقوق ملزم نموده است بلکه برای بی توجهی به این حقوق و یا تضییع آن آثاری از جمله دشمنی با پیامبر و چیرگی دشمن بر مسلمانان را بیان می‌کند.

بنابراین در جامعه‌ای که حاکمیت اسلامی برقرار می‌شود مردم و حاکمان اسلامی موظف به رعایت حقوق اهل کتاب می‌باشند اگر افرادی به علت ناآشنایی با حقوق اهل کتاب و یا تعصبات دینی بخواهند با این افراد بد رفتار کنند و یا به اعتباری حقوق آنها را زایل کنند مورد قهر خدا و رسول او قرار خواهند گرفت.

کلید واژه‌ها: حقوق، اهل کتاب، زنی، بیگانه، خارجی، غریب.

فاطمه بختیاری زاده / حوزه علمیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها)

عنوان: حق گوش

چکیده:

شنیدن یکی از خطوط ارتباطی با مردم است که در ایجاد ارتباطهای انسانی نقش مهمی دارد. شکر نعمت‌های الهی در گرو استفاده صحیح و معقول از آنها است. بنابراین رسیدن به سعادت، مرهون استفاده صحیح از گوش و نیروی شنوایی است. و اساسا قوام و دوام انسانیت، به استفاده صحیح از این نیرو است و رشد و اکتسابی انسان، مرهون این عقل مسموع است. از آنجایی که برای داشتن روابط اجتماعی سالم نیازمند آن هستیم که با آداب آن آشنا شویم دراین تحقیق حق گوش از دیدگاه آیات و روایات بررسی شده است.

گوش و چشم همه در برابر خداوند مسئول هستند. به فرموده امام سجاد (علیه السلام) حق گوش این است که آن را از شنیدن غیبت و ناروا و حرام نگه داشته و در همه حال نسبت به آن مراقبت داشته باشیم زیرا گوش دریچه ورود کلمات و سخنان به دل است و از طریق آن مفاهیم خیر و شر به جانها می ریزد و اهمیت پاکیزه نگه داشتن فکر و اندیشه از آلودگی ها بیشتر از روزه گرفتن یعنی استنکاف از خوردن و آشامیدن است.

کلیدواژه ها: حق، گوش، حقوق

فاطمه عسکری سلوشتی / حوزه علمیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها)

عنوان: حق زبان

چکیده:

زبان مقوله‌ای است که انسان در طول شبانه‌روز با آن سروکار دارد و ادای حق آن می‌تواند موجبات سعادت اخروی انسان را فراهم نماید. در این نوشتار به گناهان و آفت‌های زبان از جمله تهمت، غیبت، فحش و ناسزا و ... اشاره شده است. در سخنی از امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) آمده است: "العاقل من صان لسانه عن الغیبه" عاقل کسی است که زبانش را از غیبت و بدگویی دیگران حفظ میکند.

با بررسی‌های بدست آمده؛ راه درمان این بیماری‌ها (غیبت، تهمت و...) این است که زبان را به گفتار نیک و زیبایی در سخن عادت دهی و یا سکوت کنی، سخن خوب گفتن باید به صورت عادت و سنت و طبیعت ثانویه در آید، یعنی همان طور که ما طبق عادت نفس می‌کشیم و نفس کشیدن که تأمین نیاز طبیعی است به صورت یک عادت تکوینی در بشر در آمده است، در غیر آن صورت ادامه حیات ممکن نیست، وقتی لب به سخن نیز باز می‌کنیم باید به صورت یک عادت ثانویه، سخن خیر، نیک و خوب بگوییم و یا اینکه ساکت شویم و سخن نگوئیم. اساساً خداوند متعال این توانمندی و قدرت را به انسان عنایت کرده تا به وسیله زبان و قوه ناطقه قدرت عقل و اندیشه خود را به نمایش بگذارد.

کلیدواژه‌ها: زبان، حق، نهج‌البلاغه، غیبت، تهمت

فاطمه کیا پاشا / حوزه علمیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها)

عنوان: حق عفاف و حجاب

چکیده:

حجاب و عفاف تنها راهی است که می تواند سلامت، امنیت، معنویت و کمال را در خانواده و اجتماع میسر سازد. این انتخاب، تنها راه رسیدن به کمال و سعادت الهی است و مبانی، ریشه و راه های آن را می توان از دل قرآن و روایات به دست آورد. لذا در این تحقیق سعی شده ابعاد حجاب؛ در رفتار و گفتار و نگاه، و آثار بدحجابی در فرد و اجتماع بررسی شده و راهکارهایی نیز ارائه گردیده است.

بنابراین؛ نهادهای سازنده فرهنگ حجاب و عفاف به عنوان یکی از ضرورت های باورهای دینی مستلزم برنامه ریزی صحیح در سه حوزه فرد، خانواده و جامعه است. نقش حکومت اسلامی در ایجاد و ترویج این باور انکارناپذیر بوده و در نگاهی عمیق تر، ضروری و اساسی است. یش از برنامه ریزی صحیح باید عناصر مفهومی چون فرد انسانی، خانواده و جامعه را در زمینه فعالیت علمی و فرهنگی به خوبی شناخته و جایگاه هر یک را بررسی کرد عناصری. سپس در سه مرحله نهادهای سازی، گسترش فرهنگ، حفظ و پاسداری از باورهای ترویج شده، با استفاده از ابزار و شیوه های کاملاً مدرن و مؤثر به فعالیت پرداخت. برای اجرایی و عملیاتی شدن هر یک از مراحل پیش گفته، نیازمند حرکت جمعی پویایی در نهادهای فرهنگی - اعم از خصوصی و دولتی - خواهیم بود، برای نهادهای سازی، گسترش و حفظ فرهنگ عفاف و حجاب باید از همه توانایی ها، اختیارات و امکانات موجود در نهادهای کشور بهره گرفت. آموزش و پرورش، حوزه ها، دانشگاه ها، نهادهای اقتصادی و فرهنگی و حتی بهداشتی کشور در رسیدن به هدف مورد نظر نقش بسزایی دارند.

کلیدواژه ها: حجاب، عفاف، جامعه، پوشش

لیلا عبدلی / حوزه علمیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها)

عنوان: حقوق اعضاء و جوارح

چکیده:

در این نوشتار حقوق اعضاء و جوارح از منظر اسلام با تأکید بر نهج البلاغه و رساله حقوق مورد بررسی قرار گرفته است. شناخت حقوق و توجه به حقوق متقابل و محور قرار گرفتن حقوق در زندگی، بنیان زندگی سالم و سعادت‌آمیز است. تا زمانی که آدمیان به حق‌های گوناگون واقف نشوند و رعایت آن حقوق را محور رفتار و مناسبات خود قرار ندهند، زندگی انسانی از تکیه‌گاهی محکم برخوردار نخواهد شد. انسان چون سایر حیوانات دارای اعضاء و جوارح است که با نظم خاصی پیکره وجودی او را شکل می‌دهند. اعضاء و جوارح انسان شامل زبان، چشم، گوش، دست، پا، شکم، عورت و ... هر یک دارای حقوقی هستند که از ضروری‌ترین حقوق به شمار می‌آیند. بر همین اساس در سخنان اهل بیت (علیهم‌السلام) به پاسداشت این حقوق تأکید شده است.

بنابراین حق زبان بیان حقایق و سخنان نیکو، حفظ و دور نگه داشتن آن از مطالب مستهجن، کذب، تهمت، غیبت، فحاشی، پرگویی، سخن چینی و نمایی بوده واز جمله حقوق چشم نگاه به قرآن، پیشوای عادل ربانی، چهره پدر و مادر از روی مهربانی و ... حق گوش هم منزه داشتن آن از امور حرام مانند استماع تهمت، غیبت، اصوات نامناسب که مقدمات حرام را فراهم، دل را تحریک، فکر را منحرف و عقل را زایل می‌سازد، می‌باشد. که ادای این حقوق و انواع دیگر حقوق، انسان را در جهت رسیدن به هدف والای انسانیت و کسب رضایت خداوند و تحقق بندگی یاری می‌رساند.

کلیدواژه‌ها: حق، اعضاء، جوارح، زبان، چشم، گوش

مرضیه جواهریان نیا / حوزه علمیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها)

عنوان: بررسی حقوق کودک در اسلام با تأکید بر نگاه امام سجاد (علیه السلام) در رساله حقوق

چکیده:

در این مقاله به بررسی حقوق کودک از منظر اسلام پرداخته شده است. یکی از مباحث حوزه خانواده، حقوق و وظایف هریک از اعضای خانواده می‌باشد و به دلیل اینکه کودک ضعیف‌ترین و شاید مهم‌ترین عضو خانواده است، حقوق او از مهم‌ترین حقوق انسانی است؛ زیرا اگر کودکان از مراقبت و حقوق ویژه‌ای برخوردار نباشند، نمی‌توانند در سایه این حقوق از صحت و سلامتی روحی و جسمی برخوردار شده، حضوری مفید و کارساز در اجتماع داشته باشند. لذا مباحث حقوق کودک از مسایل ریشه‌ای و مهم است که در میان انبوه دیگر مسایل علوم انسانی از اهمیت به سزایی برخوردار است. به همین دلیل اسلام به این قشر از افراد که رشد و پیشرفت جامعه در گرو تربیت صحیح آنها است، توجه ویژه نموده و برای احیاء حقوق آنها توصیه‌های بسیاری نموده است که در این تحقیق به توصیف و تبیین آنها پرداخته شده است.

بنابراین در یک جمع بندی حقوق کودک را از دو جنبه مادی و معنوی می‌توان بررسی کرد که از جمله حقوق معنوی کودک: عطوفت و مهر ورزی، مساوات و تکریم، دعا کردن در حق او، تعلیم و علم‌آموزی، نصیحت و موعظه، کمک و یاری نمودن، سرزنش نکردن او، پرهیز از تنبیه و... و از جمله حقوق مادی او حق حیات، حق نگهداری، حق انتخاب نام نیکو، حق تأمین خوراک و تغذیه مناسب برای کودک و ... بوده که از سوی والدین و اجتماع باید پاسداشته شود.

کلید واژه‌ها: حق، حقوق، کودک، صغیر

مرضیه حبیبی راد / حوزه علمیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها)

عنوان: حق آزادی عقیده (به استناد قرآن و نهج البلاغه)

چکیده:

در فرهنگ اسلامی تعریف حقوق انسان و چگونگی برآوردن آن‌ها بر اساس مبانی اسلام و نگرش واقعی به انسان انجام می‌شود و روشن است که نگاه این فرهنگ به آزادی از جمله آزادی عقیده و بیان با دیگر فرهنگ‌ها متفاوت خواهد بود. از نظر اسلام آزادی عقیده حق طبیعی هر فرد انسانی است و هرکسی می‌تواند با آزادی کامل هر عقیده و مرامی را که بخواهد انتخاب کند. اسلام از ابتدا افراد را در گزینش و انتخاب عقیده آزاده گذاشته است تا با مطالعه و تحقیق دین و آیین خود را انتخاب کنند. اسلام بر اساس آیه « لا اکراه فی الدین » عقیده‌ای را بر کسی تحمیل نمی‌کند، بلکه مردم را به تفکر و عقلانیت دعوت می‌کند و حتی تقلید کورکورانه و بدون تفکر و تعقل را در اصول اعتقادی دین نمی‌پذیرد.

بر همین اساس در این مقاله به حق آزادی عقیده، از نگاه قرآن و نهج البلاغه پرداخته شده است. بنابراین برخی از موانع اندیشه صحیح از نظر اسلام عبارتند از جهل و نا آگاهی و دلبستگی‌های دنیایی و پیروی از هوای نفس می‌باشد. که از نظر اسلام تنها پذیرش باورهای حق و صحیح ارزش دارد و انسان باید تمام تلاش خود را برای رسیدن به حقیقت به کار گیرد. لذا خداوند در جاهای مختلف از قرآن به تفکر و تعقل امر می‌کند و آزادی عقیده‌ای را که بر مبنای تفکر باشد می‌پذیرد و پیروی کورکورانه از آداب و رسوم غلط گذشتگان تنها به مجرد اینکه ارث پدران‌شان است را نهی می‌کند.

کلید واژه ها: حق، عقیده، آزادی عقیده

مروارید کمالی / حوزه علمیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها)

عنوان: حق گوش و چشم

چکیده:

در این تحقیق حق گوش و چشم از دیدگاه نهج البلاغه مورد بررسی قرار گرفته است. انسان چون سایر حیوانات دارای اعضا و جوارح است که با نظم خاصی پیکره وجودی او را شکل می دهند. بی شک هر یک از آن اعضا برای هدفی خاص آفریده شده اند و وظیفه ای ویژه برای آنها مقرر شده است: "ان السمع و البصر و الفواد کل اولئک کان عنه مسئولا"، در سایه مسئولیت اعضا و هدفمندی جوارح، حقوقی برای آنها تعیین گردیده و تجاوز از حقوقشان ظلم شمرده شده است، زبان، چشم، گوش، دست و پای انسان به زودی از تجاوز حقوقشان شکوه خواهند کرد و بر ضد صاحبشان شهادت خواهند داد: با توجه به اهمیت این اعضا بر آن شدیم تا مختصری از حقوق که گوش و چشم برعهده ما دارند را بیان کنیم.

لذا نگاه آلوده مقدمه سایر اعمال منافی عفت بوده و موجب اضطراب و حسرت دائمی است. در صورتی که انسان به درستی از این نعمت‌ها استفاده کند، در سلوک عملی و تزکیه نفس بهترین بهره را می‌تواند از آن داشته باشد؛ انسان باید به واسطه چشم مراقب بسیاری از امور باشد از جمله اینکه باید مراقب خوراکی‌ها و غذاهایی که تناول می‌کند باشد، از این جهت که پاک و پاکیزه و حلال و طیب باشند.

کلید واژه‌ها: حق، چشم، گوش، نگاه، نهج البلاغه، رساله حقوق

افتخار کربلایی حسنی / حوزه علمیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها)

عنوان: حق چشم

چکیده:

در این تحقیق حق چشم بررسی شده است. اسلام به صراحت تمام درباره حق و حقوق انسان تأکید نموده است، به طوری که خداوند در آیه ۷۰ سوره اسراء می فرماید: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَا هُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا» به این معنی که برای انسان کرامت ذاتی قائل هستیم و انسان به موجب انسان بودن خود، از این کرامت و فضیلت که تمامی انواع حقوق را در ابعاد مختلف حقوق گنجانده شده است، بهره‌مند می‌شود. در واقع انسانی که دارای کرامت ذاتی است، ناخودآگاه مستلزم حق و حقوق می‌شود و کرامت ذاتی بدون حقوق معنایی ندارد و باید حقوقی دنباله این کرامت ذاتی باشد. یکی از این حقوق؛ حق چشم است. در معارف تربیتی بر صیانت و نگهداری آن تأکید شده، و کیفیت استفاده صحیح از آن نیز تبیین شده است. انسان در مقابل این نعمت الهی مسئولیت‌هایی از جمله پرهیز از نگاه حرام، عبرت‌آموزی و دانش‌آموزی و ... را برعهده دارد.

لذا انسان باید چشم را به روی هر چه ناروا و ممنوع است ببندد؛ که ثمره آن آرامش در دنیا و ایمنی از حيله‌های شیطان است. رعایت حق چشم، هم برای انسان ایمنی از خطرات و لغزش‌ها را فراهم می‌کند و هم سبب آرامش انسان می‌شود، انسان بصیر و دانا کسی است که می‌شنود و اندیشه می‌کند؛ نگاه می‌کند و آگاهی می‌یابد؛ و از عبرت‌ها سود و فایده می‌برد و از چشم برای فراگیری علم و دانش استفاده می‌نماید.

کلیدواژه‌ها: چشم، بصیرت، حق

منیره صبور باقرزاده / حوزه علمیه حضرت خدیجه (سلام الله علیها)

عنوان: حق نماز

چکیده:

پژوهش حاضر با عنوان «حق نماز» با هدف بررسی حق نماز و آثار آن در زندگی فردی و اجتماعی تدوین شده است.

نماز، عطیه‌ای الهی است که به عنوان فلاح مطلق «حی علی الفلاح» و بهترین عمل «حی علی خیر العمل» و ستون خیمه دین «الصلوة عمود الدین» معرفی شده است. نماز عروج به قبله‌ی رفیع انسانیت است که تعالی روح و کسب ملکات اخلاقی و نجات از فساد و تباهی از رهگذر آن حاصل می‌آید. دریافت نشان عبودیت از رهگذر این عبادت زیبای الهی، برای انسانی میسر است که شرایط صحت و قبول و کمال این عبادت عظیم را به نحو احسن بجای آورد. وقتی عبد این عبادت الهی را به طور شایسته به انجام رساند، آثار عظیمی اعم از فردی، اجتماعی، دنیوی و اخروی را بدنبال خواهد داشت که در حقیقت ثمره و نتیجه عمل او محسوب می‌شود.

تمرکز فکر و اندیشه، تعادل پایدار آدمی در مصاف با زندگی و رویدادهای آن، پشتوانه‌ای قوی در پیشبرد امور زندگی دنیایی که ما را احاطه نموده، آرامش و ثبات روح و دل در پرتو نماز، افزایش اعتماد به نفس و رسیدن به اعتماد به خدا و... از آثار روحی و معنوی نماز است.

کلیدواژه‌ها: نماز، حق، تقرب

نسیم کریم نژاد / حوزه علمیه زهراى اطهر (سلام الله علیها)

عنوان: پیامدهای عدم پاسداشت حقوق زوجین

چکیده:

خانواده به عنوان مهم‌ترین نهاد اجتماعی که همواره بخش قابل توجهی را از اشتغالات فکری انسان را تشکیل می‌دهد در دین مبین اسلام دارای جایگاه والا و اصل و پایه جامعه است. در نظام حقوقی برای تنظیم روابط خانواده و حفظ نظم و تامین سلامت اجتماعی انسان حقوقی را مشخص کرده تا از تعارض و تعدی جلوگیری شود. لذا استحکام این نهاد مقدس تنها با تلاش در رکن اصلی یعنی زن و شوهر به دست می‌آید که با رعایت حقوق یکدیگر پایه آن را مستحکم نمایند و سعادت را برای خود و جامعه رقم بزنند. شناخت جایگاه هر یک از زن و مرد در زندگی مشترک و حقوقی که هر یک به دیگری دارند اهمیت بررسی پیامدهای عدم پاسداشت حقوق را تبیین می‌نماید و اثر گذاری آن را بر تحکیم بنیان خانواده مشخص می‌سازد. حسن معاشرت، احترام متقابل، مدارا با یکدیگر، اصل تغافل، بخشش، حق رضایت‌مندی، آراستگی و ... از جمله حقوق متقابل زوجین است. که در این مقاله به آن اشاره شده است.

بنابراین حفظ شخصیت و حرمت افراد، سعادت فرد و جامعه، آرامش و احساس امنیت در سایه رعایت حقوق تامین می‌گردد و هدف شارع مقدس را تامین می‌نماید و عدم پاسداشت حقوق فرد را در عمل به اخلاق دچار تردید می‌سازد و به ناسازگاری منجر می‌شود.

کلید واژه ها: حقوق، زن، شوهر، خانواده، پاسداشت حقوق

زهرا نانکلی پور، نرگس رضازاده / حوزه علمیه زهراي اطهر (سلام الله عليها)

عنوان: حق فرزند بر پدر و مادر از دیدگاه نهج البلاغه

چکیده:

یکی از مباحث مهم و ارزشمندی که در بین جوامع اسلامی مطرح می باشد، بحث حقوق متقابل فرزندان بر والدین بوده است و از آنجا که رفتارهای صحیح، حاصل شکل گیری اندیشه ی دینی می باشد که از درون می جوشد؛ والدین باید به نکات مهمی توجه داشته باشند و از طرفی انسان تا زمانی که حق جو و حق شناس نباشد، نمی تواند حقوق متقابل را بر اساس دستورات دین اسلام رعایت کند.

در این تحقیق هدف شناسایی حقوق فرزندان از دیدگاه امام علی (علیه السلام) و بیانات گهربار آن حضرت در نهج البلاغه می باشد. پس از جستجو در خطبه ها، نامه ها و کلمات قصار نهج البلاغه، فرازهایی از حکمت ۳۹۹ و نامه ی ۳۱، مورد بررسی قرار گرفته شده؛ که با توجه به حقوقی که بر والدین واجب است، مطالب ارزشمندی جمع آوری شده و در سه محور ارائه گردید. حقوق معنوی کودک قبل از تولد و بعد از آن و جایگاه و منزلت فرزند در آیات و روایات و مراحل تربیتی فرزند از دیدگاه امام علی (علیه السلام) در نهج البلاغه از جمله مطالبی است که در تحقیق اشاره شده است.

حاصل آنکه پدر و مادر باید سعی کنند تا ارتباط عمیق، محکم و مؤثری با فرزندان برقرار کنند تا زمینه ی رشد و خرسندی فرزندان شان را در حال و آینده فراهم نمایند. از جمله اهداف تربیتی در نگاه امیرالمومنین (علیه السلام) می توان به کمال گرایی تربیت الهی، آماده سازی فرزند برای تعقیب اهداف الهی در جامعه اشاره کرد و تصویر کلی آثار تربیتی از نگاه ایشان؛ عبودیت، با ایمان شدن، با تقوا شدن، حزب الله شدن و... می باشد.

کلید واژه ها: حق، تربیت، فرزند، نهج البلاغه.

بهاره بیات / حوزه علمیه زهراى اطهر (سلام الله علیها)

عنوان : حقوق متقابل حاکم و مردم از نگاه علوی

چکیده:

در زندگی اجتماعی، حقوق و مقررات و شرائطی بر روابط انسانی حاکم است که باید دقیقاً مورد شناسائی قرار گرفته و رعایت گردد. یکی از حقوق اجتماعی «حقوق متقابل» است که لازم است همه اقشار جامعه نسبت به دولت، و دولت نسبت به مردم، حقوق متقابل را محترم بشمارند، و از حد و مرز عدالت تجاوز نکنند، تا زمینه های رشد و کمال تحقق یابد. از دیدگاه امام علی (علیه السلام)، در میان حقوق الهی بزرگ ترین حق، حق رهبر بر مردم، و حق مردم بر رهبر است، حق واجبی که خدای سبحان، بر هر دو گروه لازم شمرد، و آن را عامل پایداری پیوند ملت و رهبر، و عزت دین قرار داد. هدایت و راهنمایی مردم، تامین رفاه، آسایش و آموزش مردم، بازستاندن حقوق ستم دیدگان و برپایی عدالت و مساوات و ... از جمله حقوق مردم بر رهبر جامعه است. وفاداری به عهد و پیمان، خیرخواهی و نصیحت، خدمت به حکومت، اطاعت از امر حاکم، و ... نیز از جمله حقوق حاکم و رهبر جامعه بر مردم بوده که در نهج البلاغه به آن اشاره شده است. از نگاه حضرت رعایت «حقوق متقابل» عزتمندی حق در بین مردم و حکومت؛ برپایی آثار دین؛ برپایی آثار عدالت در جامعه؛ کاربرد سنت ها در جایگاه خود؛ اصلاح زمان؛ پایداری و دوام حکومت؛ یأس دشمنان را در پی دارد.

کلید واژه ها: حق، حاکم، مردم (رعیت)، نهج البلاغه

زهرا سلامتیان، اکرم پیرقلی / حوزه علمیه زهراى اطهر (سلام الله علیها)

عنوان: حقوق والدین از دیدگاه نهج البلاغه

چکیده:

خانواده که یک جامعه انسانی کوچک به شمار می رود، عوامل مختلفی در ثبات و ناپایداری آن نقش ایفا می کند؛ و از آنجا که پدر و مادر نقش مهمی در خانواده دارند رعایت حقوق آنها حائز اهمیت بوده و خدای تعالی و دین مبین اسلام نیز به آن اهمیت ویژه ای می دهد.

لذا در این نوشتار، با استفاده از کلام الهی و سخنان معصومین (علیهم السلام) به ویژه امیرالمومنین (علیه السلام) حقوق پدر و مادر بر فرزندان که شامل؛ اطاعت از پدر و مادر، به آرامی و نرمی با آنان سخن گفتن، تواضع و فروتنی در برابر آنان، دعا در حق والدین، خشنودی والدین است و نیز آثار نیکی به پدر و مادر که شامل؛ نیکی متقابل فرزندان، طول عمر و وسعت رزق، آسانی سكرات موت و... است ذکر شده است.

بنابراین بحث حقوق والدین مورد عنایت خاص ادیان آسمانی از جمله اسلام قرار گرفته و در این باره قرآن کریم نهج البلاغه و پیشوایان دین اسلام دستوراتی نیز صادر کرده اند. بنابر آموزه های قرآنی رعایت احترام والدین در هر شرایطی لازم است، اما اطاعت کردن از ایشان فقط تا جایی واجب است که منجر به ورود انسان به حوزه ی کفر و شرک و خروج او از حیطه ی عدل و انصاف نشود.

کلید واژه ها: حقوق، والدین، اسلام، پدر، مادر.

فاطمه جباری / حوزه علمیه زهراى اطهر (سلام الله علیها)

عنوان: حق شاگرد و استاد در نهج البلاغه

چکیده:

هر انسان دردمند و بیداری در هر زمان و جامعه‌ای، در پس شناخت حق و باطل است تا بتواند راه حق را برگزیند و به سعادت و رستگاری نائل آید. حرکت در عرصه‌ی معرفت حق با همه‌ی ارزش‌هایش برای کسانی که آمادگی‌های علمی و عملی لازم را برای صعود به قله‌های فرازمند حقیقت و معرفت توحیدی کسب نکرده‌اند، راهی است دشوار و چه بسا به جای هدایت، به تباهی و هلاکت منجر شود. پس برای رسیدن به حق، باید پیرو قرآن و سنت بود و بدون کسب صلاحیت لازم، از گرفتار شدن در باتلاق‌های شبهات و چون و چراهای بی‌فرجام دوری کرد. توجه به بزرگترین معیار حق، یعنی پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و امامان معصوم (علیهم‌السلام)؛ به ویژه مولی‌علی (علیه‌السلام) در وساطت نزول فیض و رحمت حق و دفع موانع حق، امری حتمی و لازم است. در منشور حقوقی امام سجاد، رعایت بزرگی و احترام، استماع سخنان، فراگیری، همراهی و مساعدت با استاد از حقوق معلم بر شاگرد ذکر شده و تعلیم خوب، صبر و متانت، دوستی و صدق، تندی نکردن و خشم نگرفتن و تلاش امیدوارانه و متعهدانه برای هدایت شاگردان بر معلم ضروری دانسته شده است. در نهج البلاغه نکات ارزنده‌ای آمده از جمله: ابراز ارادت و خاکساری به معلم و پرهیز از تندی و تیزی زبان با سخن گفتن را به تو آموخته و موارد متعدد دیگر است.

کلیدواژه‌ها: حق، باطل، حق شاگرد، حق استاد.

زهرا خانوردیلو / حوزه علمیه زهراى اطهر (سلام الله علیها)

عنوان: حق فرزند با نگاهی به نهج البلاغه

چکیده:

امروزه انسان‌ها در چارچوب قانون زندگی که جامعه‌شناسان و روان‌شناسان برایشان ساخته‌اند، در موضوعات مختلفی همچون تربیت، می‌اندیشند و رفتار می‌کنند. از این رو در روابط خانوادگی، فرزندان حقی دارند که باید از سوی والدین پاسداشته شود. بر همین اساس در این مقاله، ویژگی‌های تربیتی اسلام از دیدگاه نهج‌البلاغه و حقوق فرزندان بررسی شده است. پرورش خلاقیت در کودک، پرورش امید با توکل به خدا در کودک، آشنا کردن کودک با معنای اصلی مرگ، ضرورت واقع‌نگری در زندگی از مواردی است که با الهام از وصیت امام در نامه ۳۱ به فرزندش گرفته شده که در این مقاله به آن پرداخته شده است.

لذا امام علی (علیه‌السلام) به عنوان پدری وظیفه‌شناس که خود را مسئول تربیت فرزندش می‌داند، به توضیح، تفسیر، پند و نصیحت‌هایی می‌پردازد. برآن شدیم که گفته‌های این اسوه‌ی درایت و این گنجینه‌ی معرفت و علم تمام کمال کتاب‌های روان‌شناسان و جامعه‌شناسان غرب را بیان نماییم.

کلیدواژه‌ها: حق، تربیت، فرزند.

رقيه مواساتی / حوزه علمیه زهراي اطهر (سلام الله علیها)

عنوان: عدل در نهج البلاغه

چکیده:

موضوع عدل و عدالت یکی از مباحث مهم دین مقدس اسلام است و مهم‌ترین منبع آن قرآن و سنت است. در میان فرقه‌های مختلف اسلامی، شیعیان عدل الهی و امامت را جزو اصول دین خود می‌دانند. مظهر عدل و عدالت خواهی حضرت علی (علیه السلام) اولین امام آن‌ها می‌باشد.

امام علی (علیه السلام) عدالت را یک تکلیف و وظیفه الهی، بلکه یک ناموس الهی می‌داند. نهج البلاغه اثر جاودان امام علی (علیه السلام) است که در آن عدالت اجتماعی به صورت یک فلسفه و یا نظریه اجتماعی، سیاسی و اقتصادی مورد توجه قرار گرفته است.

در این تحقیق دیدگاه امام علی (علیه السلام) درباره معنی و مفهوم عدل و عدالت، مزایای آن و راهکارهای رسیدن به عدالت اقتصادی در یک حکومت اسلامی مورد مطالعه قرار می‌گیرد. شکی نیست که یکی از مظاهر توسعه یافتگی، برخورداری عامه مردم از رفاه نسبی اقتصادی می‌باشد و تحقق چنین امری از دیدگاه اسلام در احقاق حقوق مشروع هر فرد در جامعه توسط حاکمان عادل، متقی و ساده زیست، میسر می‌باشد و این همان اصولی است که امام علی (علیه السلام) بدان توجه و تاکید داشته است.

کلید واژه‌ها: معیار عدالت، عدالت قضایی، عدالت اجتماعی، مردم سالاری

زهره سبزی، نفیسه سلیمانی / حوزه علمیه زهراى اطهر (سلام الله علیها)

عنوان: حقوق فرزند از دیدگاه امام سجاد (علیه السلام)

چکیده:

عشق و مهربانی و محبت، احترام متقابل و همیاری واقعی در گشودن گره تمام مشکلات و برطرف کردن موانع از سر راه خانواده را در پی خواهد داشت و وجود روابط محبت آمیز در برقراری تعادل روحی فرزند یک ضرورت محسوب می شود. دوستی و محبت به فرزند باید به طریقی ابراز و اظهار شود و این یکی از حقوق فرزندان در خانواده است. لذا جهت آشنایی با حقوق فرزندان، در این پژوهش حقوق آنان از دو جنبه عاطفی و اجتماعی بررسی شده است. که در بعد عاطفی، مباحثی همچون ابراز و اظهار مهر و ابراز محبت در روایات و آیات، عدم افراط در ابراز و اظهار محبت، مساوات در ابراز محبت و اثرات عدم مساوات و ... مطرح شده است. همچنین در بعد اجتماعی، مباحثی همچون تربیت و آداب آن، حقوق قبل و بعد از تولد به صورت مفصل طرح شده است.

لذا به فرموده امیرالمومنین (علیه السلام) هیچ ارث و میراثی برای فرزند گران قیمت تر از ادب و تربیت نیست و نخستین کسانی که کودک از آنها شکل می گیرد و روحیات و غرائز او در اثر تماس با آنها به وجود می آید، والدین هستند. آنها از آن جهت که بسیاری از ویژگی ها و صفات را از خود و اجدادشان به کودکان منتقل می کنند اولین بذر رشد فردی و شخصیت آدمی را می کارند. بر همین اساس والدین باید در تمام زمینه های (عاطفی، اجتماعی، تربیتی، تعلیم آموزش اقتصادی و ...) حداقل به اندازه ی تکلیف و وسع خود، حقوق فرزند را ادا کنند.

کلید واژه ها: کودک، والدین، حق، محبت

محبوبه قندهاری ، فریبا نعمت خرقانی / حوزه علمیه زهراى اطهر (سلام الله علیها)

عنوان: حجاب و خانواده

چکیده:

حجاب و پوشش اختصاص به اسلام ندارد، بلکه پیشینه تاریخی طولانی داشته و از نخستین خلقت خدا یعنی آدم و حوا بوده و در طول تاریخ در میان ملل و اقوام و مناطق مختلف بشری و ادیان و مذاهب جریان داشته است. آیات و روایات فراوان صریح و قطعی حکم می‌کند که حجاب و پوشش برای بانوان یک ضرورت دینی و شرعی است و یک حقی است که باید پاسداشته شود.

لذا در این مقاله به عوامل خانوادگی در ایجاد حجاب: تربیت دینی فرزندان در خانواده، تأمین نیاز به محبت زن در خانه، تشویق، ازدواج و عوامل خانوادگی مؤثر در بی‌حجابی: عدم محافظت زن و شوهر از یکدیگر، ضعف فرهنگ دینی خانواده‌ها پرداخته شده است.

حجاب یک ضرورت عقلی، دینی، اجتماعی و فردی است که به حکم عقل و فطرت و سرشت زن لازم و واجب است و نیز اقتضای نظم عمومی، سلامت اجتماعی و فردی و آرامش آن دو چنین است. پایه‌ها و ریشه‌هایی حجاب عبارتند از: ایمان به خدا و آخرت، آگاهی؛ تقوا، فطرت، حیاء (که نمونه‌هایی از قرآن آوردیم) و عفت هستند که با وجود تقویت آنها حجاب و پوشش در قامت زن استقرار پیدا می‌کند.

کلیدواژه‌ها: حجاب، پوشش، ادیان، اسلام، قرآن.

یاسمن جوادی، زهره اقلیدی / حوزه علمیه زهراى اطهر (سلام الله علیها)

عنوان: بررسی حق پا در نهج البلاغه

چکیده:

در این مقاله به بررسی حقوق پا از دیدگاه آیات و روایات و در رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام) می‌پردازیم. هر عضوی از بدن برای هدفی خاص آفریده شده است که باید مناسب با آن هدف، آن عضو را به کار گرفت. پا یکی از اعضای بدن است که دارای حقوقی است، خداوند متعال در معارف دین برای همه اعضا، وظایف و تکالیفی قرار داده است که رعایت هر یک به منزله حق و تکلیف، برای انسان لازم است و به نص قرآن، در قیامت علاوه بر محاکمه کلی، تک تک اعضای بدن انسان، مورد بازخواست و محاکمه قرار می‌گیرند: «الیوم نَخْتِمُ عَلَى أَفْوَاهِهِمْ وَ تُكَلِّمُنَا أَعْدِيَهُمْ وَ تُشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ»؛ «امروز ما بر دهان انسان‌ها مهر می‌زنیم؛ و دست‌هایشان با ما سخن می‌گویند و پاهایشان کارهایی را که انجام می‌دادند شهادت می‌دهند».

بنابراین، روا نیست که هیچ یک از این اعضا و جوارح در طریق گناه مورد استفاده قرار گیرد، رعایت حقوق این عضو بدن، اعم از معنای واقعی و اصلی یا مفهوم کنایی این است که انسان برای قدم برداشتن و گام نهادن باید یک بستر مناسب را فراهم آورد؛ و مراقب لغزش در مسیر حرکت خود باشد که استواری، ثبات قدم و راهی که انتخاب کرده، یک فضیلت است و تزلزل در مسیر حیات، نقصان. به نص فرمایش امام سجاد (علیه السلام) نتیجه ایستادگی بر این راه مستقیم، ایستادگی بر صراط در قیامت است.

کلیدواژه‌ها: اعضای بدن، حق، باطل، ارجل، عدل.

الناز آصفی نژاد / حوزه علمیه زهراى اطهر (سلام الله علیها)

عنوان: حق رهبر بر مردم از دیدگاه نهج البلاغه

چکیده:

در نظر اسلام، حق اولی از آن خداست و خداوند به دلیل مالکیت مطلق و خالقیت، حق دارد در همه‌ی عالم، آن‌گونه که اگر خواست تصرف کند یا به کسی اذن تصرف دهد؛ برای کسی حقی قائل باشد برای دیگری نه؛ وظیفه‌ی او را جعل بکند یا نکند.

در حقیقت والی در اسلام جزو کمال یافته‌ترین انسان‌هاست. انسان کمال یافته همانطور که به خویشتن ظلم نمی‌کند، به جامعه هم ظلم نمی‌کند؛ علمی که برای خود می‌خواهد، برای مردمان نیز می‌خواهد. حضرت علی (علیه‌السلام) در خطبه‌ی ۲۱۶ نهج البلاغه با اشاره به این مطلب می‌فرماید که بزرگترین حقی که خداوند قرار داده است، حقوق والی بر رعیت و حق رعیت بر والی است. رعیت اصلاح نمی‌شوند جز آن که زمامداران اصلاح گردند و زمامداران اصلاح نمی‌شوند جز با درستکاری رعیت و آن‌گاه که مردم حق رهبری را ادا کنند و زمامدار حق مردم را بپردازد، حق در آن جامعه عزت یافته و راه‌های دین پدیدار و نشانه‌های عدالت برقرار و سنت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) پایدار می‌گردد و روزگار اصلاح شده و مردم در تداوم حکومت امیدوار و دشمن در آرزوهایش مأیوس می‌گردد.

کلیدواژه‌ها: حق، حکومت، حاکمیت، مردم.

فاطمه مجرب / حوزه علمیه زهراى اطهر (سلام الله عليها)

عنوان: حق والدین در نهج البلاغه

چکیده:

از آن جایی که بعد از عبادت و اطاعت از خداوند رحمان و رحیم، اطاعت اوامر پدر و مادر، مهم‌ترین برنامه است و این راهی برای رشد انسان است، چرا که موجودیت یک فرزند با موجودیت مادر و تربیت پدر شکل می‌گیرد.

اذا در این مقاله حقوق والدین از دیدگاه نهج‌البلاغه و رساله امام سجاد (علیه‌السلام) بررسی شده است.

یکی از حقوقی که پدر و مادر بر گردن فرزندان خویش دارند، این است که فرزند باید برای پدر و مادر خود دعای خیر نموده و از درگاه پروردگار برای ایشان طلب آمرزش نماید. به فرموده امام سجاد (علیه‌السلام) حق پدرت آن است که بدانی که او اصل تو است و تو شاخه و فرع او، اگر نمی‌بود، تو نیز نبودی؛ پس هرگاه در خود چیزی دیدی که تورا شادمان ساخت، بدان که اصل آن نعمت را از پدر داری و خدای را بر آن سپاس گو و شاکر باش، و حق مادرت این است که شکمش ظرف وجود تو و دامنش برای تو، پناهگاه امن؛ سینه اش چشمه‌ی جوشانی برای رفع عطش تو و جانش فدای تو شده و سرد و گرم روزگار را بخاطر تو پذیرا گشته است؛ پس باید به پاس این همه محبت و زحمت، شکرگزار او باشی و هرگز نمی‌توانی مگر این که خدایت تو را یاری کند. بر همین اساس آیات قرآن و سخنان معصومین به روشنی و وضوح وظیفه فرزند را درباره حق والد مطرح کرده‌اند.

کلیدواژه‌ها: حق، باطل، حق والدین.

زهرای نازبر / حوزه علمیه زهرای اطهر (سلام الله علیها)

عنوان: حق نفس در نهج البلاغه

چکیده:

در این پژوهش به بررسی «حق نفس» و تزکیه‌ی آن در نهج البلاغه، پرداخته شده است. توجه به نفس و لزوم مبارزه با آن در طول زمان‌های مختلف، باعث و بانی بسیاری از تحولات اجتماعی، فرهنگی و سیاسی بوده است. چه بسا بسیاری افراد که با جلوگیری از یک امر نفسانی، جهانی را به سرمنزل نجات نزدیک و آنان را نجات داده‌اند و چه بسا افرادی که با رها کردن نفس به حال خویش، عالمی را ویران و به نیستی و تباهی کشانده‌اند. بر این اساس ابتدا تعریفی از حق و کلمات مترادف آن و نیز معنای تزکیه ارائه شده و سپس به معرفی انواع نفس از دیدگاه قرآن کریم پرداخته، به راه‌های مبارزه با خواهش‌های نفسانی از جمله خودسازی اخلاقی و تربیتی، یاد خدا و خشیت الهی اشاره گردیده است.

نفس انسان فطرتاً طالب کمال است و گرایش به کمال دارد. انسان از همان کودکی در صدد است تا توانایی‌ها و امکانات خود را فزونی بخشد و آنها را رشد و گسترش دهد. کمال انسانی از هر راهی پیدا نمی‌شود؛ بلکه مسیر مشخص دارد که اگر انسان از آن سیر تخلف و تخطی کند، به کمال نمی‌رسد. برای رسیدن به کمال نهایی باید از اهل بیت و انسان‌های راستین کمک گرفت و راه و منش آنها را پیش روی خود قرار داد.

کلیدواژه‌ها: حق، نفس، تزکیه، خواهش‌های نفسانی.

اشرف ختائی کاشانی / حوزه علمیه زهراى اطهر (سلام الله علیها)

عنوان: حقوق بشر در نهج البلاغه

چکیده:

حقوق بشر خواستگاه دینی دارد و ریشه‌اش در کتاب‌های آسمانی به ویژه قرآن کریم است و حقوق بنیادینی که در اعلامیه جهانی حقوق بشر مطرح است، پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) قرن‌ها زودتر صورت کامل آن را اعلام و مورد عنایت قرار داده است.

بنابراین باید گفت بررسی سیره نبوی و علوی بیانگر این واقعیت است؛ مسایلی که امروزه با عنوان حقوق بشر دوستانه مورد توجه جامعه انسانی قرار گرفته است قرن‌ها پیش از جانب پیامبر اعظم (صلی الله علیه و آله) و جانشینان ایشان اجرا گردیده است. با توجه به تعالیم اسلام و تاریخ جامعه نبوی و علوی معلوم می‌گردد که هرگونه تحول در زمینه حقوق بشر مرهون ابتکار و تلاش‌های خالصانه پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و امیرالمؤمنین (علیه السلام) است.

قرآن کریم و نهج البلاغه برپایه کرامت انسانی، اخلاق و معنویت، اقامه قسط، عدالت، همگانی ساختن تعلیم و تربیت، حق آزادی همگانی، برابری در همه عرصه‌ها، مبارزه با جهل و فراهم ساختن زمینه زندگی در صلح و مسالمت را از مهم‌ترین اهداف اسلام بر می‌شمارد که ثمره آن هدایت انسان‌ها به سوی کمال الهی است که سیره نبوی و علوی گواه بر این مدعا است.

کلیدواژه‌ها: حقوق، حقوق بشر، نهج البلاغه

فائزه اصلی / حوزه علمیه زینب کبری (سلام الله علیها)

عنوان: مفهوم حق حیات از منظر قرآن و نهج البلاغه

چکیده:

یکی از مهم‌ترین حقوق بشر، حق حیات است. لذا این مقاله به تبیین حق حیات و شاخصه‌های آن از منظر قرآن و نهج البلاغه و دیگر روایات می‌پردازد. و شاخصه‌های حیات معنوی و حقوق آن را که شامل حق رفاه، امنیت، تعلیم و تربیت و حیات طیبه است را با رویکرد قرآن و روایات و همچنین با تکیه بر کلام حضرت علی (علیه السلام) در نهج البلاغه، تبیین می‌نماید.

بنابراین جایگاه حق حیات در زندگی مادی و معنوی انسان بسیار والا و غیرقابل ارزش گذاری است و در برابر سایر حقوق از اولویت ویژه‌ای برخوردار است. آیات و روایات متعددی در این مورد در قرآن و نهج البلاغه شاهد این مدعاست، این حق تنها منحصر به حیات مادی انسان نیست؛ بلکه حیات معنوی انسان به درجه بینایی و شنوایی فطرت و قلب و روح او بستگی دارد و از این منظر نیز قرآن رعایت حق حیات معنوی انسانها را بر یکدیگر واجب دانسته است. امام علی (علیه السلام) نیز به عنوان پرچمدار حق و حقیقت، در جای جای نهج البلاغه به تبیین این مطلب پرداخته اند تا جایی که حفظ حق حیات را حتی برای دشمن و قاتل خود واجب و لازم می‌دانند و به والیان و حاکمان گوشزد می‌کنند که با سلب حق حیات مردم و کشتار نا عادلانه آنها پایه‌های حکومتشان محکم نخواهد شد و مردم را ملزم به رعایت حقوق یکدیگر می‌فرمایند.

کلیدواژه‌ها: حق، حیات، حقوق معنوی، حقوق مادی

بهناز موسوی / حوزه علمیه حضرت زینب کبری (سلام الله علیها)

عنوان: حق همسر (زن)

چکیده:

زن از آن جهت که انسان است مانند هر انسان دیگر آزاد آفریده شده است و از حقوقی مساوی بهره‌مند است، در نظر گرفتن وضع طبیعی و فطری هر یک از زن و مرد با توجه به تساوی آنها در انسان بودن و حقوق مشترک انسانها، زن را در وضع بسیار مناسبی قرار می‌دهد. اسلام حدود و حقوق زن را مانند مهریه، نفقه و ... بیان نموده است. هدف محقق از انجام تحقیق این بوده است که این حقوق مسلم را شرح داده و زنان را با آنها آشنا نماید تا بتوانند از حق و حقوق خود در جایگاه همسری دفاع نمایند.

در تحقیق سعی بر آن شده است که حقوق زن مسلمان بعنوان همسر از دیدگاه قرآن و نهج البلاغه شامل نفقه، مهریه، چگونگی رفتار با زن از طرف همسر و تساوی حقوق زن و مرد بیان شود. از نگاه معصومین و امام علی (علیه السلام)، مدارا و مهربانی با همسر، مودت و دوستی، بخشش و ... از جمله حقوق همسران است که باید از طرف زوج رعایت شود. چنان که از نگاه امام سجاد (علیه السلام)، همسر انسان نعمت الهی است که خداوند با آفرینش او وسیله رفاه و آسایش طرف مقابل را فراهم نموده است؛ بنابراین باید این نعمت الهی را گرامی داشته و در همه حال با او خوش رفتار و مهربان بود.

کلید واژه ها: زن، مرد، حقوق، اسلام، همسر

زهر ا سادات یوسفی / حوزه علمیه حضرت زینب کبری (سلام الله علیها)

عنوان: حقوق السابقون السابقون در کلام امیر المؤمنین (علیه السلام)

چکیده:

جذبه‌های عرفانی نهج البلاغه به گونه‌ای است که ارواح تشنه را با زلال خود آن چنان سیراب می‌کند که نشئه شراب طهورش از تمام ذرات وجود آدمی آشکار می‌گردد هنگامی که سخن از شناسایی خدا و جاذبه صفات جمال و جلال اوست گفتارش چنان اوج می‌گیرد که خواننده احساس می‌کند بر بال و پر فرشتگان سوار شده است.

در این مقاله حقوق سابقون از نگاه امیرالمومنین (علیه السلام) بررسی شده است، لذا از آنجایی که طبق این

آیه «وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ ثُلَّةٌ مِنَ الْأَوَّلِينَ وَقَلِيلٌ مِنَ الْآخِرِينَ» و با نگاهی

فراگیر به آیات و روایات مشابه، به این نتیجه می‌رسیم که منظور از «سابقون»، پیشگامان امت‌ها از جمله

اهل بیت (علیهم السلام) می‌باشند؛ پیشگامانی مانند پیامبران و اوصیا که به مقام قرب الهی نایل شده‌اند. لذا

اولین وظیفه ما شناخت آنان و حقوقشان است که در نتیجه حفظ حقوق ضعیفان و حمایت از آنها بوده است،

و این که از آنها پیشی نگیریم. ما باید ادامه دهنده راه آنها باشیم نه تخریب کننده راهشان و بکوشیم همواره

در استواری و سربلندی اسلام بکوشیم که این اولین راه سابقون است.

کلید واژه‌ها: حق، امیرالمومنین، سابقون

زهرا ایمان زاده / حوزه علمیه زینب کبری (سلام الله علیها)

عنوان: حقوق جوارح

چکیده:

هدف از بیان شگفتی‌های آفرینش انسان و آفرینش انسان کامل و سیمای پرهیزگاران این است که نحوه خلقت انسان را بدانیم که مراحل خلقت انسان چگونه بوده و بدانیم خلقت خداوند کامل و بدون نقصان و کم و کاستی است که در برابر این نعمت‌ها به خصوص نعمت خلقتش باید شکر نعمت‌هایش را به جا آورده و بعد از اینکه پی به قدرت و عظمت خلقتش بردیم؛ بدانیم برای هر عضوی چه وظیفه‌ای قرار دارد و آن را چطور باید انجام دهیم. خداوند بزرگ، به انسان اعضاء و جوارحی بخشید که در خدمت او باشند و ابزاری عطا فرمود که آنها را در زندگی به کار گیرد. هر کدام از این اعضا و جوارح حقوقی را بر گردن ما دارند که باید آن را رعایت کرد، لذا در این مقاله گفتاری از اهل بیت (علیهم‌السلام) به خصوص امام علی (علیه‌السلام) و امام سجاد (علیه‌السلام) در مورد حق پا و گوش و چشم و زبان و دست بیان شده است.

حق زبان این است که آن را از گفتار زشت و دروغ و غیبت و ... نگه داری و حق پاهایت آن است که با آنها بسوی آنچه که بر تو روا نیست نروی و آنها را مرکب گردش و حرکت در راهی که موجب استخفاف و سبکی راه روی آن است قرار ندهی و چشم خود را از همه بدی‌ها و محرمات و ... بپوشانی و حق دست تو این است که آن را به ناروا دراز نکنی که با این کار عقاب آخرت را برای خود تدارک دیده‌ای و در دنیا نیز زبان ملامت گران را به روی خود گشوده‌ای.

کلید واژه‌ها: حق، پا، دست، چشم، گوش

زهرا امینیان / حوزه علمیه زینب کبری (سلام الله علیها)

عنوان: حقوق اعضا و جوارح

چکیده:

یکی از شاهکارهای جهان آفرینش وجود زبان در وجود آدمی است تا بتواند با آن رشد کند و به مقام قرب نزدیک شود. زبان نیز چون دیگر نعمت‌های الهی حقوقی دارد، به فرموده امام سجاد (علیه السلام)، حق زبان آن است که آن را از زشت گویی بازدارد، به گفتار نیک و ادب عادت دهی، از گشودن زبان جز به هنگام نیاز و تحصیل منفعت دین و دنیا خودداری و از پرگویی و بیهوده گویی که جز زیان در بر ندارد دوری کنی و بدانی زبان، گواه عقل و اندیشه توست.

لذا در این مقاله ابتدا به وظایف زبان از دیدگاه قرآن پرداخته و آنگاه به آفت و خطرات زبان از نگاه امیرالمومنین (علیه السلام) پرداخته شده که از جمله آفت‌ها: آزدن مؤمن، آمین گفتن بعد از دعا و نفرین، اعانت بر قتل مؤمن، آف به پدر و مادر، بدگویی علنی و بی جا، پریدن در سخن دیگران، پرگویی، ترویج باطل، تشویق منکرات، همکاری با باطل و ... است.

کلید واژه ها: حق زبان، آفت زبان، سخن

فاطمه قراباگی / حوزه علمیه زینب کبری (سلام الله علیها)

عنوان: سیمای جهاد و حقوق مجاهدین در نهج البلاغه

چکیده:

تشریع جهاد در اسلام در جهت برچیده شدن بساط شرک، بت پرستی، فساد، تجاوز و بیدادگری از جامعه است تا امت مسلمان در سایه عدالت و آزادی، در محیطی عاری از گمراهی، تباهی و تبعیض زندگی نمایند. دین مبین اسلام که پایداری اسلام و عزت مسلمین را هدف خود قرار داده است، به پیروانش دستور می دهد که هر گاه مورد تهدید و تجاوز بیگانگان قرار گرفتند و حیثیت مکتب یا خودشان به خطر افتاد، به جهاد متوسل شوند.

لذا در این تحقیق، به انواع جهاد و حقوق مجاهدان از نگاه امیرالمومنین (علیه السلام) پرداخته شده است. جهاد در اسلام، بر دو قسم است: جهاد با دشمن بیرون و جهاد با نفس اماره؛ جهاد اول راه، جهاد اصغر و دومی را جهاد اکبر می گویند، اما هر دو، دری از درهای بهشت محسوب می شود. نماز و روزه و حج و همسر داری زن و... نیز نوعی جهاد است. مجاهدی که رو به سوی جبهه حق و باطل می آورد، بر جامعه اسلامی حقوقی دارد؛ از آن جمله حقوق اقتصادی و حقوق اجتماعی می باشد که امام علی (علیه السلام) در نهج البلاغه برای آن اهمیت ویژه ای قائل شده است.

بنابراین جهاد مایه آبرو و عزت و سربلندی اقوام و ملتها و پیشگیری از انواع آفات است؛ قوم و ملتی که جهاد را ترک کنند، ذلیل و آسیب پذیر خواهند بود.

کلید واژه ها: جهاد، مجاهد، حقوق، نهج البلاغه

رقیه احمدی مقدم / حوزه علمیه حضرت زهرا (مید یزد)

عنوان: نقش حکومت در حقوق اجتماعی مردم

چکیده:

مهم ترین رکن برای حفظ حیات و رفع نیازهای جامعه و در ادامه رشد و بالندگی آن؛ تشکیل حکومتی با ویژگی‌های مشخص می باشد. برای اداره حکومت نیز حاکمی باید انتخاب شود که به فرموده حضرت امیرالمومنین (علیه السلام) رافت و مهربانی با مردم، برقراری برابری و مساوات و ... را پیش روی کار خود قرار دهد. حاکم جامعه اسلامی باید بداند که مبنای تشکیل حکومت در اسلام، اجرای دستورات الهی و کمک به مردم در رسیدن به سعادت دنیوی و به خصوص اخروی است. کتاب وسنت علاوه بر اینکه خود به حکومت اسلامی مشروعیت می‌دهد، مبنای عملکرد حکومت ها نیز می‌باشد و نمونه بارز آن حکومت حضرت علی (علیه السلام) می باشد، که تماماً بر محور کتاب خدا و سنت رسول الله شکل گرفته بود.

لذا از ویژگی‌های مهم یک حکومت اسلامی فراهم کردن امنیت در همه وجود آن است، از جمله: امنیت فردی، امنیت اجتماعی، امنیت سیاسی، امنیت فکری، امنیت معنوی، امنیت فرهنگی، امنیت اقتصادی، امنیت شغلی، امنیت قضایی و امنیت مرزی. همانگونه که امیرمؤمنان علی (علیه السلام) از همان ابتدای به دست گرفتن حکومت به این امر مهم اهتمام کرد و مواضع روشن خود را در لزوم فراهم کردن امنیت در وجوه مختلف آن بیان نمود و در خطبه ها و سخنان خود و مکتوبات سیاسی و عهدنامه ها و فرامین حکومتی این هدف را مورد توجه جدی قرار داد و از بیعت تا شهادت در راه این مقصد استوار ایستاد.

کلید واژه ها: حاکم، حکومت، حقوق اجتماعی، مردم.

اشرف السادات فاطمی / حوزه علمیه فاطمیه چیدر

عنوان: حقوق متقابل والدین و فرزندان

چکیده:

در دین مبین اسلام، برای هر شخص حقیقی و حتی حیوانات و سایر جنبندگان، حقوق متقابلی تعیین گردیده است. یکی از آنها، حقوق متقابل والدین و فرزندان نسبت به یکدیگر است. در یک خانواده که اساسی‌ترین رکن جامعه است والدین و فرزندان از مسئولان ادای این حقوق به شمار می‌آیند مقاله حاضر در نظر دارد با بیان آیاتی از قرآن کریم و سیره ائمه معصومین (علیهم‌السلام) گوشه‌هایی از این امر مهم و وظیفه خطیر را تبیین نماید. باشد که مورد رضایت خداوند متعال و استفاده خوانندگان محترم قرار گیرد.

امام علی (علیه‌السلام) در گفتار حکیمانه‌ای به بخشی از حقوق پدران بر فرزندان و حقوق فرزندان بر پدران اشاره می‌کند. اطاعت و فرمانبرداری فرزند از پدر و مادر، احترام، تکریم و بزرگداشت والدین و شکرگزاری و ... از جمله حقوق والدین بر فرزندان و انتخاب نام نیکو، تعلیم و تربیت و علم‌آموزی و ... از جمله حقوق فرزندان بر والدین است که در کلام امیرالمومنین و امام سجاد (علیهم‌السلام) وارد شده است.

کلید واژه‌ها: حق، حقوق، والدین، فرزند

راضیه شهریاری / حوزه علمیه فاطمیه چیدر

عنوان: حقوق همسران از منظر اسلام با تأکید بر سخنان امیرالمومنین (علیه السلام)

چکیده:

در این مقاله به حقوق متقابل همسران از نظر اسلام، خصوصاً نظر حضرت علی (علیه السلام) پرداخته شده است، یکی از مسایل مهمی که یک فرد مسلمان در زندگی خود که اولین نهاد اجتماعی است و باید مطلع شود و بر اساس آن عمل کند؛ علم به حقوق متقابل همسران است. لذا ابتدا به حقوق متقابل زوجین مانند احترام، محبت ورزیدن، رضایت از روابط جنسی و ... پرداخته شده که برخی از این حقوق فقهی و برخی اخلاقی است. و سپس به برخی از حقوق زن بر همسر اشاره شده است؛ مانند نفقه، مهریه و ... و در ادامه به برخی از حقوق شوهر بر زن اشاره شده است؛ مانند تمکین و اطاعت، توجه به همسر و ... روش این مقاله کتابخانه‌ای و از نوع توصیفی است.

همسران با رعایت این حقوق پایه‌های خانواده را محکم کرده و اسلام نیز مجموعه تعالیمی را در مورد خانواده و ساختار آن بیان فرموده که پاسخگوی تمام نیازهای مادی و روانی می‌باشد که با رعایت اصول اساسی می‌توان خانواده را حفظ نموده و در راه رشد و ترقی بنیان آن اقدام کرد.

کلید واژه ها: حق، نفقه، صداق و تمکین.

سیده سارا شکرابی / حوزه علمیه فاطمیه چیدر

عنوان: حقوق امام در نهج البلاغه

چکیده:

یکی از اساسی‌ترین پایه‌های نظام حکومت اسلامی رعایت حق امام است که در سایه اجرای صحیح آن، ارزشمندی حق و قوام حکومت را به دنبال می‌آورد. در این میان خداوند حقوق متقابلی را که در روابط اجتماعی انسان‌ها وجود دارد بخشی از حقوق خود قرار داده است و این فریضه‌ای الهی است که خداوند سبحان برای هریک بر دیگری واجب کرده است. و آن حقوق متقابل را نظام همبستگی و عزت و شکوه دینشان قرار داده تا حق در میانشان شکوه یابد.

در سیره امام علی (علیه السلام) پاسداشت حقوق در همه عرصه‌های آن، ضامن همه سلامت‌ها و درستی‌ها است و بدون آن هیچ چیز در جای خود نیست و هیچ امری از سلامت و درستی برخوردار نیست. لذا امیرالمومنین (علیه السلام) در نهج البلاغه حق امام بر مردم را تبیین و آثار و رعایت این حق را نیز متذکر می‌شوند.

بنابراین حق والی و زمامدار بر رعیت و حق رعیت بر والی از حقوق واجب و بزرگترین حقوق است و از جمله آثار سوء عدم رعایت حق، اختلاف کلمه، ظلم و ستم، بدعت و فریبکاری، ترک مسیرهای روشن، عمل برطبق هوا و هوس، تعطیلی احکام الهی و فزونی رذایل اخلاقی همچون کبر و غرور و کینه و حسد، انحصارطلبی و استبداد و ... می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: حق، والی، رعیت، امام

آرزو بلوری / حوزه علمیه فاطمیه چیدر

عنوان: حقوق بشر در نهج البلاغه، حق کسب علم

چکیده:

یکی از موضوعات مربوط به حق که در سطح جهانی مطرح است حقوق بشر نام دارد. در دین مبین اسلام نیز حقوق بشر مطرح شده است، در قرآن مجید و کلام معصومین (علیهم السلام)، از جمله در نهج البلاغه و رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام) به انواع و اقسام حقوق بشر و حتی حیوانات و نباتات نیز اشاره شده است. یکی از حقوق اساسی پنجگانه بشر، حق تعلیم و تربیت (حق آموزش و پرورش) است و از آنجایی که دین اسلام، کامل‌ترین دین در میان ادیان الهی است و به همه جوانب زندگی انسان نگاه ویژه دارد، لذا یکی از جوانبی که دین اسلام، اهمیت و ارزش فوق العاده‌ای برای آن قائل است، بحث علم و علم آموزی است تا جایی که نخستین آیاتی که بر پیامبر عظیم الشان اسلام (صلی الله علیه و آله) نازل شد، بهترین دلیل بر اهمیت و جایگاه ویژه تعلیم و تعلم در اسلام است. در این مقاله با توجه به اهمیت علم آموزی و فراگیری دانش سعی بر شناخت حق علم آموزی و کسب علم از دیدگاه قرآن، نهج البلاغه و روایات معصومین (علیهم السلام)، از جمله رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام) داریم.

انتخاب نام نیکو، تعلیم قرآن، ادب آموزی از جمله حقوق فرزندان است که در کلام امیرالمومنین و امام سجاد (علیهما السلام) اشاره شده است. تعلیم و تربیت مهم‌ترین ضامن جدایی نیک از بد و پاکیزگی از آلودگی هاست. مسامحه و سهل انگاری در تعلیم و تربیت موجب نابود شدن استعدادها و نیروهای سازنده ای می شود که خداوند متعال در نهاد انسانها به ودیعت نهاده است.

کلید واژه ها: حق، حقوق بشر، قرآن، اسلام، علم، نهج البلاغه .

مهسا پاکدامن / حوزه علمیه فاطمیه چیدر

عنوان : حقوق اخلاقی رهبر بر مردم از منظر امام علی (علیه السلام) در نهج البلاغه چکیده:

در این مقاله، حقوق اخلاق رهبری بر مردم از دیدگاه حضرت علی (علیه السلام) و با استناد به بخش‌هایی از نهج البلاغه و ویژگی‌های حقوق رهبری و وظیفه رهبر بر مردم بیان شده است. بدیهی است بین حقوق و وظایف رهبری با اخلاق رابطه انکار ناپذیری وجود دارد. به گونه‌ای که می‌توان آن را تحت عنوان اخلاق رهبری معرفی نمود. نهج البلاغه نیز به عنوان گرانقدرترین مجموعه آموزه‌های امام علی (علیه السلام) راه‌گشای شناخت اخلاق رهبری می‌باشد.

جایگاه والای رهبری در نظام اسلامی شرایطی خاص برای رهبر ایجاد می‌کند. رهبری، هدایت جامعه اسلامی را به عهده می‌گیرد و برای تعالی جامعه انسانی، بستر مناسب جهت استفاده هرچه بهتر از امکانات مادی و معنوی را فراهم می‌کند. تحقق بخشیدن به این هدف عالی در توان هر انسانی نیست. بر همین اساس، با تکیه بر دلایل عقلی و نقلی، شرایط فراوانی برای رهبری ذکر شده است.

مهم‌ترین اقدام در رهبری موفق و دینی رعایت شرایط اخلاقی و اوصاف رهبری می‌باشد، که در چندین مورد که شامل سعه صدر رهبری، تقوا رهبری، انصاف رهبری، صدق رهبری، خودمهار، محبت‌ورزی رهبری و... بیان می‌شود. بنابراین یک رهبر در صورت داشتن صفات و ویژگی‌های رهبری و ادای حق آن با نیکوترین ستایش‌ها و در صورت عدم آن مورد بیشترین نکوهش‌ها قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها: حق، اخلاق، تکلیف، انصاف، سعه صدر، رهبری، صدق رهبری، تقوا، رهبر

روشنک هوشیارگر / حوزه علمیه فاطمیه چندر

عنوان: مفهوم و حقوق اقلیت در اسلام و غرب

چکیده:

حقوق اقلیت‌ها از موضوعات مهم جامعه بین‌المللی و یکی از مسایل مبتلا به حقوق بشر دنیای ما است. دین اسلام رعایت حقوق اقلیتها بویژه اقلیتهای دینی مورد توجه قرار داده است. آنان از حقوق متنوعی مانند حقوق سیاسی، اجتماعی، مدنی و... بهره مند می‌گردند که مجموع این حقوق سبب می‌شود شأن انسانی آنان رعایت و هویت اقلیتی آنها نیز مستدام گردد. آنچه مسلم است این است که پیامبر (صلی‌الله علیه و آله) در سیره و رفتار خویش به خوبی احترام به حقوق اقلیت را به اجرا گذاشته است تا جائیکه ایشان با برخی از این اقلیت‌ها پیمانی تحت عنوان «عقد ذمه» منعقد ساخته‌اند. باید توجه داشت حفظ حاکمیت ملی، تمامیت ارضی و استقلال سیاسی و همچنین وحدت ملی و امنیت ملی که حقوق اساسی و مسلم هر دولتی محسوب می‌شود در واقع بقای دولت است و ارتباط مستقیم و نزدیک با حیات آن دارد لذا در فرمانی حضرت علی (علیه‌السلام) به مالک می‌فرمایند: افراد جامعه ای که زمامداری آن را به عهده گرفته‌ای با حقایق ناب اسلامی آشنا بنما و آنها را در سیر نهایی کمال خود قرار بده زیرا هر انسان ذی‌حقی می‌تواند از حقوق خود سوء استفاده کرده و با توجه به موقعیتی که اسلام در اختیار آن قرار داده است، حقوق دیگران را ضایع کند و موجبات اخلال در نظم عمومی و فساد اخلاقی اجتماعی را فراهم کند.

کلید واژه‌ها: حقوق اقلیت‌ها، اقلیت دینی، قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، حقوق بین‌الملل،

حقوق بشر

هدی سادات داودی / حوزه علمیه فاطمیه چیدر

عنوان: حقوق قضاوت در نهج البلاغه

چکیده:

در قرآن و روایات و بخصوص نهج البلاغه درباره قضاوت، قاضی، احقاق حقوق و مطالب مرتبط با آن اشارات فراوانی دارد. حضرت علی (علیه السلام) در نهج البلاغه در نامه‌ها و سفارش‌های خود به فرمانداران و کارگزاران این ویژگی‌ها را برشمرده اند که از جمله می‌توان به عهد نامه مالک اشتر اشاره کرد.

داوری‌های آن حضرت چه در زمان پیامبر (صلی الله علیه و آله) و چه در هنگام خلافت و پیش از آن، با توجه به پیچیدگی موضوع از یک سو و ابتکار و دقت نظر در قضاوت از سویی دیگر توجه صحابه پیامبر (صلی الله علیه و آله) و علاقمندان امیرالمومنین (علیه السلام) را جلب کرد و نظر به اهمیت آن در قرون اولیه اسلام این قضاوت‌ها در رسائل مخصوص تدوین شد. قضاوت‌های آن حضرت شالوده و شاکله نظام قضایی اسلام را تشکیل می‌دهد، چراکه حتی در دوران پس از شهادت آن حضرت ائمه هدی و نیز حضرت رضا (علیه السلام) مکرراً به قضاوت های آن حضرت استناد می‌کردند.

از جمله مطالب قابل توجه در این نوشتار اهمیت و جایگاه حقوق در نظام قضاوتی امیرالمومنین (علیه السلام) می‌باشد. از دیدگاه امام علی (علیه السلام) همگان در برابر حق و برخورداری از بیت المال مساوی هستند، گسترش قسط و عدالت، احقاق حق و ابطال باطل، گرفتن حق ناتوان از توانمندان، ایجاد مساوات و انصاف در جامعه، ایجاد امنیت برای بندگان مظلوم، اصلاح گری در ابعاد مختلف جامعه اسلامی، برپایی حدود الهی، تعظیم شعائر الهی و دفاع از ارزشهای اسلامی از وظایف مهم مسئولین و قضات است.

کلید واژه‌ها: حقوق، قضاوت، قاضی، عدالت، نهج البلاغه

مهدیه ذاکر اصفهانی / حوزه علمیه فاطمیه چندر

عنوان: حقوق رهبری و پیامدهای عدم رعایت آن

چکیده:

در بررسی های انجام شده در منابع مختلف تحقیقی با محوریت اندیشه و دیدگاه مولا علی (علیه السلام) یافته های نویسنده در رابطه با اطاعت از زمامدار که یکی از حقوق برشمرده او بر ملتش می باشد در سه راستا قابل طرح است .

- ۱- زمامدار امور اجتماعی جامعه که ظاهر خیراندیش و صالح در این امور ، مشخصه اوست.
  - ۲- زمامدار امور دین و دنیای ملت که از او به رهبری حق عنوان گردیده است.
  - ۳- زمامداری که نه صلاح اندیش امور اجتماعی مردم است و حقانیت خود را در به دست گرفتن امور دین و دنیای آنها از منابع وحیانی دریافت نموده است .
- در مورد اول اطاعت از ایشان لازم دانسته شده و نتیجه این اطاعت، سعادت دنیوی و سامان یافتن امور مردم و پیروزی بر دشمنان بیان شده است.
- در مورد دوم، اطاعت کامل و بی قید و شرط ضرورت داشته و نتیجه این اطاعت، تکامل بشریت و رسیدن به سعادت دنیا و آخرت مطرح می شود. نهی از اطاعت کورکورانه از چنین زمامداری مورد تاکید می باشد .

کلید واژه ها : حق ، تکلیف، رهبری، مردم، اطاعت، رهبر حق ، رهبر باطل

طاهره محرم زاده / حوزه علمیه بقیه الله الاعظم (عج)

عنوان: حقوق فرزند بر والدین

چکیده:

جایگاه رفیع حق در اندیشه و عمل علی، صدق حدیث پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) را به اثبات می رساند که فرمود: «علی مع الحق و الحق مع علی». حق از واژگان بسیطی است که گسترده ترین مصادیق را دارد، و از این حیث می توان آن را با واژه «وجود» یا «هستی» مقایسه کرد.

در این مقاله حقوق فرزند بر والدین از دیدگاه امام علی (علیه السلام) بررسی شده است. از جمله حقوق فرزند بر والدین انتخاب نام نیکو، تعلیم قرآن، نیکو ادب کردن (تربیت) وی است.

انتخاب نام نیکو تأثیر مهمی در شخصیت انسان ها دارد پس شایسته است نامی که انتخاب می کنیم همراه با معنا و مفهوم مناسب و در شأن فرزند باشد. در مورد تعلیم قرآن که حضرت علی (علیه السلام) آن را به عنوان اولین ماده درسی قبل از شکل گیری شخصیت کودک مطرح می کند و در مورد ادب (تربیت) فرزند که امام مفصل در نامه ۳۱ خطاب به فرزند دلبندش، امام حسن (علیه السلام) به آن اشاره می کند.

بنابراین، در این مقاله در مورد قسمت های این وصیت شریف به طور مختصر مطالبی خدمت خوانندگان محترم ارائه می شود.

کلید واژه ها: حق، نهج البلاغه، تعلیم قرآن، تربیت، نام نیکو

صابره نصرالله زاده / حوزه علمیه الغدير

عنوان: آسایش روانی حاصل از رعایت حقوق الهی

چکیده:

تحولات مهم سیاسی و نگران کننده همواره با زندگی انسان شکل می‌گیرند که انواع اضطراب‌ها و نگرانی‌ها را به همراه دارند؛ انسان‌هایی که دارای باورهای عمیق معنوی نیستند، نسبت به آینده و تحولات آن دچار تزلزل و اضطراب می‌شوند. یکی از راه‌های مقابله با اضطراب‌های روانی، یاد خدا در همه حالات است. برای اینکه انسان بتواند حقوق کسی یا چیزی را به جا بیاورد باید ابتدا شناخت کافی در مورد آن داشته باشد، حقوق الهی نیز مستثنا نیست، از آنجا که طبق فرموده امام سجاد (علیه‌السلام) یکی از اصلی‌ترین حقوق الهی این است که بنده او باشی و برای بندگی و عبادت خالصانه لازم است، انسان خدا را بشناسد و به عبادت او بپردازد. در نیایش و دعا چون ارتباط روانی انسان با مرکز و مبدأ آفرینش است، روح آدمی دارای شادابی و پذیرش می‌شود

کلید واژه‌ها: آسایش روانی، حقوق الهی، نهج البلاغه، اخلاق اسلامی

محبوبه اختری / حوزه علمیه الغدير

عنوان: حقوق اقتصادی مردم بر زمامداران

چکیده:

اقتصاد حالت میانه بین اسراف و بخل است که بر مفهوم تعادل و عدالت دلالت می‌کند. سیاست‌های اقتصادی جامعه باید بر مبنای عدالت باشد، تا بستر رشد و تعالی مردم امکان پذیر شود.

اولین حق طبیعی انسان‌ها، برخورداری از امکانات زندگی است، که زمامدار جامعه موظف است زمینه‌های تأمین معاش و پیشرفت اقتصادی مردم را فراهم آورد. امام علی (علیه السلام) در جهت رونق اقتصادی و برقراری عدالت اقتصادی سیاست‌های کارآمدی را در عهد نامه حکومتی خود به مالک اشتر مرقوم فرمودند. این سیاست‌ها عبارتند از: جهت‌گیری کلی در برنامه‌ریزی اقتصادی، جلوگیری از سوء استفاده‌های اقتصادی، سیاست مالیات‌گیری، توسعه کشاورزی، توسعه تجاری، توسعه صنعتی، نظارت مستقیم بر بازار، رسیدگی و رعایت حقوق محرومان.

آهنگ کلی سیاست اقتصادی امام، مبارزه با فقر و ریشه کن ساختن آن از صحنه جامعه اسلامی است، تا مسلمانان بدون دغدغه‌های جان فرسای معیشتی به تقویت دین و دین‌داری خود و گسترش آن در جامعه بپردازند.

کلید واژه‌ها: اقتصاد، زمامداران، عهد نامه، امام علی (علیه السلام)

بخش هشتم

گزارش تصویری

برگزاری کارگاه های متعدد روش تحقیق در نهج البلاغه

با حضور استادان سرکار خانم تعادلی و جناب آقای نعمتی

مصاحبه با اساتید عرصه ی نهج البلاغه

حضرت آیت الله

سید مجتبی

دین پرور

و

جناب آقای دکتر

دلشاد تهرانی

برگزاری کلاس های متعدد نهج البلاغه

در موضوعات مختلف از قبیل:

دنیا و مرگ در نهج البلاغه

شرح نامه ۳۱ نهج البلاغه

شرح خطبه ۸۳ و نامه ۴۵

با حضور آیت الله دین پرور

و سرکار خانم احمدی

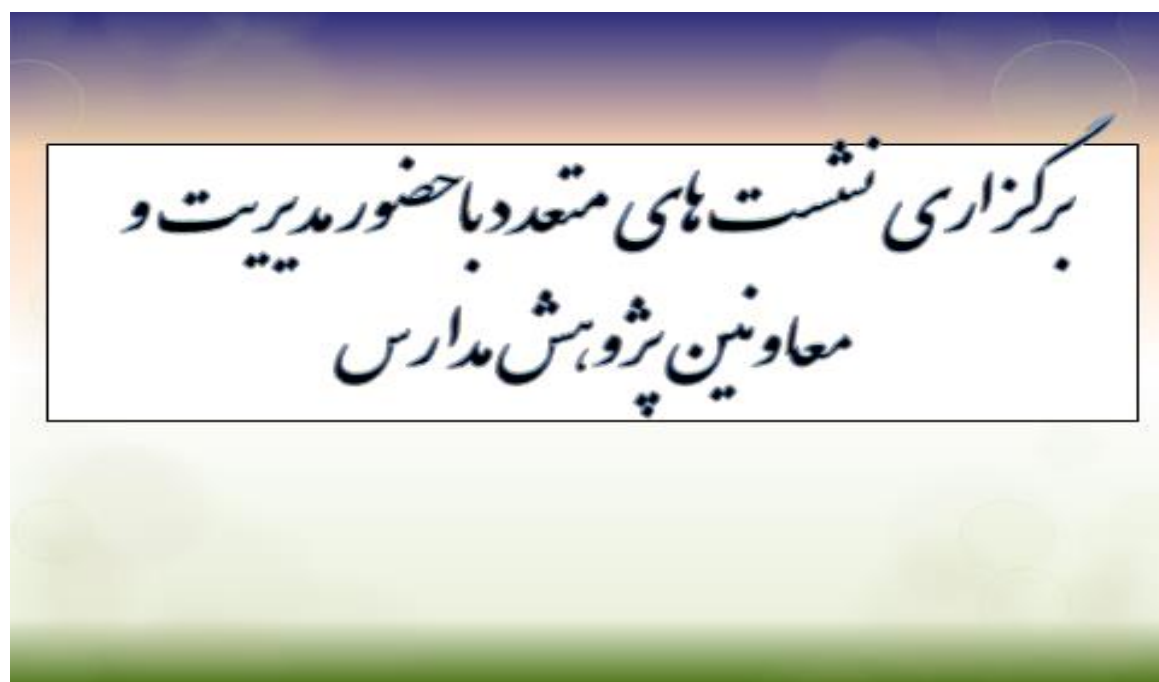

همراهی با طلاب در انجام پژوهش در زمینه حقوق از
طریق تعیین اساتید راهنما برای هر کلاس و
فعال سازی ایستگاه مشاوره حق گزار هستی

تدارک و برنامه ریزی پژوهش گروهی طلاب با
تعیین موضوعات مختلف حق برای هر پایه به
صورت تفکیکی

تشکیل ستاد اجرایی همایش و برگزاری جلسات و نشست های
بهاشنی با حضور مسئولین اجرایی از حوزه های علمیة خواهران و مرکز
تحقیقات امام علی و پژوهشگاه علوم انسانی

تبادل و همکاری با پژوهشگاه علوم انسانی
و مطالعات فرهنگی

اعلام فراخوان مقاله و طراحی کانال
در زمینه حقوق در نهج البلاغه

دریافت آثار و ارزیابی آنها توسط
شورای داوران همایش

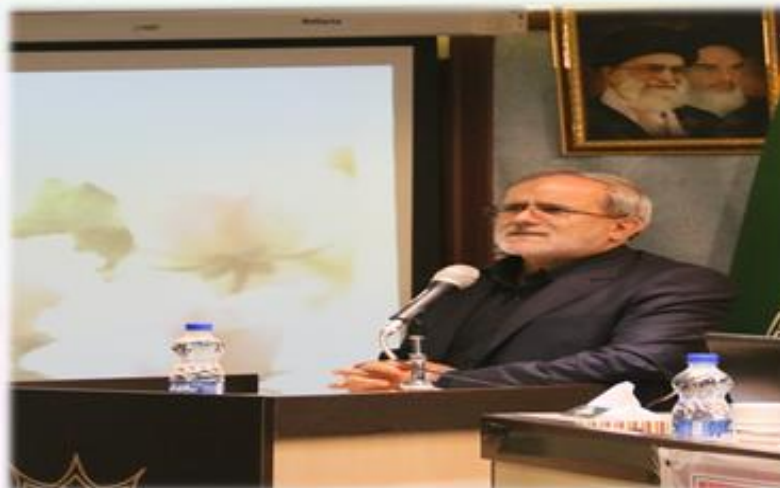
همایش در قاب تصویر

سخنرانی حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر شاه آبادی

سخنرانی جناب آقای دکتر قبادی رئیس پژوهشگاه

نمایشگاه کتاب

